

GÖNCZ LAJOS

**A VAJDASÁGI MAGYARSÁG
KÉTNYELVŰSÉGE**

Nyelvpszichológiai vonatkozások

MTT Könyvtár 8.

A Magyarságkutató Tudományos Társaság (Szabadka) és az
MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet (Budapest) közös
kiadványa

Felelős szerkesztő **Gábrityné dr. Molnár Irén**, az MTT elnöke

MTT, Szabadka, Branislav Nušić utca 2/I.

Göncz Lajos

A VAJDASÁGI MAGYARSÁG KÉTNYELVŰSÉGE

Nyelvpszichológiai vonatkozások

Szerkesztette

Mirnics Zsuzsa

Szakvéleményezők

Dr. Bartha Csilla

Dr. Hódi Sándor

Tördelés és borítólapp

Csernik Előd

Korrektúra

Szabó József

Nyomda

VERZAL, Újvidék

Szabadka, 2004

GÖNCZ LAJOS

A VAJDASÁGI MAGYARSÁG KÉTNYELVŰSÉGE

Nyelvpszichológiai vonatkozások

MTT Könyvtár 8.

*A Magyarságkutató Tudományos Társaság (Szabadka)
és a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti
Kisebbségkutató Intézet (Budapest) közös kiadása.*

*A kutatást és a könyv megjelenését
az Arany János Közalapítvány támogatta.*

TARTALOM

Bevezető gondolatok

Ajánló	7
Előszó	9

Elméleti keret

A kétnyelvűség pszichológiája	15
-------------------------------------	----

Metanyelvi fejlődés

A metanyelvi képességek fejlődése egynyelvű és kétnyelvű gyerekeknél	65
---	----

Terepkutatások

Nyelvi változók a vajdasági magyarság nyelvhasználatában (Gyakorisági eltérések a nyelvi változók változatainak használatában a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek körében)	85
Analitizáló és szintetizáló nyelvi megoldások	145
Az egyes és többes szám használata	165
Újabb adalékok a vajdasági magyar beszélők nyelvhasználati szokásaihoz	197
Nyelvi és szociológiai változók összefüggése kisebbségi és többségi helyzetben	211
A vajdasági magyarság területi és nemzeti kötődése	235
Kisebbségi nyelvi jogok a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban a pszichológus szemével. A szerbiai (vajdasági) magyarság nyelvhasználati jogai	245

Pedagógiai kérdések

A kisebbségi oktatás néhány kérdéséről a tannyelv tükrében	263
--	-----

Összevont jegyzetek	279
---------------------------	-----

Összevont bibliográfia	295
------------------------------	-----

A szerző szakmai életrajza	310
Sadržaj	313
Contenst	315

Ajánló

... A most megjelenő tanulmánykötet Göncz Lajos eddigi munkásságának azokat a darabjait fűzi egybe, amelyek a Szerző főként az elmúlt évtizedben folytatott kutatásainak eredményeit mutatják be. A tanulmányok középpontjában voltaképpen a vajdasági magyar-szerb kétnyelvű közösség és beszélői állnak, így különös érdeklődésre tarthatnak számot a vajdasági szakemberek, értelmiségiek, kisebbségpolitikusok körében. Minthogy azonban több dolgozat együtt elemzi a vajdasági nyelvi adatokat a Kárpát-medence többi kisebbségi magyar közösségével, s mivel az elméleti fejezetek, valamint a pszicholingvisztikai vizsgálatok eredményei is a kétnyelvű helyzetek széles skáláját jellemző, általános érvényű megállapításokat tartalmaznak, a kötetet nagy haszonnal forgathatják a kétnyelvűséget kutató szakemberek mellett mindazok a társadalomkutatók, gyakorló tanárok, tanárjelöltek, szülők, akik a bilingvizmus sokarcú jelenségét és a mögötte húzódó társadalmi, nyelvi, lélektani folyamatokat szeretnék jobban megérteni, legfőképpen pedig maguk a Kárpát-medencében élő beszélők, akik, „miközben élik mindennapi életüket, felváltva két vagy több nyelvet is használnak, és néha eltérő kultúrák követelményeihez alkalmazkodnak.” ...

Göncz Lajos korábbi munkáiban és mostani könyvében is nagy hangsúlyt fektet a hozzáadó és felcserélő kétnyelvűségi helyzetek és a belőlük adódó eltérő nyelvi-lélektani kimenetek elemzésére. Ez azért különösen fontos, mert segít a kétnyelvűség egyoldalú, differenciálatlan szemléletéből adódó tévhitet, mint például a kétnyelvűség egyértelműen káros jellegét erőltető elképzelések, eloszlításában. Kiemelendő, hogy a kétnyelvűség

árnyalt bemutatásával ezt a kritikai szemléletet a Szerző nemcsak az elméleti részben érvényesíti, hanem módszertanilag jól megalapozott, objektív kutatási eredményekkel a későbbi fejezetekben empirikusan is cáfolja a frakcionális, egynyelvűségi, téves elképzeléseken alapuló bilingvizmus-felfogásokat...

A kötet egyes fejezetei sokoldalúan, különféle szempontokból járják körül a kétnyelvűség kérdését. Minden fejezete azt erősíti, hogy a kétnyelvűség természetes, ugyanakkor rendkívül változatos jelenség, amelyhez különféle utakon közelíthetünk. A kétnyelvű beszélők nyelvhasználata szükségképpen más, nem rosszabb, nem jobb, mint az egynyelvűeké. A kétnyelvű nevelésben ugyanakkor olyan lehetőségek rejlenek, amelyek számos kognitív, érzelmi, társadalmi stb. előny forrásává válhatnak, ha a társadalmi környezet additív, támogató. „Ez azonban csak a többség és a kisebbség nyelvének és kultúrájának szigorú egyenjogúsításával érhető el, alárendelt nyelv és kultúra nélkül. Az ilyen (jogi-lag szavatolt) gyakorlatot eddig nemigen sikerült megvalósítani. Pedig e nélkül nincs hozzáadó kétnyelvűségi helyzet, kevés a pozitív következménye a kétnyelvűségnek.”

Göncz Lajos szemléletformáló tanulmánykötete új eredményekkel járul hozzá a kétnyelvűséggel kapcsolatos eddigi tudományos ismereteinkhez. A szakma és a téma iránt érdeklődők mellett remélhetőleg olyan olvasókhoz is eljut, akik érdemben tehetnek a kisebbség nyelvének és kultúrájának egyenjogúsításáért.

*Dr. Bartha Csilla
(Részletek a szakvéleményből)*

Előszó

Három évtizeddel ezelőtt e kötet szerzője az iskolába induló gyerekek világképét vizsgálta. Megfigyelte, hogy többségük a szavakat az általuk jelölt tárgyak láthatatlan tulajdonságának véli, ezért a szavak hosszúságának megítélésekor a tulajdonságaik vezérlik őket. Így a ló szerintük hosszabb szó, mint a katicabogár. Arra is felfigyelt azonban, hogy ez a nominális realizmusként ismert jelenség korábban kezd leépülni kétnyelvű tapasztalattal rendelkező gyerekeknél, mint az egynyelvűeknél. Ez a véletlen megfigyelés irányította a szerző érdeklődését a kétnyelvűsége és a rokon jelenségekre, és hatásukat az egyének és csoportok életére, lelki világára és viselkedésére azóta is vizsgálja.

Kik és hogyan válnak két- és többnyelvűvé? Milyen kapcsolatban állnak egymással a több nyelvet birtoklók nyelvrendszerei, és milyen az egymásra kifejtett hatásuk? Milyen következményei vannak a hosszú ideig tartó nyelvi kontaktusoknak, mikor és mennyiben módosíthatja az egyik nyelv egy másik, vele intenzív kapcsolatban lévő nyelv tipológiai sajátosságait? Melyek azok a mechanizmusok, amelyek lehetővé teszik, hogy a kétnyelvűek a különböző élethelyzetekben felváltva használják nyelveiket? Hogyan fejlődik a nyelvileg, etnikailag, kulturális szempontból, valójában heterogén közösségekben nevelkedő gyerekek személyisége, milyen hatásai vannak az ezekben kiépülő, többé vagy kevésbé hozzáadó vagy felcserélő, kétnyelvűségi helyzeteknek? Milyen problémák jelentkeznek az ilyen közösségek pedagógiai gyakorlatában? Mivel a legtöbb kétnyelvű egyúttal kisebbségi helyzetű is, és bizonyos nyelvhasználati színtereken csak korlátozottan használhatja anyanyelvét, hogyan lehet biztosítani számukra a nyelvi és nyelvhasználati emberi jogokat? E kérdéseket

vizsgálva, pszichológusi képzettségénél és érdeklődésénél fogva, a szerző a lélektani vonásokra helyezi a hangsúlyt.

Jelen kötetünk az e témakörben az utóbbi öt évben végzett kutatások eredményeit tartalmazza. A kutatásokat a budapesti Arany János Közalapítvány – 2001-től a szabadkai Magyarságkutató Tudományos Társaság (mint a Magyar Tudományos Akadémia külhoni kutatóállomása) koordinálásával – támogatásban részesítette. A bevezető tanulmány a kétnyelvűség lélektanáról, annak fogalmi eszköztáráról és alapvető kutatási eredményeiről ad általános áttekintést, és a többi munkához nyújt szélesebb elméleti háttérrel. A következő tanulmányokban részletesebben vizsgáltunk néhány olyan kérdést, amelyekkel a bevezető tanulmány csak érintőlegesen foglalkozik. A 2. fejezet a gyermeknyelvi pszicholingvisztika és a pedagógiai pszichológia szempontjai szerint nyújt kitekintést azokra a kutatásokra, amelyek során a metanyelvi képességek fejlődését vizsgáltuk egy- és kétnyelvű gyerekeknél. A 3. fejezet tanulmányai a vajdasági és a Kárpát-medencei magyarság kétnyelvűségének szociálpszichológiai és szociolingvisztikai vonatkozásaival foglalkoznak. Az értekezések között központi helyet foglal el a **Nyelvi változók a vajdasági magyarság nyelvhasználatában** című tanulmány, amely **A vajdasági magyar beszélőközösségek elsőnyelvi kontaktusváltozatának és nyelvhasználati szokásainak sajátosságai** munkacímrel 2001–2003 között folytatott kutatások legfontosabb eredményeit tekinti át. E kutatások előmunkálatai még 1993-ban kezdődtek, amikor kutatói közösség alakult a Kárpát-medencében a XX. század végén kisebbségben élő magyarok nyelvi világának feltárására. Állandó tagjai: Kontra Miklós kutatásvezető Magyarországról, Lanstyák István Felvidékről, Csernicskó István Kárpátaljáról, Péntek János és Szilágyi N. Sándor Erdélyből, Vörös Ottó Magyarországról, aki a muravidéki vizsgálatokat végezte, valamint a néhai Szépfalusi István Ausztriából és e sorok írója a Vajdaságból. A közösség szakirodalmi tájékozódását 1994–1995-ben a budapesti Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások által folyósított támogatás segítette, majd a prágai Research Support Scheme of the Higher Education Programme támogatása (ösztöndíjszám: 582/1995) lehetővé tette egy Kár-

pát-medencei méretű szociolingvisztikai terepkutatás elvégzését 1996-ban, amelyet egy történeti szociolingvisztikai elemzés is kiegészített. A számos tanulmányon kívül a vizsgálatok legfontosabb eredményei **A magyar nyelv a XX. század végén** (sorozatszerkesztő Kontra Miklós) című könyvsorozatban jelentek vagy jelennek meg¹. Kiadásuk a Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Műhelye (2001-től a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzetiségi Kisebbségkutató Intézete) programjának is része.

Mivel az említett terepkutatás 846 adatközlője 45 000 értékelhető adatot szolgáltatott, feldolgozásuk azóta is folyamatos. Ezt a feldolgozást, kiegészítve újabb empirikus kutatások adataival, támogatta 2001–2003-ban az Arany János Közalapítvány a Magyarágkutató Tudományos Társaság közvetítésével, és ennek eredménye a kötet említett központi tanulmánya. Néhány további tanulmányban részletesebben is elemeztük a kétnyelvűség szociálpszichológiai és kontaktusnyelvészeti kérdéseit. Ezek a vajdasági és más, Kárpát-medencei magyar kisebbségi beszélők széttagoló és szintetizáló, illetve az egyes és többes számú nyelvi megoldásainak preferenciájával, a nyelvi változók különböző változatait előnyben részesítő tényezők hatásaival, a kisebbségi közösségek területi és nemzeti kötődésével és a nyelvi jogokkal foglalkoznak.

A kötet 4. fejezetét a kisebbségi oktatás kérdéseinek szenteltük.

Az ismételéseket elkerülendő, néhány tanulmányt rövidítettünk, így ezek részben eltérnek a megjelent szövegektől.

A szerző annak reményében gyűjtötte kötetbe tanulmányait, hogy azok nem csak a kétnyelvűség izgalmas kérdéseivel hivatászerűen foglalkozó szakemberek, hanem mindazok érdeklődésére is számíthatnak, akik a Kárpát-medence heterogén régióiban, mindennapi életükben felváltva két- vagy több nyelvet is használnak, és néha eltérő kultúrák követelményeihez alkalmazkodnak.

Újvidék, 2004 márciusa

A szerző

ELMÉLETI KERET

A kétnyelvűség pszichológiája*

1. A kétnyelvűség lélektana mint kutatási terület: feladata, tárgya, helye a tudományok rendszerében, fejlődése, kutatási módszerei

Sokáig uralkodó volt az a nézet, hogy a tudománynak az egy-nyelvűség az alapvető kutatási területe, lévén, hogy ez a természetes nyelvi elrendeződés. A legújabb kétnyelvűségi irodalomban azonban a két- és többnyelvűséget tekintik természetes állapotnak, és az egynyelvűséget kezelik szokatlan, kivételes jelenségként, mivel a Föld lakossága több mint felének a két- vagy többnyelvűség valamilyen formája jelenti a megszokott nyelvi környezetet.²

A többnyelvű közösségek nemcsak nyelvileg, hanem többnyire etnikailag, kulturálisan, vallásilag is heterogének. Lakosságuk naponta szembesül a többnyelvűség és a multikulturalizmus, illetve leggyakoribb megjelenési formáik, a kétnyelvűség és a bikulturalizmus jelenségeivel: a nyelvek váltakozó használatával és a kultúrák gyakran eltérő érték- és normarendszeréhez való alkalmazkodás problémáival. Az ilyen helyzetek tanulmányozása számos tudomány (nyelvészet, pszichológia, neveléstudomány, szociológia, történelem, népeségtudomány, neurológia, illetve mezsgyéjükön kialakult hibrid tudományok, pl. a szociolingvisztika vagy pszicholingvisztika) számára komoly kihívást jelent. Bár

* Előadás a Gramma Nyelvészeti Napokon, Párkány, 2002. november 15. Megjelenőben a *Segédkönyv a nyelvészeti stúdiumokhoz* c. kötetben, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony

rengeteg ismeret halmozódott fel az említett jelenségek legkülönbözőbb vonatkozásairól (amit a kétnyelvűséggel foglalkozó könyvtárnyi irodalom is bizonyít³), ma még csak nagyon hipotetikus értelemben szólhatunk a két-, illetve többnyelvűség és rokon jelenségüket tanulmányozó integrális tudományról. Ez a széles kutatási terület ugyanis rendkívül széttagolt: különféle diszciplínák és kutatási területek halmaza képezi, amelyekből lassan ötvöződik a kétnyelvűség tudománya mint önálló, integráló tudomány. E szintézisnek már vannak kitapintható jelei is: egy-egy kutatási terület ismereteit a többi mind gyakrabban képes saját ismereteinek bővítésére vagy ellenőrzésére használni.

E kutatási területek egyike a kétnyelvűség lélektana is. Feladata a következő kérdések megválaszolása: Milyen körülmények között és kik válnak kétnyelvűvé? Hogyan alakulnak ki a kétnyelvűség különböző típusai? Melyek a kétnyelvűség és a bikulturalizmus különböző típusainak lélektani vonatkozásai? Hogyan kapcsolódnak egymáshoz a korai kétnyelvűség és más, fejlődésben lévő pszichikai funkciók? Miért eredményeznek a kétnyelvűség különböző típusai eltérő személyiségfejlődést, egyes adottságok kisebb, más adottságok nagyobb mérvű illetve más irányú kibontakozását? Az ilyen általános kérdéseken túl konkrétabb kérdések is megfogalmazódtak, mint pl.: Mit értünk az anómia, a kettős félnyelvűség, a felszíni és kognitív nyelvi felkészültség, a kétnyelvű/kéttannyelvű oktatás fogalmán, ezek milyen lélektani hatásokkal bírnak? Hogyan befolyásolja egy kulturálisan és nyelviileg heterogén közösségben a választott tan nyelv a tanulók személyiségfejlődését? Miért jár eltérő következményekkel a nyelvi többséghez, illetve a nyelvi kisebbséghez tartozó tanulóknál a családi nyelv-oktatási nyelv vonalán történő nyelvváltás? Miért eredményez az alacsony kognitív nyelvi felkészültség a tanuló lehetőségeinél gyengébb tanulmányi eredményt? E kérdésekből is kitetszik, hogy a kétnyelvűség lélektanának tárgyát a kétnyelvűség és a rokon jelenségek pszichológiai törvényszerűségeinek tanulmányozása képezi, elsősorban ezek hatásai a lelki életre, élményekre és viselkedésre. Ha a fenti meghatározásban a pszichológiai vonatkozásokra helyezzük a hangsúlyt, elhatároljuk azoktól a diszciplínáktól, amelyek szintén ezeket a jelen-

ségeket tanulmányozzák, de azok pszichológiai komponenseit nem; egyben azonban más pszichológiai diszciplínák felé is meghúzzuk a határt, ha tárgyaként a kétnyelvűség vizsgálatát hangsúlyozzuk, mert azoknak a kétnyelvűség nem képezi érdeklődésük fő tárgyát. Tudományrendszertani szempontból ugyanis a kétnyelvűség lélektana kettős kötődésű, mivel nemcsak a kétnyelvűség-tudományokhoz, hanem a pszichológiához is szorosan kapcsolódik. Fejlődése is ezt bizonyítja. Már a kétnyelvűség lélektanának megjelenése előtt is számos lélektani diszciplína szembesült a heterogén közösségek kérdéseivel. Tárgyukból kifolyólag azonban a kétnyelvűséget nem főtémaként kutatták, inkább csak útközben, más, számukra jelentősebb összetett lélektani problémák megoldásai után kutatva. (Ilyen probléma pl. a gondolkodás és a beszéd kapcsolata, vagy a sokrétűbb, az egy nyelvűtől és egykultúrájútól eltérő szociális környezet hatása a fejlődésre. Ezeknek a kérdéseknek a tanulmányozásához a két- és többnyelvű egyének igen hálás vizsgálati alanyok, mert variálva nyelveiket – amelyeket különböző szinten ismerhetnek – kísérhetők a gondolkodásukban fellépő esetleges változások. Ilyen vizsgálatokhoz az egy nyelvű alanyok nem alkalmasak). A pszichológiai diszciplínák közül a fejlődéslélektan, a gyermeknyelvi pszicholingvisztikával együtt a korai kétnyelvűségnek a személyiségfejlődésre (elsősorban a kognitív, vagyis a beszéd és általános értelmi fejlődésre) kifejtett hatásait, a szociálpszichológia a kétnyelvűségi helyzet típusait és ezek szocializációs hatásait vizsgálta. A pedagógiai pszichológia a heterogén közösségek oktatási programjai és következményei, a kísérleti pszicholingvisztika a kétnyelvűségi helyzetekben jelentkező beszédviselkedés és a nyelvrendszerek kapcsolatai iránt érdeklődött, a pszichofiziológia és a neuropszichológia pedig a kétnyelvűség fiziológiai és neurológiai alapjait tanulmányozta. Ezeknek ismereteit rendszerezte és szintetizálta a kétnyelvűség lélektana, saját kutatásaiban pedig a kétnyelvűséget és a rokon jelenségeket tűzte ki főtémaként, figyelembe véve mindazt, amit más, nem pszichológiai diszciplínák, elsősorban a nyelvészet, újabban pedig a kétnyelvűség-tudományok a kétnyelvűségről vallanak. Ilyen értelemben a kétnyelvűség lélektana több tudomány határán elhelyezkedő inter-

diszciplináris területként jellemezhető, amelyben azonban a lélektani szempont dominál, kutatásaiban pedig a pszichológiában szokásos kutatási módszerek. Az alapvető módszert a megfigyelés különböző változatai képezik, az alkalmi megfigyeléstől a rendszeres megfigyelésen át a természetes és laboratóriumi kísérletekig. Alkalmazzák a keresztmetszeti és hosszmetzeti eljárásokat is (az elsőnél egy alkalommal vizsgáljuk alanyainkat, az utóbbinál huzamosabb ideig tartó, longitudinális felmérést végzünk), de különösen a kontrollcsoportos kísérletek. Ezeknél a releváns tényezőkben egyenértékűvé tett egynyelvű és/vagy különböző szinten kétnyelvű csoportokat hasonlítjuk össze, hogy feltárjuk a köztük jelentkező és a kétnyelvűségnek tulajdonítható különbségeket. A kétnyelvűség lélektanának nincsen tehát új, más tudományok által még nem tanulmányozott tárgya, de a közös tárgyat lélektani szempontból is teljesebben megvilágítva elősegíti egy már régebben is tanulmányozott jelenségcsoport teljesebb megismerését. Mivel tárgya definiált, viszonylag strukturált ismeretanyaga és megfelelő módszertani és fogalmi eszköztára van, valamint megoldható problémákkal foglalkozik, megvannak mindazok a sajátosságai, amelyek az empirikus tudományos diszciplínákat, illetve kutatási területeket általában jellemzik.⁴

A kétnyelvűség pszichológiájának rendszeréhez, a fent említett általános kérdések mellett (tárgya, feladata, fejlődése, kutatási módszerei és eszközei, valamint a 2. pontban bemutatott fogalmi eszköztára mellett) a következő tárgykörök sorolhatók:

1. A kétnyelvűség típusainak lélektani vizsgálata, amely a kétnyelvűek nyelveinek egymáshoz való viszonyát és a nyelvrendszerek kölcsönhatásait kutatja. A kétnyelvűség lélektanának ez a fejezete a kísérleti pszichológia és a kísérleti pszicholingvisztika kutatásaiból nőtte ki magát, és a kétnyelvűség kérdéskörét e diszciplínák megközelítésében tanulmányozza.

2. A kétnyelvűség fejlődéslélektani és személyiségpszichológiai vonatkozású szabályosságainak vizsgálata, amely a személyiség fejlődését és funkcionálását tanulmányozza heterogén környezetekben. Sok rokon vonást mutat a fejlődési pszicholingvisztikával is.

3. A kétnyelvűség szociálpszichológiája, amely a bikulturalizmust és annak hatásait kutatja, de tanulmányozza a kontaktusnyelvészeti kérdések lélektani vonatkozásait is.

4. A kétnyelvűség neveléslélektana, amely a heterogén közösségek pedagógiai kérdéseit elemzi.

2. A kétnyelvűség lélektanának fogalmi eszköztára: nyelvlélektani és kétnyelvűség-tudományi alapismeretek

2.1. Nyelvlélektani alapismeretek

Mivel a kétnyelvűség lélektana azzal foglalkozik, hogyan használunk különböző beszédhelyzetekben két- vagy több nyelvhez tartozó jel- és szabályrendszert, és ennek melyek a következményei, műveléséhez, a megfigyelt jelenségek és az empirikus kutatások eredményeinek értelmezéséhez óhatatlanul szükségesek olyan ismeretek, amelyekkel a pszichológia és a határos interdiszciplináris kutatási területek (pszicholingvisztika, szociolingvisztika, pszichofiziológia, neuropszichológia, kognitív idegtudomány) a beszédről és nyelvről rendelkeznek. Ezért először ezeket ismertetjük.

2.1.1. Beszéd és nyelv

A *beszédet* mint szokásrendszert hangok és értelemmel bíró hangegyüttesek (hangsorok) képzésének folyamata teszi lehetővé beszélőszervek segítségével. Míg a beszéd egyénekhez kapcsolódik, addig a *nyelv* közösségi jelenség, jel- és szabályrendszer, amely az aktualizáció folyamatában beszéddé alakul, vagyis a nyelv alkalmazása (a beszéd) során olyan szabályrendszer működtetünk, amely lehetővé teszi, hogy véges számú eszköz (véges szókészlet és nyelvtani szabály) segítségével elvileg végtelen mennyiségű grammatikus (nyelvtanilag helyes) mondatot vagyunk képesek előállítani és megérteni. A világon létező több ezer nyelv mindegyike nyelvi szintekből tevődik össze: mindnek van hangkészlete (többnyire 35-45 hang), szintaktikai,

szemantikai, pragmatikai stb. rendszere. (Egyesek kétszintű, szókészletből és nyelvtani szabályokból álló, mások több-, maximuman hatszintű modellek formájában határozzák meg a nyelvek felépítését). A beszéd és a nyelv fogalmainak teljesebb behatárolásához fontos a nyelvi kompetencia és a nyelvi performansia megkülönböztetése is. A *nyelvi kompetencia* vagy nyelvi felkészültség (linguistic competence) a nyelv szabályrendszerének a birtoklása, vagyis a beszélő tudása a használt nyelvről, amelynek segítségével felismerhetők a nyelvtani hibák. Egyesek a „tökéletesség birodalma”-ként emlegetik, ellentétben a nyelvi performanciával, a „nyelv bűnbeesésével”. A *nyelvi performansia* (linguistic performance) ugyanis a valós nyelvhasználatra vonatkozik. Eközben hibás mondatokat is használunk, mert emlékeztünk véges, figyelmünk ingadozik, menet közben változásokat eszközölünk a mondattevben, kétnyelvűségi helyzetekben pedig a nyelvek rendszerei ütközhetnek egymással.

A *beszéd pszichofiziológiája* a beszéd vezérlését végző periférius és központi szervekkel és funkcióik tanulmányozásával foglalkozik. A beszédprodukcióban és a beszédészlelésben szerepet játszó periférius funkciók a beszélőszervekhez és a hallás szervéhez kapcsolódnak, a központi irányítást pedig az agykéreg és a kéreg alatti részek végzik. A beszélőszervek közül legfontosabbak a hangszalagok, két rugalmas, igen mozgékony izomnyaláb. A hangok a levegőnek a tüdőből való kiáramlásakor keletkeznek, és képzésük helye szerint feloszthatók magán- és más-salhangzókra. A magánhangzók keletkezésekor a tüdőből szabadon áramló levegő megrezegteti a hangszálakat, a más-salhangzóknál pedig más beszélőszervek által képzett akadályokba ütközik. A beszéd központi vezérlését a beszédközpontok végzik. Ezekből egész csokorra való van. Legismertebb a *Broca-féle motoros* és a *Wernicke-féle szenzoros* központ. Sérülésük motoros, illetve szenzoros afáziát okoz, a beszédprodukció, illetve a beszédészlelés részleges vagy teljes kiesését. Ezek a központok az emberek többségénél a bal agyféltekében helyezkednek el, és szoros kapcsolatban vannak a kezességgel. A jobbkezes emberekben a központok majdnem kivétel nélkül a bal féltekében vannak, a balkezesek 70%-nál úgyszintén (15%-uknál a jobb félteké-

ben, 15%-uknál szétszórtan). Ezt a jelenséget nevezik a beszéd *agykérgi lokalizációjának*. A beszéd agykérgi lokalizációja a lateralizáció folyamatának eredménye. A *beszédlateralizáció* (a beszédközpontok kialakulásának folyamata, az agyfélteke szakosodása a beszéd vezérlésére) a gyermekkorban játszódik le, és szorosan kapcsolódik a kritikus (szenzitív, érzékenységi) periódushoz. A *kritikus periódus* a fejlődésnek az a szakasza, amikor gyakorolni kell egy funkciót (még ha erősen örökletes is), hogy megmaradjon és kibontakozzon. A beszéd kialakulására a kritikus periódus kb. 1,5-8 éves kor; ha a gyerek e kor után hall először emberi beszédet, már nem képes elsajátítani.⁵ A beszéd fiziológiai mechanizmusairól ma még viszonylag szerény a tudásunk. A *beszédfunkciók lokalizációjának* dinamikus elmélete dominál, amely szerint az összetett lelki folyamatok (és ilyen a beszéd is) nem köthetők (lokalizálhatók) az agykéreg pontosan körülhatárolt részeihez, mindig egész kortikális zónák együttesétől függenek, és irányításukhoz összehangolt működésükre van szükség. Szerepük van a kéregalatti részeknek is, és minden komponens hozzájárul az egész funkcionális rendszer működéséhez. Amíg tart a (többnyire bal) agyfélteke szakosodása a beszédre, lehetséges a központok *transzfere* (átvitele) a nem domináns féltekére; ha a domináns féltekét sérülés éri, ez az agykéreg rugalmasságára (plaszticitására) utal.⁶

A beszédelsajátítás *folyamatában* a gyerek elsajátítja annak a nyelvnek a szabályrendszerét, amelynek hatásai érik. Mint minden funkció fejlődésében, itt is érvényesül a *szakaszos fejlődés*, vagyis a fejlődésben mindig ugyanolyan sorrendben ugyanazok a fejlődési szakaszok (periódusok, fázisok, stádiumok) követik egymást. Ezek vonatkozhatnak az egész funkcióra vagy csak annak valamely összetevőjére (pl. az egész beszédfejlődésre, vagy csak a mondat fejlődésére). A környezet ezek lefolyását gyorsíthatja vagy lassíthatja. A beszéd egészét figyelembe véve két nagy szakasz különíthető el: a prelingvisztikus és a lingvisztikus. A *prelingvisztikus szakasz* az első, értelemmel bíró szó jelentkezéséig tart (10–14. hónap). Felosztható vokalizációra (az 5. hónapig) és gőgicsélésre. A *vokalizáció* a világ minden gyerekénél egyetemesen zajló endogén folyamat, a siket gyerekek is éppúgy

vokalizálnak, mint a hallók. A hangexpanzió (hangkirobbanás) jellemzi, vagyis a kimondható hangok száma kezdetben növekszik, és a 200-at is eléri. A hallott nyelv hatására a hangok száma csökken (*hangkontrakció*), és csak azok a hangok állandósulnak, amelyek a gyermek környezetében beszélt nyelv hangkészletéhez tartoznak. A gőgicsélés folyamán a gyermek hangkombinációkat használ. Korábban kezdi megérteni a nyelvet, mint beszélni. Az első értelemmel bíró szó, a *holofrázis*, egy egész mondat értelmével bír. A szavak száma gyorsan növekszik (évente kb. 700-zal), így az iskolába induló gyerek *aktív szókincse* (azon szavak összessége, amelyeket forgat) 4-5000, nagy egyéni különbségekkel, 15 éves korban 10 000. (A *passzív szókincs* azokat a szavakat is felöleli, amelyeket csak ért, ekkor kb. 30 000). A felnőtt, iskolázott ember szókészlete 25 000–250 000 szó. (A különböző nyelvek szókészletét 800 000–1 250 000-re becsülik). A gyermek először főneveket és igéket használ, később jelentkezik a többi szófaj, és mire iskolába indul, az összes szófajt használja. A mondat *kialakulásában* is vannak *nyelvi univerzálék* vagy univerzáliák (egyetemesen érvényes szabályosságok): az egy- szavas mondatokat a kétszavasok követik, majd a rövid mondatok szakasza és a teljes mondatok szakasza jelentkezik. A kisgyermekkor *beszéd* sajátosságai közé tartozik, hogy a kisgyerek közlései indulatteltek (a dolgok fontosságát nem nyelvi eszközökkel fejezi, hanem ujjong, kiabál), nem ismeri az ismeretlen szó fogalmát (minden szónak, tapasztalatával összhangban, értelmet kölcsönöz), és a nominális realizmus⁷ jellemzi.

A *beszédfejlődés üteme* szabályszerű kapcsolatot mutat a gyermek nemével. A kislányok átlagban jelentős előnyben vannak, egyesek szerint, mert a környezet náluk jobban ösztönzi a beszédet, mivel ez a nők kíváncsi sajátossága kultúránkban, mások szerint a fiúk hátránya az apa mint beszédelsajátítási modell gyakori távollétével magyarázható. A fiúknál a gyakoribb beszéd-rendellenességek mögött a nagyobb szorongás van, mert a fiúkat szigorúbban büntetik, és így gyakrabban frusztrálják, esetleg a férfiak agyának nagyobb aszimmetrikussága is, amely a viselkedésben nagyobb szórást eredményezhet, magyarázat lehet erre. Kapcsolata van a gyermek intelligenciájával: ha korán kezd

beszélni a gyerek, biztos, hogy legalább átlagos intelligenciájú, néhány hónapos késés azonban nem jelent okvetlenül értelmi fogyatékosságot. Befolyásolja egészségi állapota: a huzamosabb ideig tartó betegség és a hallászavar lassítja a beszédelsajátítást; a családban uralkodó állapotok: az elkényeztetés szorongáshoz és beszéd-rendellenességekhez vezethet. (Az egykéhez – egyesek szerint – többet beszélnek, így ilyen szempontból előnyösebb a helyzete, az ikrek viszont gyakran bezárkóznak páros kapcsolatukba, és mivel egymásnak nem jó beszédmodellek, lemaradnak a beszédfejlődésben – a jelenséget *kriptofáziának* nevezik). A beszédfejlődés ütemét befolyásolhatja a gyermek osztály-hovatartozása is, vagyis az, hogy a társadalom mely csoportjához, rétegéhez tartozik. Bernstein (1974) Angliában végzett szociológiai felmérései bizonyítják, hogy más-más nyelvváltozatot beszélnek a munkásosztály és a középosztály tagjai, bizonyítva azt a tételt, hogy a társadalom és a nyelv szorosan összefügg, és a társadalmi tagolódás a nyelvben is tükröződik. A munkásosztály tagjai által beszélt nyelvváltozatot („public language”) a *korlátozott nyelvi kód* használata jellemzi (szegényesebb szókincs, kevésbé árnyalt melléknév- és határozószó-használat, sztereotip mondatkonstrukciók, gyakori ismétlődő kérdések, a jelenségek tartalmára és nem annyira a szerkezetére és a viszonyrendszerre utaló nyelvhasználat). A középosztály formális nyelvén a *kidolgozott nyelvi kód* érvényesül, árnyaltabb nyelvhasználattal, amelynél nehéz bejósolni, hogy a beszélő (aki egy jelenség szerkezetére és más jelenségekkel való kapcsolataira is utal) melyik rendelkezésére álló szintaktikai változattal folytatja a közlését, és aki távolságtartóbb, kritikusabb a világ *jelenségei* iránt. Mivel az iskolában a formális nyelv a kötelező (lévén, hogy a középosztály pénzeli működését és megkövetelheti normarendszerének betartását), és a nyelvi hátrány miatt a munkásosztály gyerekei kevésbé eredményesek, a társadalmi egyenlőtlenség újratermelődik. A hiányos nyelvhasználat Bernstein szerint az értelmi funkcionálást is negatívan befolyásolja, de a hátrány megfelelő nyelvi tréninggel pótolható. A pszichológiai elméletekben gyakran a beszéd és a gondolkodás kapcsolatáról Bernstein véleményétől eltérő állításokat találunk.

A *beszédfejlődés elméletei* azokat a mechanizmusokat magyarázzák, amelyek a beszéd elsajátításában szerepet játszanak. Az elméletek három csoportja létezik. A *behaviorista elméletek* (a XX. század közepéig voltak uralkodók) a környezet (tanulás) szerepének fontosságát hangsúlyozzák. Szerintük a beszéd elsajátítása azonos a szokások elsajátításával, és a klasszikus kondicionálás és az operáns (eszközi) tanulás mechanizmusai magyarázható. A gyermek kezdetben sok diszkrét (különálló) nyelvi elemet sajátít el, ezeket gyakorlással automatizálja. Legfontosabb szerepe az anyának van, aki szelektíven megerősíti a gyermek azon közléseit, amelyek összhangban vannak a környezet nyelvi szokásaival. Ennek nyomán a gyereknél fokozatosan kifejlődik a nyelv fonetikai, szintaktikai és szemantikai rendszere. A gyermeknyelv a felnőtt nyelv egy kevésbé tökéletes változata, amely fokozatosan, gyakorlással és szelektív megerősítéssel közelít a felnőttek beszédéhez. Ez az elmélet viszonylag sikerrel magyarázza a beszédelsajátítás kezdeti szakaszait: a gyermek által kiejtett hangkombinációt az anya korrigálja, és a gyereket ösztönzi az utánzásra, vagy megerősíti jutalmazással a helyesnek tartott közlést (operáns tanulás), a két történés (közlés és pozitív megerősítés) egybeesik (térben és időben asszociálódik), ami a klasszikus kondicionálás alapmechanizmusa⁸.

A behavioristák a nyelvelsajátítás folyamatában a tanulás fontosságát hangsúlyozták, *Chomsky* és a *generatív grammatika képviselői* viszont az örökletes tényezőknek tulajdonítanak döntő szerepet. Szerintük az a tény, hogy a gyermek a beszédet, egy rendkívül összetett tevékenységet, igen gyorsan birtokába veszi, és az, hogy a nyelvi kifejezésmódok jelentkezésében invariancia figyelhető meg – mivel univerzális (egyetemes) az egyes frázisok és mondatfajok jelentkezési sorrendje –, valamint az, hogy a gyerekek környezetüknek nyelvi performanciájával találkoznak (amely töredékes nyelvi anyagot tartalmaz), és mégis sikerül leszűrniük a grammatikai szabályokat – mindez csak úgy magyarázható, ha feltételezzük az emberek genetikai örökségéhez tartozó nyelvelsajátítási adottság meglétét, magas fokon öröklött nyelvi képességet. Ezt az örökletes adottságot nevezi Chomsky képletesen *LAD*-nak (language acquisition device, nyelvelsajátí-

tási készülék), amelynek képességgé alakulásához viszonylag szerény környezeti hatás (ösztönzés) is elégséges. Bár érvelésének számos pontját támadták (pl. a gyerekekkel ösztönösen használt dajkanyelv a helyes grammatikai szabályok használatát preferálja, és részben ellensúlyozza a performancia hatásait; szubjektív megítélés dolga, hogy a beszéd elsajátításához szükséges öt év sok-e vagy kevés; a nyelvelsajátítás nem egyetemes, ugyanis a gyerekek különböző stratégiákat használnak – egyesek egyszavas mondatokat használva korábban szólalnak meg, mások viszont később, de rögvest mondatszerű szerkezeteket produkálnak, vagyis nem a szókincs, hanem a mondat oldaláról „támadják” a nyelvet –, ez pedig ellentmond Chomsky elképzelésének a beszédelsajátítás egyetemes voltáról), ez az elmélet ma is széles körben uralkodó. Sokan hangsúlyozzák azonban, hogy a nyelvi univerzálékat nem csak a beszéd genetikai meghatározottságával magyarázhatjuk, hanem a valóság jelenségeiről szerzett egyetemes ismeretekkel is, amelyeket a gyermek gondolkodásával már előzőleg megszerzett, és ezek tükröződnek a verbális megfogalmazásokban. A *mai pszicholingvisták* szerint elfogadható az a nézet, hogy az ember öröklött beszédelsajátítási és beszédhasználati adottsággal születik, de csak mint lehetőséggel, amely kibontakozásához szükség van szociális kapcsolatokra, és megfelelő értelmi és más képességekre. A beszédelsajátításban fontos szerepet játszanak az összetettebb tanulásformák is (belátásos tanulás, modellek útján történő tanulás), és azt nemcsak a környezet alakítja jutalmazással. Alkotási, kreatív folyamatról van szó, amelyben a gyermek aktívan részt vesz a nyelv funkcionálási szabályainak feltárásában, és olyan képesség kialakítását eredményezi, amely lehetővé teszi számára végtelen számú, soha nem hallott grammatikus mondat megalkotását. A gyermeknyelv nem a felnőttek nyelvének egy kevésbé tökéletes formája, hanem egy olyan rendszer, amely előre meghatározható stádiumokon keresztül fejlődve mindinkább megközelíti a felnőttek beszédét.

Annak a nézetnek köszönhetően, hogy a beszédfejlődési univerzáléak az értelmi fejlődés egyetemes törvényszerűségeivel is magyarázhatók (vagyis inkább szemantikus, mint szintaktikus

természetűek), ismét előtérbe került a *beszéd és a gondolkodás kapcsolatának* kérdése. E kapcsolatról két nézet alakult ki. Az első nézet (*kognitivista tézis*) képviselője *Piaget* (1964), a beszéd és a gondolkodás kapcsolatában a gondolkodásnak tulajdonít nagyobb fontosságot. Alapvető tézise, hogy a beszédnek nincs kauzális (oksági) szerepe új kognitív struktúrák kialakulásában. A gondolkodás fejlődését ugyan felgyorsíthatja, de önmagában nem hozhat létre új stádiumokat a gondolkodás fejlődésében (pl. nem segíti elő a konzerváció fogalmának kialakulását, amelynek birtokában a gyerek a műveletek előtti alacsonyabb stádiumból a konkrét műveletek magasabb stádiumába lép át). A kognitív fejlődés egyben feltétele a beszédfejlődésnek, megelőzi azt. Már a beszéd megjelenése előtt kialakulnak a logikus gondolkodás alapjai, a beszéddel csak kifejezzük azt, amit a gondolkodás által, de a beszéd segítségével nélkül megtudtunk. Csak a formális műveletek stádiumában (12–13. év) válik a gondolkodás eszközzé is, nemcsak a gondolkodás kifejezőjévé. (Azt a képességet, hogy a beszédet mint a gondolkodás eszközt használjuk összetett feladatok megoldásában, ma kognitív nyelvi kompetenciának hívják, és ez határozza meg az iskolai előmenetelt és a sikeres gondolkodást olyan dekontekstualizált helyzetekben, amelyekben csak szavakra lehet támaszkodni, ellentétben a felszíni nyelvi kompetenciával, amely a sikeres verbális kommunikáció képessége köznap dolgokról, amikor a kommunikációt a helyzet nem verbális elemei is elősegítik – l. 2.2.2.b fejezetet). A beszéd szerepe abban van, hogy a környezet fontos elemeire irányítsa a gondolkodást, és segítségével tároljuk az információkat, de elsajátítása önmagában még nem vezet új kognitív struktúrák kialakulásához. A másik nézet képviselői *Vigotszkij*, *Sapir* és *Whorf*, valamint a beszéd és a gondolkodás körbehatását hangsúlyozó nézet képviselői (*Ivić*, 1978). *Vigotszkij* (1962) szerint a beszéd „vezeti” a gondolkodás fejlődését. E két funkció 2 éves korig egymástól függetlenül fejlődik, ekkor fejlődési vonalaik találkoznak, és a gondolkodás verbalizálódik, a beszéd meg intellektualizálódik. Ettől kezdve a beszédnek kettős funkciója van: szociális (kommunikatív – a gondolkodás eredményeinek másokkal való közlése) és privát (kognitív vagy intellektuális – a gondolkodást

kíséri és irányítja). Mivel a gyerek még nem képes e két funkciót megkülönböztetni, megjelenik az *egocentrikus beszéd*: hangos beszéddel kíséri tevékenységét, nem téve különbséget az önmagának való beszéd és a mások számára szolgáló szociális beszéd között. Hétéves kor után tanulja meg, hogy a beszéd használatát olyan alkalmakra szűkítse, amikor kommunikálni akar, és a kognitív funkció mint *belső beszéd*, internalizálódik. Az utóbbi szerepe a problémák lehetséges megoldásaira irányuló hipotézisek és ellenőrzésüket szolgáló akciók tervezése. Sapir és Whorf (1956) a *nyelvi relativizmus* és a *nyelvi determinizmus* hipotéziseinek képviselői. A nyelvi relativizmus hipotézise szerint a különböző nyelvek különböző módon kódolják (szegmentálják) a valóságot, annak különböző vonatkozásait hangsúlyozzák. (Ez leginkább a szókincsben tükröződik: az eszkimóknak gazdag szókészletük van a különböző hal- és bálnafajták jelölésére; az afrikai maszáj nyelvben 17 szó vonatkozik a tehénre; az arabok több száz szava a tevével kapcsolatos, stb.) Ezt mindenki elfogadja. Viszont kérdéses a nyelvi determinizmus hipotézise, mely szerint a különböző nyelveket beszélő egyének, mivel nyelveik a valóság más-más vonatkozására irányítják a figyelmüket, ezt a valóságot másképp is látják, és másképp is gondolkodnak róla. Eszerint tehát az elsajátított nyelv határozza meg a gondolkodást, a világgépet. (Whorf a hopi nyelv hatásainak tulajdonítja azt, hogy a hopi indiánok életében az időnek nincs szerepe: a hopi nyelv ugyanis nem különbözteti meg a jövő és a múlt igeidőt, csupán a jelen időt.) A feltevés nem tudományos hipotézis, nem verifikálható, mivel a nyelv és a vele összefonódó kultúra hatásait elkülönítve vizsgálni nem lehet. A *beszéd és a gondolkodás kölcsönhatását hangsúlyozó* gondolkodók szerint kezdetben csak a gondolkodás hat a beszédre, később a beszéd is visszahat a gondolkodásra és fejleszti azt.⁹

2.2. Kétnyelvűség-tudományi alapismeretek

A továbbiakban meghatározunk néhány, a kétnyelvűség pszichológiájában gyakrabban használatos kétnyelvűség-tudományi fogalmat, amelyek nélkül szintén ma már nem lehetséges a két-

nyelvűség és a rokon jelenségek értelmezése. Ezek közül sokat a kétnyelvűség pszichológiája más kétnyelvűséggel foglalkozó diszciplínákból kölcsönzött, egyeseket pedig saját ismereteire támaszkodva határozott meg. Sok fogalomnak általánosan elfogadott, egyértelmű meghatározása ma sincs, és egyesek értelmezése (különösen a kisebbségben élő kétnyelvűségi csoportok kétnyelvűségével kapcsolatban) nem független a politikai nézetektől. A társadalmi kétnyelvűséggel kapcsolatos fogalmak értelmezésében elsősorban Kiss (1994), Skutnabb-Kangas (1984, 1990), Lanstyák (1991, 1995) és Bartha (1999) szociolingvisztikai ihletettségű meghatározásaira támaszkodunk¹⁰.

2.2.1. Anyanyelv, kétnyelvűség

A kétnyelvűség-kutatásokban elkerülhetetlen a kétnyelvűség és a hozzá szorosan kapcsolódó anyanyelv fogalmának meghatározása. A kétnyelvűségnek – mivel társadalmi tényezők és egyéni tulajdonságok sokasága által meghatározott, variábilis jelenség – nincs minden típusát átfogó meghatározása. A meghatározásba belejátszik, hogy a szerző melyik tudomány művelője, mert ettől függ, hogy a kétnyelvűségnek mely közösségi vagy egyénre jellemző komponensét, illetve mely ismérvét tartja a legfontosabbnak, és azt abszolutizálja, a többi mellőzi. A definíciókban gyakran nem is a jelenség lényegének meghatározását célozzák, hanem inkább az egynyelvűségtől, és az ahhoz kapcsolódó anyanyelv fogalmától próbálják a kétnyelvűséget elhatárolni. Nagyon sok kutató ugyanis az egynyelvűséget (még ma is) normaként kezeli, természetes állapotnak tartja, és a kétnyelvűség meghatározásában viszonyítási alapként az egynyelvűséget és az anyanyelv fogalmát használja. Ezeket a próbálkozásokat összegezve Skutnabb-Kangas, a kétnyelvűségi kutatások egyik vezéralakja is ugyanazokat a kritériumokat használja, amikor áttekintést ad az anyanyelv és a kétnyelvűség fogalmainak gyakoribb meghatározásairól (1984:91, 1990:9,11). Ezek a kritériumok: a nyelvek elsajátításának ideje és sorrendje, használat vagy funkció, felkészültség vagy kompetencia, attitűd. Az általa megadott meghatározásokra támaszkodva, és azokat kissé módosítva,

foglaltuk össze az 1. és 2. táblázatban az anyanyelv és kétnyelvűség fogalmainak lehetséges meghatározásait.

1. táblázat

Az anyanyelv meghatározásai

Kritérium	Anyanyelv...
1. Az elsajátítás ideje	... az elsőnek elsajátított nyelv/az első tartós kommunikációs kapcsolat nyelve;
2. Kompetencia/felkészültség (a nyelvismeret szintje)	... a legjobban ismert nyelv;
3. Funkció (a nyelvhasználat gyakorisága)	...a legtöbbet használt nyelv;
4. Attitűd (azonosulás vagy azonosítás)	...az a nyelv, amellyel valaki azonosul, az a nyelv, amellyel valakit mások mint anyanyelvi beszélőt azonosítanak;
Laikus vélemények: az a nyelv, amelyen álmodunk, gondolkodunk, számolunk, verset vagy naplót írunk.	

(Forrás: Göncz, 1999:94)

Megfigyelhetjük, hogy az anyanyelv meghatározása a kritériumtól függően módosul. Eszerint anyanyelvnek az a nyelv is nevezhető, amelyet elsőként sajátítottunk el, illetve amelyen az első tartós kommunikáció kiépült, de lehet a legjobban ismert vagy a legtöbbet használt nyelv is, ha a nyelvi felkészültség vagy a funkció, a nyelvhasználat gyakorisága a meghatározás kritériuma. De anyanyelvnek azt a nyelvet is nevezhetjük, amellyel valaki azonosul (belső identifikáció) vagy amellyel mások azonosítják (külső identifikáció). Mindebből következik, hogy a kritériumtól függően valakinek lehet két vagy több anyanyelve is, és, leszámítva az első kritériumot, az az élete folyamán változhat is.

A 2. táblázat a kétnyelvűség néhány meghatározását tartalmazza.

Elméleti keret

2. táblázat

A kétnyelvűség meghatározásai

Kritérium	Kétnyelvű az az egyén, aki(t)...
1. Az elsajátítás ideje	...a családban, kezdetől fogva anyanyelvi beszélőktől két nyelvet tanult meg; ...kezdetől fogva párhuzamosan két nyelvet használt kommunikációs eszközként;
2. Kompetencia/felkészültség (a nyelvismeret szintje)	...két nyelvet teljesen birtokol; ...két nyelvet anyanyelvi szinten ismer; ...két nyelvet egyformán ismer; ...egy másik nyelven is képes érthető kijelentések megtételére; ...bizonyos fókig ismeri és használja egy másik nyelv nyelvtani struktúráit is; ...kapcsolatba került egy másik nyelvvel is;
3. Funkció (a nyelvek használatának gyakorisága)	...felváltva használ vagy képes használni, különböző helyzetekben, szóban vagy írásban, két vagy több nyelvet saját elhatározása szerint, vagy a közösség követelményeinek megfelelően;
4. Attitűd (azonosulás vagy azonosítás)	...magát kétnyelvűnek vallja, és két nyelvvel/kultúrával (vagy azok részeivel) azonosul; ... mások kétnyelvűnek/két nyelvet anyanyelvi szinten beszélőnek tartanak;

(Forrás: Göncz, 1999:95)

Hasonlóképpen az anyanyelv meghatározásaihoz, a kétnyelvűség meghatározását is az alkalmazott kritérium szabja meg. Azonban bármelyiket is alkalmazzuk, egyik sem öleli fel a kétnyelvűség minden kategóriáját. Átfogó, és egyben igényesnek mondható definícióval Skutnabb-Kangas (1997:18) próbálkozott. Szerinte „kétnyelvű az a személy, aki egy- vagy többnyelvű közösségekben is anyanyelvi szinten képes két (vagy több) nyelven kommunikálni, a közösség és az egyén kommunikatív és kognitív kompetenciájára kirótt szociokulturális követelményeknek megfe-

lelően, és aki mindkét (illetve valamennyi) nyelvi csoporttal (és kultúrával) vagy azok részeivel képes azonosulni”. A definícióban meghatározott ideális követelményeknek azonban a mai valós körülmények között nehezen lehetne eleget tenni, így óhatatlanul figyelembe kell venni, hogy a valóságban különböző környezetekben és különböző csoportoknál a kétnyelvűségnek eltérő jellemzőkkel rendelkező és következményekkel járó típusai alakulnak ki. Így, hasonlóképpen az anyanyelv meghatározásaihoz, a kétnyelvűségnek a mai valóságnak is megfelelő meghatározásában a megadott kritériumokból ajánlatos kiindulni. Általában a kétnyelvűek két nagy csoportra oszthatók, aszerint, hogy mekkora a környezet nyomása, hogy kétnyelvűvé váljanak, és milyen következményekkel jár, ha ebben nem járnak sikerrel. Az első csoportba az elit kétnyelvűek és a nyelvi többségi csoport kétnyelvűvé vált tagjai sorolhatók, akiknél a kétnyelvűség nem létszükséglet, nem elkerülhetetlen kényszer, hanem szabad választás alapján hozott személyes döntés. A második csoportba tartoznak a különböző nyelvi kisebbségi csoportok tagjai, és esetenként a kétnyelvű családok gyerekei, akiknél, hogy boldoguljanak, két nyelv elsajátítása nem kerülhető meg. A nyelvi kisebbségek gyerekeire a környezet és a család is erős nyomást gyakorol, hogy kétnyelvűvé váljanak. A kudarc katasztrofális következményekkel jár: ha csak a család nyelvét sajátítják el (ami ritka esetben, tömbben élő és a szűkebb környezetben többséget képező kisebbségnél esetleg elképzelhető), tanulási, munkavállalási lehetőségeik köre erősen beszűkül; ha pedig csak a szélesebb környezet nyelvét tanulják meg, illetve abban válnak dominánssá (ami többnyire az uralkodó csoport normáival és értékeivel való azonosulást is jelenti), gyakran a szülőkkel és szűkebb környezetükkel való kapcsolatok lazulnak fel, elidegenedést eredményezve. Ha egyik nyelvet sem tanulják meg anyanyelvi szinten, az említett következmények kombinálódva, hatványozottan hatnak. Valójában tehát nincs választási lehetőség az egynyelvűség és a kétnyelvűség között, kényszerhelyzetben vannak. A vegyes házasságból született gyerekeknél a helyzet még szövevényesebbé válhat, és a szülők gyakran feláldozzák a gyerek egyik anyanyelvét, egyes esetekben pedig (pl. vendégmunkásoknál, bevándorlóknál) mindkettőt.

A kétnyelvűek említett csoportjai, amelyeken belül természetesen alcsoportok is megkülönböztethetők, a kétnyelvűségnek nagyon sok típusát fejleszthetik ki, mind egyéni, mind közösségi síkon. Mindezek különböző törvényszerűségek szerint funkcionálnak, és hatásuk is eltérő lehet a csoportra és egyénre nézve is: ami az egyik kétnyelvűségi helyzetre vonatkozik, nem okvetlenül érvényes egy másik, más körülmények között létrejött helyzetre.

1.2. A kétnyelvűség típusai

A fontosabb kétnyelvűségi típusokról a 3. táblázat ad vázlatos áttekintést.

3. táblázat

A kétnyelvűség fontosabb típusai

Kritérium	Közösségi	Egyéni
	kétnyelvűség	
1. A közösség viszonyulása	– additív-hozzáadó: szubtraktív-felcserélő	
2. Csoport	– elit: népi (kisebbségi) – egyoldalú: kétoldalú	
3. Következmény		– hozzáadó/felcserélő
4. A második nyelv elsajátításának ideje		– korai/késői
5. A nyelvek elsajátításának sorrendje		– lingvizmus/glottizmus
6. A nyelvek ismeretének szintje		– domináns/balansz – receptív/produktív
7. Szemantikai hasonlóság/különbség		– mellérendelt/összetett
8. A nyelvek elsajátításának/tanulásának módja		– természetes/ ellenőrzött (iskolai)

(Forrás: Göncz, 1999:97)

A fenti felosztásnál mind a közösségi, mind az egyéni kétnyelvűség síkján, valamint a kétnyelvűségi elmélet és gyakorlat szempontjából is, külön kiemelendő a *hozzáadó-felcserélő* fogalompár. A megkülönböztetést kanadai szociálpszichológusok vezették be (Lambert, 1972, 1975, 1977) és rendkívül termékeny magyarázó elvnek bizonyult, amikor értelmezni kell az empirikus kutatások gyakran ellentmondó eredményeit a különböző kétnyelvűségi helyzetek lehetséges hatásairól. A fogalompár arra utal, hogy hierarchizálják-e egy heterogén közösség tagjait vagy csoportjait nyelvi/etnikai/kulturális/vallási hovatartozásuk alapján. Hozzáadó kétnyelvűségi helyzetről akkor beszélünk, ha a heterogén környezet nemzetiségeit, nyelveit és kultúráit egyformán értékeli, megközelítőleg azonos státusszal bírnak. Felcserélő (szubtraktív) viszont a kétnyelvűségi helyzet, ha a környezet az egyik etnikumot, nyelvet és kultúrát kívánatosabbnak tartja a másikinál, előnyben részesíti. Mivel hozzáadó kétnyelvűségi helyzetben a nyelvek elsajátítása vagy tanulása egyformán vonzó cél, nem jellemző rá a nyelvcseré. Az egyik nyelv tanulása nem a másik rovására történik, hanem az egyik nyelvhez, megtartva azt, hozzáfejlődik a másik. Ilyen környezetben a személyiségfejlődés összetettebb ugyan, mint egynyelvű helyzetben, de számos vonatkozásban az egyén adottságainak teljesebb kibontakozását teszi lehetővé. Felcserélő (szubtraktív) helyzetben gyakoribb a kevésbé kívánatosnak tartott nyelv felcserélése a felértékelt nyelvvel, vagy az utóbbi tanulása az előbbi rovására, amelynek következménye az ún. kettős félnyelvűség (l. a 2.2.2.b fejezetet), mindkét nyelv hiányos ismerete. A személyiség más területein is (értelmi és szocio-emocionális fejlődés, az oktatás hatékonysága) nemkívánatos hatások jelentkezhetnek.

A valóságban e helyzetek nem egymást kizáró és egymással szembenálló kategóriákként jelentkeznak, hanem egy egyenes végpontjait jelölik, köztük számos átmenettel. Heterogén környezetben tehát a helyzet lehet többé vagy kevésbé hozzáadó, illetve felcserélő.

A közösségi kétnyelvűségnél fontos az *elit és népi (kisebbségi) kétnyelvűség* megkülönböztetése is. Az első (önszántukból) világnyelveket tanuló csoportok sajátja, de az iskolai idegennyelv-okta-

tás is részben ennek enyhébb formájaként értelmezhető. A népi kétnyelvűség ezzel szemben a nyelvi kisebbségi csoportokat jellemzi, amelyek tagjai, hogy fennmaradhassanak, rákényszerülnek a többségi nyelv tanulására döntési lehetőség nélkül. Kiss (1994:102) közösségi szinten különbséget tesz a *kétoldalú* („igazi”) és *egyoldalú kétnyelvűség* között is. Az igazi kétnyelvűségnél egyik nyelv sem domináns a közösségben, használati lehetőségeik azonosak, bármikor felcserélhetők. Az egyoldalú kétnyelvűségnél az egyik nyelvi csoport, a kisebbségi kétnyelvű, a másik, államnyelvi anyanyelvű csoport viszont egynyelvű. Az egyéni kétnyelvűségi típusok kapcsán fontos a *korai kétnyelvűség* (általában óvodáskorban kialakult kétnyelvűséget jelent), a *lingvizmus* (a nyelvek egyidejű elsajátítására utal) és a *glottizmus* (a nyelvek egymás utáni elsajátítása) megkülönböztetése. „Természetes” egyéni kétnyelvűségnél elsősorban a másik nyelv beszélőitől tanulja meg a másik nyelvet az egyén, az „ellenőrzött” kétnyelvűség viszont pedagógiai intervenció eredménye. Lanstyák (1995b:8) külön említi a „passzív” vagy „receptív” kétnyelvűséget, megkülönböztetve azt a „produktív” kétnyelvűségtől. A receptív kétnyelvű a másodnyelven elhangzott kijelentéseket érti ugyan, de maga ilyenek megtételére nem képes. A *balansz kétnyelvűség* a két nyelv nagyjából egyforma (alacsony vagy magas), a *domináns* pedig az egyik nyelv jelentősen magasabb ismeretére vonatkozik. *Mellérendelt* kétnyelvűségnél a nyelvrendszerek szemantikai szinten függetlenebbek (a nyelvtanulási források különbözősége miatt eltérő jelentések asszociálódtak a két nyelvhez) az *összetett* kétnyelvűségnél, mivel a nyelvek birtokbavétele azonos forrásokból történt, jobban összemosódnak. Az utóbbi kétnyelvűségi típusokról külön fejezetben szólnunk.

A kétnyelvűségnek a felsoroltakon kívül más típusai is léteznek. (I. Göncz, 1999:98). Ezek közül kiemelendő a Lanstyák (1995b) által említett *intézményi* kétnyelvűség, amelynél egy közigazgatási egységben az államigazgatás két nyelven folyik, lehetővé téve a két nyelv egyenrangú használatát, illetve azt, hogy a lakosok egynyelvűek maradhassanak.

Figyelembe véve a fenti ismereteket, megadható a világ különböző kétnyelvű közösségeinek (és a kétnyelvű személyeknek)

a leírása. Így pl. ha a felsorolt kétnyelvűségi típusokra kivetítve elemezzük a mai Magyarország határain kívül élő Kárpát-medencei magyar közösségeket, megállapítható, hogy közösségi síkon népi és egyoldalú kétnyelvűséget fejlesztettek ki, felcserélő kétnyelvűségi helyzetekben. Olyan beszédközösségekről van szó, amelyeknek tagjai mindennapi beszédtevékenységük során váltakozva két nyelvet használnak: anyanyelvüket és annak az államalakulatnak a nyelvét, amelyben élnek. Többségük magyar domináns kétnyelvű (anyanyelvük ismeretének szintjét átlagban magasabbra értékelik, mint az államnyelv ismeretét – l. a 11. jegyzetet), a receptív kétnyelvűek száma alacsony. A szórványhelyzetben élőknel inkább a korai (óvodáskori) lingvizmus, a tömbhelyzetben élőknel inkább a valamivel későbbi (iskoláskori) glottizmus a jellemzőbb. A balansz kétnyelvűek, és azok, akik megközelítik a balansz kétnyelvűséget inkább szórványhelyzetben élnek. A mellérendelt kétnyelvűségi típus jegyei kifejezettebbek azoknál, akiknél jobban elkülönülnek a két nyelv nyelvhasználati színterei. Fiatalok körében ez azokra jellemző, akik anyanyelvű iskolába járnak, így az anyanyelv használatát az iskolához és a családhoz kötik, a szélesebb környezetben pedig, főleg ha szórványhelyzetben élnek, inkább a többségi nyelvet használják, vagyis a nyelvek között bizonyos „munkamegosztás” van. A másodnyelvi ismeretek elsajátításának „természetes” módja kifejezettebb szórványhelyzetben, az „ellenőrzött” (iskolai) tanulás nagyobb hatása pedig inkább tömbhelyzetben érvényesül. Egyik nyelvüket sem beszélik úgy, mint az adott nyelvek egynyelvű beszélői, hisz a nyelvrendszerek állandó kölcsönhatása miatt mindkét nyelvükben kontaktusváltozatok jönnek létre, amelyekre nem vonatkoztathatók az egynyelvűségi normák. Kommunikatív kompetenciájuk mindkét nyelvre vonatkozóan tartalmazza azoknak a szabályoknak az ismeretét is, hogy egy-egy beszédhelyzetben melyik nyelvet, és annak melyik változatát kell vagy lehet használni. Természetesen verbális kommunikációjuk éppolyan hatékony, mint az egynyelvűeké, csak más.

2.2.2. A kétnyelvűség pszichológiájában használt egyéb kétnyelvűség-fogalmak

a) A kétnyelvűségi helyzetet értelmező fogalmak

A kétnyelvűség lélektanában, elsősorban a népi kétnyelvűség kapcsán, gyakran használják a *kisebbség/többség fogalompárt*. Nem annyira egy csoport tagjainak a száma az, amelynek alapján meghatározható, hogy kisebbségi vagy többségi csoportról beszélünk-e, hanem inkább a hatalmi viszonyok alapján különböztethetők meg a csoportok. Így a kisebbség szó az elnyomott csoportra vonatkozik, vagyis a heterogén közösségek azon csoportjaira, amelyek a többségi csoporthoz viszonyítva etnikai/nemzeti, nyelvi, kulturális, vallási hátrányos megkülönböztetésnek vannak kitéve, vagyis a csoportokat az említett sajátosságok alapján rangsorolják. Nyelvi alapú hátrányos megkülönböztetésre utal a *lingvicizmus* kifejezés, ha pedig kulturális és nemzeti/nemzetiségi jegyek alapján történik a diszkrimináció, *etnicizmusról* beszélünk. A lingvicizmus és az etnicizmus a rasszizmusnak kifinomultabb formái, olyan ideológiát és gyakorlatot tükröznek, amelyeket „a hatalomnak és a (mind materiális, mind nem materiális) forrásoknak »faj«, etnikum, kultúra vagy nyelv alapján meghatározott csoportok közti egyenlőtlen elosztásának legitimálására és újratermelésére használnak” (Phillipson–Skutnabb-Kangas, 1997: 24). Ezekhez szorosan kapcsolódó fogalmak az asszimiláció és az integráció fogalmai is. Az *asszimiláció* egyrészt a megkülönböztető etnográfiai jellemzők eltűnését, az anyagi és nem anyagi kultúra elemeinek az elvesztését és az élmények szintjén egy meghatározott etnikai csoporthoz való tartozás (kötődés) elvesztését jelenti. Ezzel párhuzamosan egy másik kultúrát jellemző sajátosságok is kiépülnek, a régiek helyébe lépnek, és jelentkezik a másik kultúrához való kötődés érzése. Az asszimiláció tehát leválás és csatlakozás is egyidejűleg. Ezt a fogalmat gyakran (tévesen) ki-egyenlítik az integráció fogalmával, és egy olyan folyamat eredményét értik rajta, amelyben a kisebbségi csoport „integrálódik”, hasonlóvá válik a többségi csoporthoz, vagyis csak a kisebbségi csoportra vonatkoztatják. Indokoltabbnak tűnik azonban *integráción* közös vonások kialakulását érteni egy heterogén csoportban,

vagyis folyamatként értelmezni, amelyben a többségi és kisebbségi csoport is egyaránt részt vesz, változik, tehát az egész társadalmat érintő jelenségként kezelni (Skutnabb-Kangas, 1990:12).

b) A kétnyelvűek beszéd- és értelmi fejlődésével kapcsolatos fogalmak

A kétnyelvűség-kutatók számos olyan fogalmat is használnak, amelyekkel a kétnyelvűek beszéd- és értelmi fejlődését és funkcionálását értelmezik. Ezek egyike a *szemilingvalizmus* (félnyelvűség) fogalma, amelyet sokan csak a kétnyelvűekre vonatkoztatnak, és *kettős félnyelvűségről* beszélnek. Olyan állapotként definiálják, amelynél a kétnyelvű egyén mindkét nyelvét rosszabul beszéli, mint az adott nyelvek egynyelvű beszélői. Valójában az egynyelvű egyén is lehet félnyelvű a maga egyetlen nyelvében, ha nyelvi fejlődését környezete nem serkenti megfelelően. A kettős félnyelvűség a felcserélő kétnyelvűségi helyzet következménye, amikor az első nyelv fejlődéséhez nincsenek meg a feltételek, közben pedig a második nyelv fejlődését erőltetik, vagyis a beszédfejlődést egyik nyelvben sem serkentik megfelelően.

Számos kutató (újabban De Houwer, 1990; Navracsics, 1999b; Deuchar–Quay, 2000) érdeklődését keltette fel a *nyelvrendszerek közötti kapcsolat* kérdése a *szimultán nyelvelsajátításnál*, vagyis amikor a gyerek két vagy több anyanyelvet sajátít el. Volterra–Taeschner (1978) szerint kezdetben a gyerek két nyelvből egyetlen rendszert formál, és kétéves koráig a két nyelvre közös, kevert lexikonnal és szintaktikai rendszerrel rendelkezik. Ötéves korig elkülönül a két nyelv lexikonja, utána pedig a két mondatnyi szabálykészlet is. E közös kezdeti rendszert feltételező hipotézis bírálói viszont azt a nézetet vallják, hogy a két nyelvi rendszer a legkorábbi fázistól elkülönülten épül. Navracsics (1999b: 11–12) hangsúlyozza, hogy egyes nyelvi szintek esetében a tények az egyik, mások esetében a másik hipotézist támasztják alá. De Houwer (2002) annak a nézetének is hangot ad, hogy az egynyelvű és a két nyelvet egyszerre elsajátító gyerekek beszédfejlődésében lényegében azonos stádiumok vannak, és fundamentális különbségekről az egynyelvű és kétnyelvű beszédfejlődésben nem beszélhetünk.

A két nyelvben való felkészültség (bilingvális kompetencia) kapcsán gyakran emlegetett fogalom a *felszíni nyelvi kompetencia* fogalma is. Egy nyelv birtoklásának olyan szintjét jelöli, amely lehetővé teszi a sikeres kommunikációt köznap helyzetekben, amikor azt a helyzet nem verbális (nyelven kívüli) elemei is elősegítik. Az ilyen felszínes nyelvismeret a tökéletes kiejtésben, a csak alapszókincs és az alapvető nyelvtani szabályok ismeretében mutatkozik meg. A magasabb szintű nyelvbirtoklás, a *kognitív nyelvi kompetencia* viszont lehetővé teszi, hogy a beszédet a gondolkodás eszközeként használjuk. Összetett értelmi műveletek elvégzésének a képességét jelenti nyelvi eszközök segítségével. Mutatói a verbálisan kifejezett elvont fogalmak megértésének képessége, rokon értelmű szavak ismerete, összetett nyelvi közlések elemzésének képessége. Meghatározza a sikeres kommunikációt verbálisan telített helyzetekben, így pl. az iskolai eredményességet. A felszíni nyelvi kompetencia az első nyelvben öt-éves korig kialakul, és viszonylag gyorsan kiépíthető egy második nyelvben is, viszont a kognitív nyelvi kompetencia fejlődésében az intelligencia fejlődését követi, és egy másik nyelvben való kiépítése éveket igényel. Ha a kétnyelvű egyén azon a nyelven kénytelen kommunikálni, amelyben csak a felszíni nyelvi kompetencia fejlődött ki, értelmi funkcionálásának szintje adottságainak szintje alatt marad.

A (korai) kétnyelvűség lehetséges hatásait leggyakrabban a *Cummins-féle küszöbhipotézissel* magyarázzák. E hipotézis fontos elemei a fent említett felszíni és kognitív nyelvi kompetencia. Cummins (1976) szerint a bilingvális kompetencia (felkészültség) közbülső változóként közvetít a kétnyelvű helyzet és a lelki fejlődésre gyakorolt hatásainak milyensége között. Hozzáadó kétnyelvűségi helyzetben, amikor mindkét nyelv fejlődését megfelelően serkentik, és így mindkét nyelv magas szintű ismerete alakult ki, a kétnyelvűség pozitív hatásai várhatók: a kognitív (értelmi) fejlődés egyes adottságai jobban kiteljesednek, mint egynyelvű helyzetben, mert kapcsolata mindkét kultúrával és mindkét etnikai csoporttal olyan intenzitású (lehet), mint az egynyelvű egyénnek az egy csoporttal és kultúrával. Olyan domináns kétnyelvűségnél, amelynél az egyik nyelv ismerete anyanyelvi szín-

tű és ezt a nyelvet az egyén egyben a leggyakrabban használja is, az értelmi fejlődés fokozottabb befolyásolása a kétnyelvűség részéről nemigen várható, bár bizonyos hatások, pl. a nyelvi eszközökre való nagyobb odafigyelés, a metalingvisztikai tudatosság (l. a 14. jegyzetet) bizonyított. Felcserélő helyzetben viszont olyan fejlődési feltételek teremődnek, amelyek az értelmi fejlődésre és funkcionálásra negatív hatással vannak: egyik nyelvben sem alakul ki a kognitív nyelvi kompetencia, a környezetnek azok a hatásai pedig, amelyek egyébként a nyelven keresztül érvényesülnek, beszűkülnek. A kétnyelvű kompetencia alacsony szintjének (alsó küszöbének) túllépése kiiktatja a negatív hatásokat, magas szintjének (felső küszöbének) elérése pedig feltétele annak, hogy a kétnyelvű tapasztalat serkentő hatásai az értelmi fejlődésben kifejezésre jussanak.

A *fejlődési kölcsönhatás hipotézise* azt elemzi, milyen kapcsolatban van egymással az első és a másodnyelv fejlődése. A hipotézis szerint a másodnyelvben elérhető nyelvi felkészültség az első nyelvben kialakult kompetencia függvénye. Ha az első nyelvben a kompetencia alacsony (nem serkentették megfelelően a fejlődését), és beiktatják a második nyelv intenzív tanulását, ez károsítja az első nyelv további megfelelő fejlődését, ami viszont a másodnyelv fejlődését is korlátozza. Ugyanakkor, ha az első nyelvi kompetencia szintje magas, és további fejlődéséhez is megvannak a feltételek, a másodnyelv intenzív tanulása a leghatékonyabb módja annak, hogy funkcionális kétnyelvűség alakuljon ki, és a nyelvi fejlődést ne érje károsodás. A kisebbségi gyerekek beszédfejlődésére vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy két nyelv magas szintű ismerete akkor várható, ha az első nyelvük fejlődik megfelelően (az óvoda és iskola segítségével is, anyanyelven történő neveléssel és oktatással), mert ez a második nyelv magas fokú ismeretét is eredményezi, ha azt megfelelő intenzitással tanulják.

c.) A kétnyelvűség szociálpszichológiai vonatkozásaival kapcsolatos fogalmak

A *diglossia* – kifejezést a kétnyelvűség lélektanának művelői a szociolingvisztikából kölcsönözték – segítségével némely eset-

ben jól leírható különböző kétnyelvű beszédközösségek nyelvhasználatára. Ferguson értelmezésében olyan nyelvi helyzetre utaló műszó, amelynél egy nyelv két változata az egész közösséget átfogóan egymás mellett létezik, és mindkettő más-más funkciót tölt be. Az emelkedett (E) változat a formális, a közönséges (K) változat az informális beszédhelyzetekhez kötődik, a két változat nyelvi és funkció szempontjából elhatárolható. Egyesek a fogalmat kiterjesztették a társadalmi kétnyelvűségekre (a standard és a hagyományos nyelvjárások együttese) és a *kétkódúságra* (a standard és bármilyen nem standard együttes megléte) is. Fishman értelmezésében a fogalom olyan nyelvi helyzetekre is használható, amikor a két változat két különböző nyelvhez tartozik. Mások mindenfajta kétnyelvűségi helyzetet diglossziának neveznek, pl. kisebbségi nyelvi helyzetben az E változatot a többségi, a K-t a kisebbségi nyelvvel azonosítva. Az így értelmezett diglossziának kevés köze van a fergusoni diglossziához (Lanstyák, 1993, 1994; l. még a 29. jegyzetet).

A kétnyelvűség pszichológiájában gyakran emlegetik a *beszéd és nyelv funkcióit* is, felhívva a figyelmet arra, hogy Piaget (1974; 1978) és Vigotszkij (1967) a beszédnek kettős funkciót tulajdonítanak (szociális vagy kommunikatív – a kommunikációt szolgáló, és privát vagy kognitív – a gondolkodást kísérő és elősegítő, irányító funkció), de ezek fontosságáról, és arról, hogy a fejlődés mely szakaszában milyen szerepet játszanak, eltérő a véleményük (l. fentebb a beszéd és gondolkodás kapcsolatáról ismertetett nézeteket a 2.2.1. fejezetben). Piaget szerint a szociális funkció nem elsődleges, kezdetben az egocentrikus beszéd dominál, és ez nem a kommunikációt szolgálja. Az egocentrikus beszéd később eltűnik (involutív jelenség), hétéves kor körül állandósul a szociális funkció, a másokhoz intézett beszéd. A beszéd a gondolkodás eszközévé csak a formális műveletek stádiumában válik. Vigotszkij szerint a beszédnek kétéves kortól van szociális és privát funkciója, ezeket a gyermek nem tudja elkülöníteni, ezért jelentkezik az egocentrikus beszéd. Ez később belső beszéddé alakul (evolutív jelenség), és átveszi a kognitív funkció szerepét (problémák és hipotézisek megfogalmazása, akciók tervezése, problémák megoldása), és hétéves kor után a hangos

beszéd csak kommunikációs helyzetekre korlátozódik. Ugyanakkor a nyelv szolgálhatja a csoporton belüli és a csoportközi kommunikációt, valamint a sajátos információközvetítést (magasabb szintű műveltség megszerzését). Heterogén közösségekben a nyelvek három nyelvhasználati szintén használatosak: családi-as-mindennapi, közéleti-szakmai és publicisztikai-szépirodalmi. A magyar párú kétnyelvűségi (kisebbségi) helyzetekben a magyar nyelv leggyakrabban a legalsó, családi-as-mindennapi és a legfelső, publicisztikai-szépirodalmi szinten aktív, közéleti-szakmai szinten csak részlegesen vagy alig használatos, funkcióel-szegényedés jellemzi, mert az államigazgatásban, szakmában, részben a közoktatásban, művelődési életben, kereskedelem-ben, egészségügyben az államnyelv átveszi a funkcióit. Ez a *nyelvreépülés* vagy nyelvviasszaszorulás térvesztésre utal, amikor valamely nyelvet egyre kevesebben beszélnek, és mind kevesebb beszédhelyzetben használják. Ezzel szemben a *nyelvterjedés* térnyerésre utal, egyre több beszélőre terjed ki, és az életnek egyre több területén érvényesül. A nyelvek pozícióit nyelven kívüli tényezők határozzák meg, ezek változása a nyelvek helyzetén is változtat.

d.) A kétnyelvűség pedagógiai kérdéseivel kapcsolatos fogalmak

A kétnyelvűség pedagógiai vonatkozásai kapcsán gyakran merül fel a *másodnyelv intézményes oktatásának optimális kezdési idejének* kérdése is. A neurofiziológiai hipotézis szerint a másodnyelv tanulását a negyedik és a nyolcadik életév között ajánlatos elkezdeni (l. az 6. jegyzetet). A kezdés idejének pontosításakor számos olyan tényező hatását kell mérlegelni, amelyek mindkét nyelv későbbi fejlődését befolyásolják. A tanuló szempontjából figyelembe kell venni, hogy számára felcserélő-e vagy hozzáadó a kétnyelvűségi helyzet, fennáll-e a nyelvcserélehetősége, melyik a környezet domináns nyelve, amely intézményes segítség nélkül is nagymértékben kifejlődne, milyen intenzitással folyik a tanulás, mennyi a rendelkezésre álló idő, milyen céllal tanulja a nyelvet. Pl. ha kétnyelvűségi helyzetben a kisebbségi tanuló szempontjából a helyzet felcserélő, a többségi nyelv státusza magas, a kisebbségié alacsony, és fennáll a nyelvcserélehetősége,

lőszínűsége, a cél viszont első nyelvi dominancia, ajánlatosabb a második (többségi) nyelv intézményes oktatásának kezdését elodázni. Ha viszont a többségi nyelvet beszélő tanuló kétnyelvűsítéséről, vagy elit kétnyelvűség kialakításáról van szó, inkább a második vagy idegen nyelv tanulásának korai, vagy korábbi kezdete tűnik elfogadhatóbb megoldásnak.

A *kétnyelvű oktatás* tágabb értelemben minden olyan oktatási formára utal, amelynek egyik kiemelt célja a diákok kétnyelvűsítése. Lanstyák (1995) tipológiája szerint egyik altípusa a *két tannyelvű oktatás*, amikor az oktatás két, nagyjából egyforma súllyal bíró tannyelven történik (változatai: egyes tantárgyakat az egyik, más tantárgyakat a másik nyelven oktatják; ugyanazokon az órákon mindkét nyelv használatos; belemerítés mint másodnyelvoktatási program többségi tanulók számára). Másik két altípusa a *másodnyelvű oktatás*, amikor a másodnyelv szerepe az oktatásban kizárólagos vagy uralkodó (változatai a teljes mértékben másodnyelvű oktatás, az anyanyelvápolás és a nyelvoktatás), és az *anyanyelvű oktatás* (változatai a teljes anyanyelvű oktatás és az erős anyanyelvi dominanciájú anyanyelvű oktatás).

3. A kétnyelvűség típusainak: a balansz-domináns (kiegyenlített-egyenlőtlen) és a koordinált (mellérendelt-összetett -, „vegyes”) kétnyelvűségi típusoknak pszichológiai vizsgálata

A kétnyelvűség különböző típusai közül a kétnyelvűség lélektanának érdeklődését leginkább a balansz-domináns és a koordinált-mellérendelt dichotómia keltette fel. Mielőtt ezeket a vizsgálatokat ismertetnénk, röviden szólunk a kísérleti pszichológiában és a pszicholingvisztikában¹¹ végzett asszociáció- és jelentés kutatások eredményeiről, amelyekhez az említett dichotómiákkal kapcsolatos kutatások szorosan kapcsolódnak.

A balansz-domináns kétnyelvűség vizsgálataihhoz megfelelő elméleti háttérrel a kísérleti lélektanban lefolytatott *asszociációkutatások* adják. Ismeretes, hogy az asszociáció fogalmát a klasszikus görög filozófiába még Arisztotelész vezette be, de ma is min-

den tanulásforma alapmechanizmusának tartják. Lényege, hogy a térben és időben gyakran együtt megélt, illetve hasonló vagy el-
lentétes események emlékképei vagy képzetek között olyan kap-
csolat jön létre, amely lehetővé teszi, hogy a későbbiek folyamán
az egyik esemény megjelenése tudatunkban felidézi a vele leg-
gyakrabban együtt megélt eseményt is. A mai lélektanban a fo-
galmat szélesebben értelmezik: nemcsak élmények képzetek kö-
zött jön létre kapcsolat, hanem gyakran együtt megélt ingerek
(helyzetek) és reakciók (viselkedésformák) között is. A pszicholó-
giában legtöbbször a szabad és folyamatos asszociációkat tanul-
mányozták. Szabad asszociációs kutatásoknál a vizsgálati alany-
nak a hívó szóra a tudatában jelentkező első szót kell közölni. Az
elemzés tárgya a válaszok minősége és a reagálási idő. Megha-
tározhatók az elsődleges (primáris), egy-egy ingerszóra leggyak-
rabban adott asszociációk, a válaszokat kategóriákba-osztályok-
ba lehet sorolni, ami számos egyénre vagy csoportra jellemző sa-
játosság meghatározását teszi lehetővé. Folyamatos asszociáci-
óknál fel kell sorolni mindazokat az asszociációkat, amelyek a hí-
vó szóra egy megadott időintervallumon belül jelentkeznek.

A balansz-domináns kétnyelvűség vizsgálataiban mind a sza-
bad, mind a folyamatos asszociációvizsgálatokat alkalmazták.
Így pl. a két nyelv azonos (ekvivalens jelentésű és egyforma gya-
korisággal előforduló) szavaira adott folyamatos asszociációk
számából viszonylag pontosan következtetni lehet a két nyelv
fejlettségi fokára, vagyis meghatározható, hogy egy egyénél
vagy csoportnál vannak-e jelentős különbségek a két nyelv ismer-
etének szintjében, azaz domináns kétnyelvűséget fejlesztettek-
e ki. Balansz kétnyelvűek esetében a két nyelvben nagyjából
azonos számú folyamatos asszociációt adnak a kétnyelvű egyé-
nek. Az eljárás tehát alkalmas a nyelvrendszerek fejlettségének
összehasonlítására egyetlen, globális mutató segítségével, mel-
lőzve a *produktív* (beszédprodukció és írás) és *receptív* (beszéd-
észlelés és -megértés, illetve olvasás) *nyelvi készségek* külön-
külön való, igen körülményes feltérképezését mindkét nyelvben.
A kétnyelvűség foka különben közvetve, kérdőívek segítségével
is meghatározható: a többet használt nyelv, amelynek hatásai
gyakrabban is érik az egyént, valószínűleg a fejlettebb nyelve a

kétnyelvű egyénnek.¹² A kutatások azt is igazolták, hogy a kétnyelvűség foka, vagyis a nyelvrendszerek ismerete közötti különbség – olyan értelemben, hogy egyformán jól vagy rosszul ismerik nyelveiket (amely a balansz kétnyelvűeknél magas és a domináns kétnyelvűeknél alacsonyabb) – szabályszerű kapcsolatot mutat az egyes szófajok használatának gyakoriságával a kétnyelvű egyén első nyelvében. A szabad asszociációs próbákban ugyanis a domináns kétnyelvűek első nyelvükben jelentősen gyakrabban válaszolnak a hívószavakra melléknévvel, ami első nyelvük árnyaltabb ismeretére utalhat, a balansz kétnyelvűeknél pedig az igék jelentkeznek frekvensebben, a nyelvrendszerek közötti erősebb interferencia miatt. A nyelvpszichológiai kísérletekből ismeretes, hogy az igék gyakori használata kifejezettebb érzelmi feszültségre utal.

A koordinált-összetett kétnyelvűség megkülönböztetése a kísérleti pszichológiában és a kísérleti pszicholingvisztikában végzett *jelentéskutatásokkal* hozható kapcsolatba. A dichotómia kapcsán végzett kutatások eredményeinek teljesebb megértéséhez tudni kell, hogy a pszichológiában a jelentés a jel, az általa jelölt objektum vagy jelenség és az emberben kiváltott élmény kapcsolataira utal. A beszédben a jelentéshordozók a szavak, illetve morfémák, ezek jelentése több dimenzionális. Létezik denotatív (eksztenzionális) jelentés, amely a szó tartalmának objektív, általánosan elfogadott tartalmára utal (anya: olyan nő, akinek gyereke van), és konnotatív jelentés (érzelmi, affektív, intenzionális: pl. valaki számára az anya fogalma kifejezetten pozitív tartalmat jelöl, mások számára lehet negatív színezetű is), amely az egyén érzelmi viszonyulását tükrözi az adott szóhoz vagy az általa jelölt objektumhoz. A konnotatív jelentést szemantikus (jelentéstani) differenciálal mérik. Ez grafikus, hét egységű skálák sorozatából áll, amelyek ellentétes jelentésű mellékevevekkel vannak behatárolva. (pl. szép-csúnya, kellemes-kellemetlen, erős-gyenge). Ezeken kell elhelyezni a hívószavakat. A jelentéstani differenciálal meghatározható a jelentés erőssége és milyensége. A vizsgálatokban bebizonyosodott, hogy a koordinált kétnyelvűeknél a két nyelv azonos szavainak konnotatív jelentése különbözőbb, mint az összetett kétnyelvűeknél.

Számos kutatásban tanulmányozták a kétnyelvű egyének nyelvrendszerének kölcsönhatásait, vagyis a nyelvi függetlenség és a nyelvi interferencia jelenségeit. A *nyelvi függetlenség* a két- vagy többnyelvű egyén azon képessége, hogy nyelveit egymástól elkülönítse, míg a *nyelvi interferencia* arra utal, hogy az egyik nyelv fonológiai, lexikai, szintaktikai és szemantikai rendszerei egyes esetekben keverednek a másik nyelv rendszereivel. Penfield–Roberts (1959) a *kétnyelvű funkcionálás egykapcsolós modelljében* feltételezi egy olyan neurofiziológiai mechanizmus létezését, amely automatikusan kikapcsolja az egyik nyelvrendszert, amíg a másik működésben van. Macnamara (1966) a *kétnyelvű funkcionálás kétkapcsolós modelljét* ajánlja. Szerinte a két- vagy többnyelvű egyén önállóan, környezetétől függetlenül dönt arról, melyik nyelven kíván beszélni, és működésbe hozhatja kódolási rendszerét ebben a nyelvben. A környezetéből jövő nyelvi ingerek viszont automatikusan működésbe hozzák annak a nyelvnek a dekódolási rendszerét, amelyből erednek. Ha a kétnyelvű egyéntől egyik nyelven kérjük a reakciót, ugyanakkor pedig a másik nyelvből származó ingerek érik, mindkét nyelve működésbe lép és interferálnak – az első nyelvben végzett dekódolás akadályozza a másik nyelvben végzett kódolást. Ezt a Stroop-féle színmegnevezési teszttel be is bizonyították. Olyan eljárás ez, amely egyszerre működésbe hoz két nyelvet: az egyik nyelv kódolási rendszerét és a másik nyelv dekódolási rendszerét. 100 színnevezést tartalmaz inkongruens nyomtatásban (pl. a piros szó kékkel írva). A vizsgálati alany feladata, hogy megnevezze egyik nyelvben a nyomtatás színét, mellőzve a másik nyelven leírt színnevezést. Az egykapcsolós modell szerint ilyenkor ugyanolyan gyorsan kellene reagálni, mint kontrollhelyzetben, amikor csak színes felületeket kell megnevezni és nincs semmilyen zavaró inger, mivel automatikusan „kikapcsolódik” a nem használt nyelv dekódolási rendszere. A kétkapcsolós modell szerint erős interferencia várható, mert automatikusan működésbe lép a másik nyelv dekódolási rendszere is, miközben az első nyelven reagálunk. A kutatások azt igazolták, hogy a kétnyelvű egyén nem képes kizárni egyik nyelvét, amikor a másikon funkcionál – a feladat elvégzéséhez szükséges idő nem csak akkor

hosszabb, ha a kódolási és a dekódolási rendszert egyazon nyelvben aktiváljuk, hanem akkor is, ha a kódolást az egyik nyelven, a dekódolást a másik nyelven végezzük. Az eredmények tehát nem igazolják a kétnyelvű funkcionálás egykapcsolós modelljét. A kétkapcsolós modell teljesebb magyarázatot ad: a látszólag inaktív nyelven történő dekódolás (akaratlanul is értelmezzük a leírt színmegnevezést) zavarja az első nyelvben történő kódolást. Az eredmények tehát a kétnyelvű egyének nyelveinek állandó interakciójára utalnak, ha egyszerre mindkét nyelv hat rájuk. Valószínűleg ez a pszichológiai magyarázata annak, hogy a heterogén környezetben élő (kisebbségi) kétnyelvűek mindkét nyelvre kontaktusváltozat, amelyeket két nyelv rendszerének normái irányítanak.¹³

4. A kétnyelvűség fejlődéslélektana és személyiségpszichológiája

Ez a fejezet a kétnyelvűség lélektanának egyik legizgalmasabb, legtermékenyebb és viszonylag kiművelt területe. A kutatók számos kérdéskört érintenek. Az empirikus vizsgálatok tárgyát elsősorban a (korai) kétnyelvű beszédfejlődés képezi, valamint a kétnyelvűség kapcsolatai az általános értelmi fejlődéssel és funkcionálással, az elméleti fejtegetések pedig a heterogén környezetnek általában a személyiségre és viselkedésre kifejtett hatásait magyarázzák.

Az empirikus kutatások a XX. század 20-as éveitől váltak gyakoribbá. A kutatások első hulláma az 1960-as évek elejéig tartott. A kétnyelvű családokban nevelkedő gyerekek beszédfejlődéséről írt monográfiák mellett ekkor a kutatások homlokterében a kétnyelvűség és az intelligencia kapcsolata állt. Számos kutatásban a különböző nyelveket és (többnyire) angolt beszélő kétnyelvű és angol egynyelvű csoportok intelligencia-tesztekben felmutatott eredményeit vetették egybe. Az eredmények, néhány kivételtől eltekintve, eléggé egyértelműen az egynyelvű vizsgálati alanyok előnyét jelezték¹⁴. Peal–Lambert (1962) kanadai kutatása azonban fordulópontot jelentett: a kétnyelvűek eredményei még a verbális intelligenciateszteken is túlszárnyalták az egynyelvűekéit.

Ez a kutatás rámutatott az addigi kutatások számos módszertani problémájára, de arra is, hogy nincs „általában vett kétnyelvűség”, és annak különböző típusai más-más következményekhez vezetnek, valamint az eredmények értelmezésekor azokat szélesebb elméleti keretbe helyezve kell (és lehet csak elfogadható szinten) értelmezni. A régebbi kutatásokban ugyanis a releváns tényezőkben gyakran nem tették megfelelően egyenértékűvé a csoportokat, így a különbségek nem a kétnyelvűségnek, hanem más tényezőknek tulajdoníthatók. (Pl. nem ellenőrizték megfelelően a tesztelés nyelvének ismeretét, ami csökkentette az angolul gyengébben beszélő kétnyelvűek eredményeit, vagy közép-osztálybeli angol egynyelvű csoportok eredményeit viszonyították a sokkal szerényebb körülmények között nevelkedett, és másfajta hatásoknak kitett emigráns csoportok gyerekeinek eredményeivel, illetve erősen felcserélő kétnyelvűségű helyzetben nevelkedett kétnyelvűeket hasonlították össze egynyelvűekkel.) Ezenkívül nem vették figyelembe a beszéd és gondolkodás kapcsolatairól kialakított álláspontokat, valamint a sokrétűbb környezeti tényezők lehetséges hatásairól megfogalmazott véleményeket sem. A későbbi, módszertanilag elegánsabban levezetett empirikus kutatásoknak és a gazdagodó elméleti keretnek köszönhetően mindinkább világosabbá vált, hogy a kétnyelvűség hatása az értelmi funkcionálásra erősen a kétnyelvűségi helyzet és a hatására kialakuló kétnyelvűségi típus függvénye: a hozzáadott kétnyelvűségi helyzet az értelmi funkcionálás bizonyos vonatkozásainak kibontakozását teljesebbé is teheti, és a bilingvális kompetencia szintje az, amely meghatározza a hatás milyenségét.

A magyar párú korai kétnyelvűség hatásairól a beszéd- és általános értelmi fejlődésre az 1980-as évek elején lefolytatott empirikus vizsgálat eredményeiből értesülhetünk (Göncz, 1985:107–173; 1988; 1989; 1990). A kutatás célja a korai magyar-szerbhorvát kétnyelvűség és a beszédfejlődés, valamint az általános értelmi fejlődés kapcsolatainak meghatározása volt. A párhuzamos csoportokkal végzett vizsgálatban a kontrollcsoportot magyar egynyelvű, a kísérleti csoportokat a kontrollcsoporttal releváns tényezőkben kiegyenlített domináns és balansz magyar-szerbhorvát kétnyelvű 6 és 10 éves gyerekek képezték. A beszéd- és ér-

telmi fejlettség számos mutatójában összevetett csoportok eredményeiből levonható az a következtetés, hogy a korai kétnyelvűség a passzív szókincs terjedelmével, a nyelvi struktúrák ismeretével, a nominális realizmussal és az általános intelligencia egyik fontos komponensével, a szabályok feltárásának képességével mutat kapcsolatot. Az óvodáskorban a szókincs bősége az első nyelvben és a szabályok feltárásának képessége kisebb a kétnyelvűeknél, a nominális realizmus az egynyelvűeknél van nagyobb mértékben jelen, a kétnyelvű iskolásoknál viszont néhány nyelvi struktúra ismerete az első nyelvben gyengébb, de a szabályok feltárásának képessége ebben az életkorban már kifejezettebb, mint az egynyelvűeknél. E vizsgálat eredményei szerint úgy tűnik, hogy a korai kétnyelvűség erősíti a beszéd szerepét a gondolkodás fejlődésében, és a sokrétűbb szociokulturális környezet elősegíti a képességek nagyobb differenciálódását.

Az utóbbi másfél évtizedben sok empirikus vizsgálat tárgyát a korai kétnyelvűség és a metanyelvi képességek fejlődése közötti kapcsolat képezte. Az eredmények eléggé egyértelműen bizonyítják, hogy a korai kétnyelvű tapasztalat, akár a családban, akár intézményes formában, felgyorsítja a metanyelvi tudatosság (elsősorban a fonemikus tagolási képesség és a szótudatosság bizonyos formáinak) fejlődését, fokozza a nyelvi analízis képességét, és könnyíti az írásbeliség elsajátítását¹⁵.

A kétnyelvűség lélektana ma már elfogadható módon képes megindokolni a hozzáadó kétnyelvűségi helyzetek (gyakran pozitív) hatásait, mind a kognitív viselkedést illetően, mind az egész személyiséget átfogóan. Ilyen helyzetekben ugyanis két nyelv működésének szabályait kell feltárni, ami önmagában is nagyobb értelmi erőfeszítésekkel jár. Működésbe lépnek a beszédnek az általános értelmi fejlődést serkentő funkciói is (l. a Beszéd és nyelv c. fejezetet). Így sokan hangsúlyozzák, hogy a beszéd a környezet többféle és fontos vonatkozásaira irányítja a figyelmet. Mivel a különböző nyelvek különböző módon szegmentálják a valóságot, a kétnyelvű egyén figyelme annak több aspektusára is irányul. A környezet által elfogadott kétnyelvűség és bikulturalizmus a fejlődést más vonatkozásban is előnyösen befolyásolhatja: két vagy több nyelv ismerete több kultúra vívmányaiba nyújt

betekintést, csökkenti az etnocentrizmust (eszköze lehet az etnikai sztereotípiák elleni harcnak), növelheti a nyelvi és kulturális toleranciát, esetleg az alkalmazkodóképességet is, ha a két kultúra eltérő követelményei miatt az egyén kulturális konfliktusba kerül, és erre megoldást keres. Bizonyos az is, hogy a kultúra egyes komponensei összefüggnek a személyiségfejlődéssel: a különböző kultúrákban eltérő a gyermeknevelés és a különböző viselkedésformák különböző időben való elsajátítását követelik meg. Ezért a több kultúra hatásainak kitett egyének változatosabb tulajdonságokat és viselkedésformákat fejleszthetnek ki, mint az egy kultúra hatásaira fejlődő egyén.

Felcserélő kétnyelvűségi helyzetben, amelyben a kétnyelvűséget nemkívánatosnak tartják, elsősorban a szocio-emocionális fejlődés és a beszédfejlődés károsodhat. Ha a heterogén környezetben az egyik nyelvet és kultúrát előnyben részesítik, annak használatát és fejlesztését biztosítják törvényes eszközökkel, azoknak az intézményeknek a működéséhez biztosítanak anyagi eszközöket, amelyben csak az egyik nyelv és kultúra kap helyet, ha a továbbtanulási lehetőségek csak egy nyelven adóttak, ha a közéletből kizárják vagy erősen korlátozzák a leértékelt nyelv használatát, mindaz, ami a társadalmi érvényesülést lehetővé teszi a preferált nyelven valósítható meg, akkor a hátrányos helyzetű nyelvi csoport tagjai számára a környezet azt az üzenetet közvetíti, hogy nyelvüknek és kultúrájuknak nincs funkciója, nem kívánatos, el kell hagyni, ha sikeres tagjai akarnak lenni az adott társadalomnak. Az ilyen hatások intenzitásától és időtartamától függően ez természetesen közömbössé, sőt ellenszenvessé teheti a megbélyegzett nyelvet és kultúrát. A felértékelt nyelvhez ugyanakkor sikerélmények asszociálódnak, és azt vonzóbbá teszi. Ez a nyelv- és kultúraváltás beindulásának kezdete. Tanuláspszichológiai szempontból ugyanis ilyen esetekben az eszközi tanulás és klasszikus kondicionálás mechanizmusai érvényesülnek. Eszközi (operáns) tanulásnál egy viselkedésforma (esetünkben a beszéd használata) eszközként szolgál egy cél elérésére. Ha ez megvalósul (az egyén pozitív megerősítést kap), a sikeres viselkedésforma erősödik, ha pedig elmarad, a viselkedés gyengül. Legátlódik a viselkedés olyankor is, amikor kellemetlen

következményekkel, büntetéssel jár (pl. egy nyelv használata a környezet rosszallását váltja ki). Jelentkezhet ilyen helyzetekben az elkerülő vagy menekülő viselkedés is, amelynél a büntetés elmaradása vagy elhagyása a jutalom – esetünkben a nemkívánatos nyelv használatának kerülése vagy feladása. Ez a negatív megerősítés. Mivel a viselkedést és következményeit térben és időben együtt éljük meg, közöttük kapcsolat (asszociáció) jön létre: a pozitív vagy negatív következmény rákondicionálódik a viselkedésre, és gyengíti (negatív színezetűvé teszi), vagy erősíti (vonzóvá teszi). Ha egy nemkívánatos viselkedésforma helyett egy erősebb, kívánatos reakciót kapcsolunk a viselkedést kiváltó helyzethez, a jövőben ez a helyzet a kívánatos reakciót fogja kiváltani, mert ennek van pozitív következménye. Ez a pozitív dekondicionálás (ellenkondicionálás).

Mindezek az ismeretek tehát elfogadható szinten magyarázattal szolgálhatnak arra, hogyan jön létre a leértékelt nyelv és kultúra felcserélése a társadalmilag preferált nyelvvel és kultúrával. Mivel a lebecsült nyelv és kultúra kevésbé célravezető, sőt nemritkán kellemetlen következményekkel jár, gyengül és legátlódik, így a nyelvet mind ritkábban használják. Ha alternatív viselkedésként felkínálják a felértékelt nyelvet és kultúrát, és alkalmazását jutalmazták, mind gyakrabban kezdi az egyén alkalmazni, vagyis elhagyja a nem célravezető, kellemetlenséggel járó viselkedésformákat, és sikeres, jutalmazott viselkedésformákkal cseréli fel őket. Tulajdonképpen jutalmazás, büntetés, mellőzés segítségével, és megfelelő adagolásukkal a szélesebb közösség szintjén formálódik, alakul az emberek viselkedése. Az, hogy egyesek mennyire fogékonyak a leírt hatásokra, elsősorban személyiségük felépítésétől függ: vannak, akik hajlamosabbak interiorizálni a környezet tiltásait, mások kevésbé.

A felcserélő kétnyelvűségi helyzet egyéb lélektani hatásainak értelmezéséhez a motivációs pszichológia fogalmai is hozzásegíthetnek. Ismeretes, hogy az emberek szükségleteiket különböző közegekben (család, óvoda, iskola, munkahely stb.) elégítik ki. Ha ezek a közegek az egyén számára nehezen leküzdhető vagy leküzdhetetlen akadályok támasztásával nehezítik, vagy nem teszik lehetővé a fentiek kielégítését, az egyén frusztrációs helyzet-

be kerül, amelyet az élmények szintjén a szorongás, a bizonytalanság érzése, félelem, harag, agresszió kísér. A halmozott és hosszú ideig tartó frusztrációk személyiségzavarokhoz vezetnek, neurotikus tünetekhez és magatartásbeli rendellenességekhez (az ilyen emberek visszahúzódnak vagy agresszívvá válnak). Erősen szubtraktív kétnyelvűségi helyzetben a céljaink elérését gátló akadályok gyakrabban jelen vannak, és teremtenek olyan helyzeteket, amelyek a nemkívánatos nyelvet és kultúrát hordozó egyént sújtják, és a neurotikus vagy pszichotikus hajlamúaknál hozzájárulhatnak e folyamatok beindulásához. Egyesek szerint ez lehet az egyik lehetséges magyarázata annak, hogy az öngyilkosságok számaránya és a pszichózisok megoszlása az etnikai hovatartozással szoros összefüggést mutat bizonyos heterogén régiókban. Tény, hogy egy erősen szubtraktív kétnyelvűségi helyzetben nagyobb a valószínűsége a gyakoribb frusztrációknak, vagyis megteremtheti a feltételeket a személyiségzavarok kialakulásához, ha a személyiségfejlődés egyéb feltételei is kedvezőtlenek. Természetesen egy heterogén közösségben a felcserélő és hozzáadó kétnyelvűségi helyzet tiszta formában aligha fordulhat elő, de valamelyik túlsúlyban lehet, és a személyiségfejlődés és viselkedés differenciáltabb, vagy legalábbis a preferált csoport helyzetéhez viszonyítva más formáinak kialakulásához teremtheti meg a feltételeket.

5. A kétnyelvűség szociálpszichológiája

A hozzáadó-felcserélő dimenzió elhelyezkedő kétnyelvűségi helyzetek és a hatásaikra kiépülő hozzáadó-felcserélő egyéni kétnyelvűség meghatározása mellett a kétnyelvűség lélektanának ezen a területén a legtöbb kutatás a *bikulturalizmust* és következményeit vette célba. A kultúra egy adott közösségben meghonosodott viselkedésformákra, szokásokra, kapcsolatrendszerre, a közösség intézményeire utal, az előző generációk által kialakított szociális örökség, amelyet az új nemzedék elsajátít és továbbfejleszt. A bi- vagy multikulturalizmus értelmezhető közösségi jelenséggént (két vagy több kultúra megléte egy heterogén közösségben), de egyénre vonatkozóan is (két vagy több kultúra

elemeinek birtoklása egy személy részéről). A kultúra internalizálása az *akulturáció*. A bikulturalizmust a többrendbeli akulturáció jelenségével kapcsolatban tanulmányozták, amikor egyazon személyben egymást kiegészítő vagy egymással ütköző kultúrák alakulnak ki, mert pl. a családban egyfajta, a környezetben más típusú kultúra dominál. Ilyenkor az egyén élhet ellentmondó, sőt ellentétes életvitelt követelő közegekben, amelyekben különböznek az értékek (célok) és a normák (a célhoz vezető utak). A következmények a kultúrák érték- és normarendszerében létező különbségek típusától és fokától függnének, környezeti és belső konfliktusokhoz vezethetnek. Egyesek az *anómiát* (marginalitás, sehova sem tartozás érzése) hangsúlyozzák. Az amerikai kutatók a két kultúra követelményeihez való alkalmazkodás három formájára mutattak rá: 1. Az egyik kultúra (és etnikai csoport) preferálása, a másik mellőzése, 2. Bármilyen kulturális/etnikai kötődés elutasítása (e két reagálási mód a felcserélő bikulturális helyzetben élő csoportokra jellemző), 3. Pozitív identifikáció mindkét referens csoporttal (hozzáadó bikulturalizmus).

Hasonló kérdésekről (csoport-hovatartozás, nemzettudat, nemzeti érzésvilág) értekezik Hódi (1992) is, amikor a *nemzeti identitás* kérdéseit a kisebbségben élő vajdasági magyarság helyzetén keresztül elemzi a szociálpszichológia fogalomtárával. Eredményei más őshonos kisebbségi csoportokra is nagymértékben vonatkoztathatók, az integrálódás és asszimiláció folyamatait érintik (l. a 2.2.2.a fejezetet). Hangsúlyozza, hogy a nemzeti hovatartozást sokan terhes örökségként kezelik, büntudatot és féltelmet vált ki bennük, ha ez szóba kerül. A beilleszkedési folyamatot dimenzióként értelmezi, amelynek végpontjai az integrálódás (a nemzeti identitás megtartása) és az asszimiláció (az identitástudat feladása), köztük a részleges leválás sok közbülső formájával. Az identitásváltásnak gyakran anyagi háttere van, mert a korábbi identitást egy előnyösebb, a társadalmi ranglétrán való előrehaladást jobban szolgáló váltja fel. A természetes asszimiláció mellett az erőszakos asszimiláció is sokféle változatban jelentkezik: mint gazdasági asszimiláció (a hátrányos csoport gazdasági erejének csökkentése), társadalmi asszimiláció (csak a preferált csoport nyelvének és kultúrájának elsajátítása révén le-

het érvényesülni), demográfiai asszimiláció (pl. migrációra való készítetés munkalehetőség híján), politikai asszimiláció (a politikai lojalitás igazolására a nemzeti identitás feladásának megkövetelése), környezeti asszimiláció (a múltbeli emlékek felszámolása), nyelvi-kulturális asszimiláció (az anyanyelv használatának korlátozása, névhasználat szabályozása), tudati (pszichológiai) asszimiláció (elidegenítés a nemzeti történelemtől, a történelmi „vétkek” hangsúlyozása). Az erőszakos asszimiláció felsorolt formái serkentik a túldimenzionált nemzettudat, vagy a nemzeti identitászavarból eredeztethető kisebbségi komplexusok kialakulását. Az utóbbiak hátterében a nemzeti hovatartozás miatti folyamatos frusztrációk állnak, és különféle személyiségtípusok kialakulását eredményezhetik. Kialakulhat pl. a kivételezett csoporttal azonosuló karrierista típus, vagy a sértett és gyanakvó típus, aki szótlanul tudomásul veszi a körülményeket, és kerüli a közéleti megnyilvánulásokat. Ezek kialakulásának hátterében a nemzeti-ségi kultúra beszűkülése és elsorvadása által előidézett nemzettudati elbizonytalanodás és demoralizálódás áll, vagyis egy felerélő kétnyelvűségi helyzetben formálódott és funkcionáló egyéniség.

A heterogén közösségek két- vagy többnyelvű beszélői nyelveik *kontaktusváltozatait* használják, két nyelv normái által irányított nyelvváltozatokat. A Kárpát-medence peremországaiiban beszélt kisebbségi magyar nyelvváltozatok sajátosságait, Magyarország mai határain kívül rekedt magyar beszélőközösségek anyanyelvi nyelvhasználati szokásait és általában nyelvi helyzetét volt hivatott feltárni egy 1996-ban lefolytatott, szociolingvisztikai ihletettséggű terepkutatás.¹⁶ Az eddig feldolgozott eredmények tanulságai szerint (Göncz, 2000, 2001a, Göncz–Kontra, 2000; Göncz–Vörös, 2003) a többségi helyzetű, egynyelvű magyarországi magyar adatközlők válaszlai a vizsgált jelenségeket illetően jelentősen jobban összhangban vannak a kodifikált normával, mint a kisebbségi magyarokéi. Az eltérések egyik csoportját a nyelvhelyességi eltérések képezik, amelyek a kisebbségi helyzettel együtt járó hátrányok folyományaként értelmezhetők, és a korlátozott anyanyelvhasználat miatti nyelvi leépülés mutatói. A kisebbségiek ugyanis bizonyos nyelvhasználati színte-

reken nem használ(hat)ják anyanyelvüket, emiatt kevésbé ismerik a köznyelv grammatikai szabályait. Ezt az is bizonyítja, hogy az iskolázottabbak minden régióban standardabbak (Göncz, 2001b), mert az anyanyelven szerzett végzettség lehetővé teszi a kodifikált nyelvi normák jobb ismeretét. Az eltérések másik csoportját a kétnyelvűségi helyzet miatt jelentkező *kontaktushatások* képezik, és az indoeurópai nyelvekre (így esetünkben a többségi nyelvekre is) jellemző(bb) megoldások gyakoribb jelenlétét eredményezik. Eredményeink alapján az *analitizálódás*nál (a széttagoló-analitikus megoldások előnyben részesítése a tömörítő-szintetikus megoldásokkal szemben), a *feminizálás*nál (a *-nő* utótag felesleges használata a foglalkozásnevek jelölésére) és (nagy valószínűséggel) a *kicsinyítés*nél (kicsinyítő képzők gyakoribb használata) beszélhetünk Kárpát-medencei méretekben a kisebbségi magyarok anyanyelvében kontaktushatásról. A kontaktushatások a változatok használati arányában okoznak változásokat, de nem eredményezik a standardabb változatok eltűnését.

6. A kétnyelvűség neveléslélektani vonatkozásai

A nevelési intézmények (óvoda, iskola) segítségével heterogén környezetekben közösségi szinten hatékonyan befolyásolható a nyelvek megtartása, elhagyása, megtanulása, lévén, hogy az egyéni kétnyelvűség és a biculturalizmus is ily módon magas fokban kiépíthető. Ez azonban más utakon érhető el az olyan növénydekeknél, akiknél azonos a családi nyelv és az intézmény nyelve, másként azoknál, akiknél a család és az intézmény nyelve különbözik, és mindkét esetben az is fontos szerepet játszik, hogy a családi nyelvnek milyen a társadalmi státusza. Ezekkel a kérdésekkel a heterogén környezetekre kidolgozott oktatási modellek foglalkoznak. Mielőtt azonban ezeket áttekintenénk, röviden szólunk a kétnyelvűség pedagógiai vonatkozásai közül a glottodidaktikai kérdésekről, és a képességek és a motiváció szerepéről a nyelvek tanulásában; a második nyelv oktatásának optimális kezdési idejéről pedig már szóltunk (l. a 2.2.2.d fejezetet).

A *glottodidaktika* a nyelvek (idegen nyelv, környezetnyelv) oktatásának elmélete, szintetizálja a különböző tudományok ismer-

reteit arról, hogyan kell hatékonyan nyelveket oktatni, elméleti alapja a nyelvoktatás módszertanainak (Prebeg-Vilke, 1976). A különböző nyelvoktatási módszerekre mindig hatással voltak a pszichológiában vallott nézetek a nevelés céljairól, valamint a beszédfejlődés folyamatáról. Így a *nyelvtan tanulására és a fordításra alapozó* régebbi *módszer* akkor volt uralkodó, amikor a nevelés céljait a formális képzés transzferelméletéből vezették le. (A transzferelméletek azt magyarázzák, miként kell megszervezni a gyakorlást, hogy kamatoztatni lehessen az így szerzett tapasztalatot). Ez az elmélet azt hangsúlyozza, hogy az ember pszichikai funkciói (gondolkodás, emlékezés) nehéz anyagon végzett megerőltető gyakorlással felfejleszthetők, amire pedig a grammatika tanulása igen alkalmas. A tanuló így nemigen szerez a gyakorlatban alkalmazható nyelvismereteket (vagyis a kommunikatív kompetenciát a másik nyelven nem fejleszti ki), de kiépíti adottságait. A *közvetlen* (direkt) *nyelvtanulási módszer* pedig abból indul ki (az akkori gyermeklélektani elképzelésekre támaszkodva), hogy a második nyelv tanulása folyamán ismétlődik az első nyelv elsajátításának folyamata, ezért hatékony nyelvtanulás idegen nyelvkörnyezetben lehetséges. A cél ebben az esetben a kommunikáció elsajátítása. Ugyanaz a cél az *audiolingvális és audiovizuális módszerekkel* történő oktatásnál, amelyek viszont arra alapoznak, hogy a beszédfejlődés folyamata azonos a szókások tanulásával (l. a 2.2.2.b fejezetet). A két utóbbi módszer az azonos komponensek transzferelméletére támaszkodik, amely szerint gyakorlatban hasznosítható tudásra (esetünkben a nyelv valós helyzetekben való használata) akkor teszünk szert, ha a gyakorlási és alkalmazási helyzet elemei között sok a hasonlóság. A fentiekből jól megfigyelhető, hogy a nevelés céljaiban bekövetkező változásokkal változnak a nyelvoktatás módszerei is. Ma nem beszélhetünk uralkodó nyelvoktatási módszerről, inkább arról, hogyan viszonyulunk a tanulandó nyelvhez, ebből pedig levezethetők a különféle eljárásokat alkalmazó oktatási módszerek. A nyelvhez való viszonyulás arra utal, milyen nézeteket valunk a nyelvről mint rendszerről és annak funkcióiról egy adott közösségben vagy iskolatípuson belül. Ebből következik a módszer, amely meghatározza a tanárnak és a tanulóknak azon teendőit,

amelyek lehetővé teszik, hogy megfelelő nyelvi anyag alkalmazásával, konkrét eljárásokon keresztül megvalósuljanak az oktatási célok. Ma a nyelvtanulást illetően négy hozzáállás dominál. Az *orális* megközelítésnél a cél a kommunikáció a második nyelven valós élethelyzetekben, és a tanulás orális fázissal kezdődik (ennek hossza a tanulók életkorától és a tanulás intenzitásától függ). Az *integratív* megközelítésnél azt hangsúlyozzák, hogy a nyelvtanulásban a pubertásig inkább a mechanikus tanulás (idegen nyelven elhangzott közlések ismétlése), később pedig a nyelv funkcionálási szabályainak megértésére alapozó kognitív megközelítés a hatékonyabb. A *multimediális* hozzáállásnál a hangsúly minden olyan médium alkalmazásán van, amely a kommunikatív készségeket fejleszti. A *funkcionális* megközelítés hívei arra hívják fel a figyelmet, hogy a szakoktatásban a legfontosabb azt szem előtt tartani, milyen funkciója lesz a tanulandó nyelvnek.

A *képességek és a motiváció szerepét a nyelvtanulásban* még a múlt század húszas éveiben vizsgálni kezdték. A *képességek szerepéről* két nézet körvonalazódott. Az első hívei egy általános nyelvtanulási képesség létezését feltételezik, amelyben nagyok az egyéni különbségek, és amely lehetővé teszi, hogy valaki bármely nyelvet egyformán könnyen vagy nehezebben tanuljon. A másik nézet képviselői szerint a különböző nyelvek tanulása különböző képességeket is igényel, vagyis valaki sikeres lehet bizonyos nyelvek tanulásában, de kevésbé eredményes, ha más nyelveket tanul. A *motiváció szerepét* a nyelvtanulásban a legtöbbet kanadai pszichológusok vizsgálták, feltárva e nehezen „megfogható” fogalom összetevőit. Külön hangsúlyozzák az ún. orientációs mutató és a motiváció erősségének fontosságát. Az orientációs index a nyelvtanulás okaira utal. Az integratív orientáltaságú, sikeresebb tanulók a másik nyelvet azért tanulják, hogy közelebb kerüljenek e nyelv beszélőjéhez (belsőleg motiváltak), míg az eszközi orientációval rendelkező, kevésbé sikeres tanulóknál a nyelvtanulás csak eszköz az érvényesüléshez (külsőleg motiváltak). A nyelvtanulás intenzitása a tanulásba fektetett időn keresztül állapítható meg. Fontos szerepe van a tanulók attitűdjének is a másik nyelv képviselői iránt. Az integratív orientáció, az erős motiváció és a beszélők iránti pozitív attitűd (ezek az inte-

gratív motívum komponensei) sikeresebb nyelvtanulást eredményez. Az integratív motívum összetevőjéhez tartozik még a tanulók szüleinek pozitív viszonyulása a nyelvtanuláshoz, a tanulók pozitív viszonyulása az idegen nyelvhez mint tantárgyhoz és annak oktatójához, a szorongás alacsonyabb szintje a nyelvórákon, úgyszintén a kevésbé kifejezett etnocentrizmus és autoritarizmus, egyes környezetekben pedig a saját nyelvcsoporthoz tartozó státusz miatti elégedetlenség is.

A már említett, heterogén közösségekre kidolgozott *oktatási modellek* tulajdonképpen tipológiák (a típusok a modelleket képező oktatási programok), és azt magyarázzák, hogy különböző pedagógiai ráhatásokkal, az oktatás nyelvétől vagy nyelveitől függően, különböző anyanyelvű tanulóknál milyen nyelvi és egyéb befolyásokat lehet elérni. A tannyelv egyrészt független változó (variálásával az oktatás nyelvi és más kimenetele változik), de egyben közvetít is az oktatás társadalmi céljai és az oktatással kiváltható változások között, ezért hatása csak a társadalmi háttér (hozzáadó vagy felcserélő kétnyelvűségi helyzet) ismeretében értelmezhető megfelelően. A ma egyik legismertebb, skandináv kutatók által kidolgozott tipológia (Skutnabb-Kangas, 1984) az oktatás nyelveire alapoz, őshonos és bevándorolt kisebbségekre és a domináns nyelvet beszélő tanulókra egyaránt vonatkoztatható, segítségével bejósolhatók az oktatás (nyelvi) következményei. A modell tulajdonképpen az oktatás társadalmi céljaiból indul ki, amelyek a kisebbségi csoport(ok)ra vonatkozó oktatási politikát illetően célozhatják az asszimiláció valamilyen formáját, e csoportok izolációját, esetleg a nyelvi és kulturális pluralizmus serkentésével az integrációt, a többségi csoport(ok)ra vonatkozóan pedig a kisebb vagy nagyobb nyelvi és kulturális stimulációt. Ezek alapján határoznak az oktatás nyelvéről vagy nyelveiről, amely(ek) segítségével megvalósíthatók az oktatás nyelvi céljai: egynyelvűség a többség vagy a kisebbség nyelvén, vagy a kétnyelvűség különböző formái.

A tipológia hét oktatási programot (típust) említ: 1. a *hagyományos programban* az oktatás államnyelven folyik, nyelvileg homogen összetételű osztályokban, többségi tanulók részére és ez egynyelvűséget eredményez a többség nyelvén. 2. Ha ilyen osz-

tályokba kisebbségi tanulók is járnak, ez számukra *nyelvi beful-
lasztási program*. Az eredményesek közülük nemritkán lemondá-
nak első nyelvükről és kultúrájukról, elfogadva az iskolát ellenőr-
ző nyelvi csoport értékeit, a sikertelenek gyengébb teljesítményü-
ket saját hibájukként élik meg. 3. A *szegregációs vagy elszigete-
lési programnál* a tannyelv a hátrányos csoport nyelve, az osztá-
lyokat is az e csoporthoz tartozó tanulók alkotják, a következmény
a csoport izolációja. Az egynyelvű fejlődést serkentik a kevésbé
releváns nyelvben. 4. Az *anyanyelv megőrzésére (megtartására)
irányuló programban* az oktatás kisebbségi nyelven folyik, kisebbsé-
gi tanulók számára. A többség nyelvének tanulása intenzív: is-
kolai tantárgy(ak), egyéb iskolai tevékenységek stb. keretében. Az
ilyen programok kétnyelvűséget eredményeznek: az első nyelv-
hez hozzáfejlődik a második nyelv ismerete. 5. A *nyelvi belemerü-
lési programnál* a tannyelv kezdetben a nyelvi kisebbség nyelve,
de nyelvileg homogén osztályokban a nyelvi többség tanulói szá-
mára. Eleinte a tanítás kizárólag az elsajátítandó nyelven folyik,
első nyelvüket a tanulók csak később kezdik el tanulni mint isko-
lai tantárgyat, utána pedig egyes tantárgyak oktatási nyelveként is
szerepel. Ezek a programok kétnyelvűséget eredményeznek a
többségi nyelvet beszélő tanulóknál, és Kanadában, az angol és
a francia nyelv viszonylatában igen jó eredményeket adnak. 6. A
tranzitív (átirányítási) programnál a kezdeti oktatás két tannyelven
folyik, egészen addig, míg a többség nyelvét olyan szintig el nem
sajátítják a kisebbségi tanulók, hogy az az oktatás kizárólagos
nyelvévé váljon. Ezek a programok a többség nyelvének elsajátí-
tására ösztönöznek. 7. A tipológia ún. *utópisztikus kétnyelvűségi
programot* is megkülönböztet, amelynél az oktatás két nyelven fo-
lyik, mindkét nyelvi csoporthoz tartozó tanulókból összeállított
osztályokban. Ezenél reálisan fel kellene becsülni, melyik nyelv-
nek van nagyobb támogatásra szüksége az iskola részéről, mert
kisebb a lehetőség, hogy iskolán kívül is kifejlődik. Ha ezt nem
tartják kellőképpen szem előtt, tranzitív programmá alakulnak át.

E tipológia szerint kétnyelvűséget tehát a 4., 5. és 7. oktatási
formák eredményeznek.

A bemutatott tipológiából következik: 1. Ha az iskola segítsé-
gével kétnyelvűséget akarunk kifejleszteni, csak a felcserélő

nyelvtanulási helyzetben kötelező az első nyelven folyó oktatás, ez pedig a kisebbségi tanulók nyelvét sújtja. Ami a többségi nyelvet beszélő tanulók kétnyelvűségének kifejlesztését illeti, első nyelvük az intenzív iskolán kívüli hatásokra is többnyire jól fejlődik. Ezért a legtöbb esetben, különösen, ha társadalmi státusza magas, egy másik nyelven megszervezett oktatás részéről nem fenyeget olyan veszély, hogy az anyanyelv helyébe lépjen. 2. Egyes esetekben egynyelvű oktatás segítségével teljesebben kifejlődik a kétnyelvűség, mint amikor két tannyelven folyik az oktatás. Ez elsősorban a nyelvi kisebbségi csoportok tanulóira vonatkozik, akiknél a második nyelv – a közösség domináns nyelve – nagymértékben kifejlődik az iskola segítségével is: az iskola szerepe inkább az, hogy az első nyelv fejlődését segítse. A többség nyelvének iskolai tantárgyként való intenzív tanulása elegendő az iskolán kívüli ráhatásokra már kialakult második nyelv továbbfejlesztésére. 3. Minden, a kétnyelvűség kívánatos típusait célként előírányzó oktatásban követendő elv: az iskolában annak a nyelvnek kell megadni a nagyobb támogatást, amelynek iskolán kívüli kialakulására a szélesebb társadalmi környezetben a feltételek kevésbé megfelelőek.

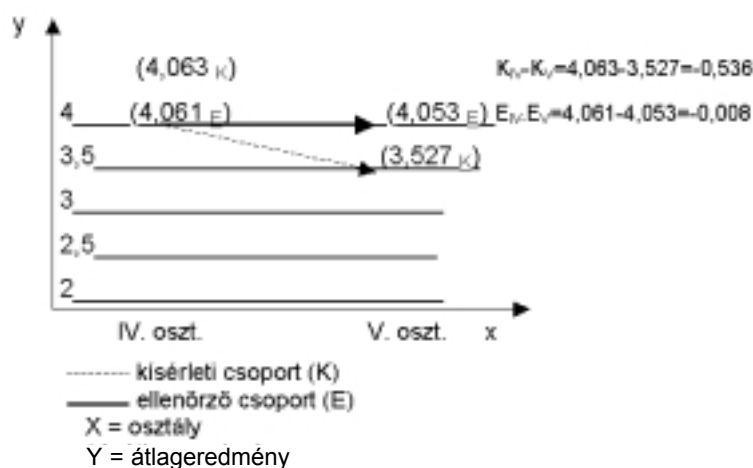
Az őshonos kisebbségi helyzetekre Lanstyák (1995) által kidolgozott oktatási tipológiáról már szoltunk (l. a 2.2.2.d fejezetet).

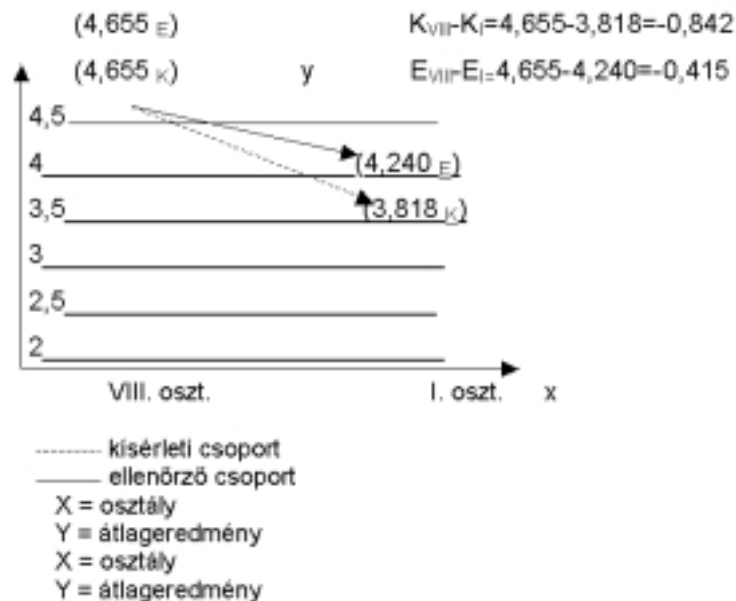
Mindkét tipológia programjainak hatásai jól bejósolhatók a hozzáadó-felcserélő kétnyelvűségi helyzet, a bilingvális kompetencia, a Cummins-féle hipotézis és a nyelvek fejlődésében jelentkező kölcsönhatásokat magyarázó hipotézis kapcsán begyűjtött ismeretek segítségével (l. a 2.3 és a 2.2.2.b fejezetet).

A heterogén közösségek kisebbségeit érintő pedagógiai kérdések közül az *oktatási nyelv megválasztása és a tannyelvcsere* (az első az iskolába induló, a második a magasabb iskolai fokozatba iratkozó tanulókat érinti) a legnagyobb horderejű kérdés. Hogy ez a szülő kizárólagos jogát képező döntés leginkább a gyerek javát szolgálja, sok mindent mérlegelni kell. Ismerve a felcserélő helyzet hatásait, naiv az az elképzelés, hogy többségi tannyelvű iskolába íratva a gyereket, az ott majd a családban már elsajátított anyanyelvhez hozzátanulja a másik nyelvet. Az ilyen döntés leggyakrabban másodnyelvű dominanciához, távlatilag nyelvcsere-

hez vezet. Ha ugyanis az első nyelv hatásai és használata csak a családra és a legszűkebb környezetre szűkül, az élet minden más területén a másik nyelv és kultúra éri a gyereket, világos, hogy az első nyelv elsorvad, és helyét az erősebb hatásokkal bíró veszi át. Ahhoz, hogy két nyelv nagyjából egyforma szintig felfejlődjön, a két nyelv és kultúra hatásainak egyforma erősséggel kell hatniuk a gyerekekre. Ha kétnyelvűséget akar kifejleszteni a gyerekénél, a szülőknek ezt kellene elsősorban szem előtt tartania. A másodnyelvű oktatásnál azonban nemcsak az első nyelv fejlődése torpan meg, hanem a másik is megkésve kezd el fejlődni, ami törés a beszédfejlődésben (az egyik leépül, a másik késve fejlődik), így fennáll a veszély, hogy a kognitív nyelvi kompetencia egyik nyelvben sem alakul ki. A tannyelv választási döntésével a szülőknek ahhoz kellene hozzájárulnia, hogy növelje a hozzáadó kétnyelvűségi helyzet elemeinek a számát. Mai ismereteink tükrében a nyelvi kisebbséghez tartozó tanulóknak, ha magas fokú kétnyelvűséget akarunk náluk kifejleszteni, anyanyelvi oktatás ajánlható, mert ez teremti meg az additív kétnyelvűségi helyzetet: a család és az iskola az első nyelv fejlődését serkenti, a szélesebb környezet és részben az iskola a másodnyelv mint tantárgy oktatásával a második nyelvet fejleszti.

A tannyelvcsere következményeit az iskolai eredményességre a következő grafikonok szemléltetik:

A grafikonokon annak a kutatásnak az eredményei láthatók, amelyben tesztelték azt a hipotézist, hogy a tannyelvcsere, amellyel a felcserélő kétnyelvűségi helyzet hatásai erősödnek, csökkenti az iskolai eredményességet. A kísérleti csoportot azok a tanulók képezték, akik 11 illetve 15 éves korban (a negyedik vagy a nyolcadik osztály befejezése után) magyarról a többségi (esetünkben szerb) tannyelvű iskolára váltottak, az ellenőrző csoportot pedig azok a tanulók, akiknél nem volt tannyelvcsere. A két csoport iskolai teljesítménye nem különbözött a tannyelváltás előtti osztály végén, de nembn, korban és szüleik iskolai végzettségében is egyenértékű volt: a kísérleti csoport minden tagjának megvolt a megfelelő párja az ellenőrző csoportban. Az eredmények a kiinduló feltevést igazolják. A tannyelvcsere iskolai eredményességet csökkentő hatásai a kognitív nyelvi kompetencia hiányával jól értelmezhetők.

METANYELVI FEJLŐDÉS

A metanyelvi képességek fejlődése egynyelvű és kétnyelvű gyerekeknél*

1. Bevezetés

Az Újvidéki Egyetem Pszichológiai Tanszékén másfél évtizede folynak a metanyelvi képességvizsgálatok e tanulmány szerzőjének irányításával. A kutatásokba a Tanszék néhány munkatársán kívül hallgatók is bekapcsolódtak. A metanyelvi képességeket a fejlődéslélektan és a fejlődési pszicholingvisztika szempontjából, valamint pedagógiai pszichológiai szempontból vizsgáljuk. A fejlődéslélektani megközelítés a jelenség leírására, mibenlétének, fejlődési ütemének megismerésére irányul, és azokra a tényezőkre, amelyek a metanyelvi tudat megjelenésében és fejlődésében szerepet játszhatnak. A neveléslélektani kutatások tárgyát a metanyelvi képességek kapcsolatai képezik az olvasás elsajátításával és a korai kétnyelvűséggel együtt, de arra is keressük a választ, fejleszthetők-e gyakorlással ezek a képességek, és ha igen, melyik életkorban, milyen fajta gyakorlásra fogékony a gyerek. 4–11 éves, különböző anyanyelvű egynyelvű (magyar, szerb, szlovák ruszin) és magyar–szerb, szlovák–szerb, ruszin–szerb kétnyelvű, illetve különböző idegennyelv-oktatási programokban angolt vagy franciát tanuló gyerekeket vizsgáltunk.

* Előadás az V. Pszicholingvisztikai Nyári Egyetemen, Balatonalmádi, 2002. május 27. Megjelent mint CD-kiadvány. In: Lengyel Zsolt–Navracsics Judit (szerk.) 2003, *V. Pszicholingvisztikai Nyári Egyetem, Jubileumi kötet*, Veszprém: VE Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. A cikk megírását az Arany János Közalapítvány támogatta a Magyarságkutató Tudományos Társaság koordinálásával.

Többnyire időigényes egyéni felmérések folytak, kontrollcsoportos kísérletek keresztmetszeti vagy hosszmetzeti hozzáállással. Vizsgálataink tárgyát leggyakrabban a szótag- és fonématagolási, valamint a szótagolási képességek képezték, míg a szintaktikus és pragmatikus tudatosságról viszonylag kevés eredménnyel rendelkezünk. A továbbiakban, mielőtt vizsgálatainkat ismertetnénk, röviden összegezzük azokat a témával kapcsolatos, többnyire angol nyelvterületen kapott ismereteket, amelyek saját kutatásaink kiindulópontjául szolgáltak. Egyben az alapfogalmakat is definiáljuk.

2. A metanyelvi tudatosság mint kutatási terület (alapfogalmak, fontosabb ismeretek)

A metanyelvi tudatosság (metalinguistic awareness) lehetővé teszi, hogy a nyelvet ne csak közlések megértésére és megértésére használjuk, hanem maga a nyelvi rendszer, annak szerkezete és működésének szabályai képezzék a gondolkodás tárgyát. A jelenséget nevezik metanyelvi képességnek (metalinguistic ability), néha nyelvi tudatosságnak vagy tudatnak is. Rendszeres kutatása a XX. század hetvenes éveitől folyik, az első szintézisek még a hetvenes évek végén (Sinclair, et al., 1978) és a nyolcvanas évek első felében jelentek meg (Hakes, 1980; Tunmer et al., 1984). Már ezekben kirajzolódott az új, interdiszciplináris kutatási terület tárgya: a metanyelvi tudatosság mibenlétének, megjelenési formáinak, fejlődésének vizsgálata, valamint kapcsolata a korai beszédfejlődéssel, az értelmi fejlődéssel, az írásbeliség elsajátításával és a kétnyelvűséggel. Az egyes részterületek kutatásait összegző kötetek is napvilágot láttak (Downing–Valtin, 1984; Hacker et al., 1998). A felvetett kutatási problémákra, a nagyszámú empirikus vizsgálat ellenére, mindmáig kevés az egyértelmű válasz. Így pl. ma is vitatott kérdés, hogy a metanyelvi képességek párhuzamosan fejlődnek-e a beszédelsajátítással, vagy megjelenésükhöz a beszédprodukció és beszédmegértés bizonyos fejlettségi szintje szükségeltetik. Úgyszintén számos kérdés maradt tisztázatlan a metanyelvi képességek és a kognitív fejlődés egymáshoz való viszonyával kapcsolatban. Bár az

empirikus kutatások eredményei egyértelműen pozitív korrelációra utalnak¹⁷, mindmáig nem tisztázódott, hogy mi ebben a kapcsolatban az ok, és mi a következmény. Vannak olyan vélemények is, hogy a metanyelvi képességek bázikusabb kognitív folyamatokra redukálhatók, és csak az értelmi szint megnyilvánulásainak tekinthetők nyelvi feladatok megoldásában. Viták tárgyát képezi az is, hogy a metanyelvi tudat mennyiben feltétele és mennyiben következménye az írásbeliség elsajátításának.

Attól függően, hogy a metanyelvi tevékenység a nyelvi rendszer melyik szintjére irányul, létezik fonemikus tudatosság (phonemic awareness), szótudatosság (word awareness), szintaktikus tudatosság (syntactic awareness) és pragmatikus tudatosság (pragmatic awareness).

A *fonemikus tudatosság vagy tudat* (vagy fonématagolási képesség) lehetővé teszi, hogy a gyerek a kimondott szót összetevőire, hangokra szegmentálja, és ezeket az egységeket szóvá szintetizálja (Nesdale et al., 1984). Egyesek együtt emlegetik a szótagokra való tagolás képességével (Valtin, 1984), mások nagyobb különbséget tesznek a fonématudat és a szótagtudat között, mivel az utóbbi korábban, 4-5 éves kor között, és többé-kevésbé spontánul jelentkezik, és nincs kapcsolatban az olvasás elsajátításával.

A fonématagolási képesség elsősorban azért keltette fel számos kutató érdeklődését, mert jelentős szerepe van az olvasási készség és általában az írásbeliség elsajátításában. Hiánya különösen az olvasási készség kialakításában okoz komoly nehézségeket (Fox–Routh, 1976; Foss–Hakes, 1978). A fonémák grafikus reprezentánsainak, a betűknek a megtanulása és ezek összeolvasása nem eléggé sikeres stratégia az olvasási készség kialakításához, ha nem előzi meg a hangos beszéd összetevőiről való tudatosság. Csak miután kialakult annak a képessége, hogy a kiejtett szót a hangok szintjéig elemezze, képes a gyerek arra, hogy egy szó fonémáit és azok grafikus szimbólumait (a betűket) kapcsolatba hozza egymással. Fonetikai helyesírás esetében a kiejtett hang és a jele között egyértelmű, etimológiai helyesírásnál kevésbé egyértelmű a kapcsolat.

A fonématudat vizsgálatainak néhány fontosabb eredménye a következőképpen összegezhető:

1. Az óvodásgyerekek számára szemmel láthatóan sokkal nagyobb nehézségeket okoz a szavak hangokra való tagolása, mint a szótagokra való lebontása.¹⁸

2. A fonématagolási képesség az életkorral emelkedik (többnyire fokozatosan), azzal, hogy kibontakozásában a 6–7. életév között ugrásszerű fejlődés tapasztalható (Lieberman et al., 1974; Hakes, 1980; Warren-Luebecker, 1988). Jelentkezése a 3–7. életév közé tehető. Az alsó életkori határ pontosítását nehezíti, hogy a vizsgálati eljárások különböző szintű absztrakciós képességet követelnek meg (Nesdale, et al., 1984). Ezek között a következők szerepelnek: meg kell határozni egy szó valamely fonémáját, megmondani, mi marad a szóból, ha valamely hangot elhagyunk, a hangokhoz színeket kell hozzárendelni, és az analízist vagy szintézist, vagy másfajta rekombinációt a továbbiakban színes üveggolyókkal vagy plasztikus érmékkel kell végezni. A legproduktívabbnak Lieberman et al. (1974) technikája, a „tapping” teszt bizonyult, amelynél a kimondott szó hangjait le kell kopogni. Azzal, hogy a vizsgálatvezető a kimondott szó szegmentálását követeli meg a gyerektől, implicite elvonatkoztatta a szót jelentésétől, és az elemzés tárgyává tette, csökkentve ezáltal a zavarólag ható absztrakciós követelményeket. Az eljárás néha indokolatlanul magas eredményekhez vezet olyan gyerekeknél, akik minimális betűismerettel rendelkeznek.

3. Már a kezdeti eredmények is bizonyították, hogy gyakorlással a fonématagolási képesség fejleszthető (Nesdale, et al., 1984), a serkentő családi környezet is elősegíti kibontakozását (Warner-Luebecker & Carter, 1988) és pozitívan korrelál a kognitív fejlettségi szinttel (Hakes, 1980). Kapcsolata az olvasástanulással is bizonyított (Tunmer–Bowey, 1984), bár a kapcsolat természetéről eltérnek a vélemények. Így, teljesebb magyarázatok hiányában, sokan az interaktív álláspontot képviselik, és azt vallják, hogy a fonématagolási képesség egyben elő is segíti az olvasástanulást, de következménye is az olvasási készség kialakulásának.

A magyar szakirodalomban a fonématagolási képességgel, valamint a szótagtudat és az olvasástanulás kapcsolatával Kassai (1983; 1999) foglalkozott.

A *szótudatosságnak* vagy *szótudatnak* három, különböző életkorban jelentkező összetevője ismert. Az egyik a szóról mint különálló, jelentést hordozó nyelvi egységről való tudat, vagyis a mondat szavakra való szegmentálásának a képessége. A beszédfolyam szavakra tagolása 6 éves kor előtt ritkán jelentkezik, a gyerekek a szegmentálás kritériumait keverik, szótagokra és/vagy fonémákra (is) tagolnak. Késői óvodáskorban, majd kisiskoláskorban az ún. tartalmas szavak (főnevek, melléknevek, igék) esetében sikeresebbek, míg a funkcionális szavaknál (névelők, kötőszók, segédigék) továbbra is tévednek. A másik a szóról mint fonológiai jelről való tudatosság: annak megértése, hogy a szó és az általa jelölt fogalom között a kapcsolat konvencionális jellegű, vagyis a szó nem attribútuma annak, amit jelöl, attól független, és megvannak a fonológiai sajátosságai.¹⁹ A szótudat e komponensének vizsgálatára olyan feladatokat alkalmaznak, amelyekben a gyerekektől azt kéri, mondjanak „hosszú”, „rövid”, „nehéz” szavakat (a jelölt tárgy tulajdonságai gyakran megtevesztik őket). Úgyszintén használatos a Piaget vizsgálatainak mintájára kidolgozott *Névcseré* teszt (ennek egyik feladatában a gyereknek, miután elfogadja, hogy játékból a ceruzát elnevezzük könyvnek, két kérdésre kell válaszolnia: „Lehet-e egy ilyen könyvvel írni?”, és „Meg lehet-e egy ilyen könyvet hegyezni?”), valamint a *Szópárok* teszt, amelynél meg kell határozni, kinek van hosszabb neve (pl. a lónak vagy a szúnyognak)? A szótudat harmadik komponense a szó kifejezés jelentésének meghatározása. Az óvodásgyerekek szóként értelmezik mindazt, ami emberi hang terméke, csak a beiskolázás után jelentkeznek a definíciók, amelyek viszont nagyon egységesek és az oktatás hatását tükrözik. A definíció így nem jelenti okvetlenül azt, hogy pontosan értelmezik a szó kifejezés jelentését. Egyben az ilyen eljárás, amelynél a gyereknek arra a kérdésre kell válaszolnia: „Mi a szó?”, „Honnan tudod, hogy valami szó?” – inkább a definiálás képességét tükrözi, a Downing (1971) által kidolgozott auditív tesztben pedig, amelynél a gyereknek csak *igennel* kell válaszolnia, ha szót hall, illetve *nemmel*, ha valami mást (pl. zörejt, beszédhangot, mondatot, nem emberi hangot), az eredményt erősen befolyásolja a klasszifikációs képesség. Az eljárások bizonytalansága

miatt a kapott eredmények is megkérdőjelezhetők (Bowey–Tunmer, 1984).

A *szintaktikus tudatosság vagy tudat* a mondat nyelvtani struktúrájára való odafigyelést jelenti, vagyis nyelvtani helyességi, grammatikalitási ítéletalkotó képesség a közlés grammatikus voltáról. Vizsgálatára bábjátékot alkalmaznak, amelynél a gyerekek a két szereplő közléseit „jónak” vagy „rossznak”, „tévesnek” vagy „pontosnak” minősítik. 2–3 éves korban a közlést érthetősége alapján osztályozzák, 4–5 évesen szemantikai kritériumot alkalmaznak (elvetik, ha nincs elfogadható jelentése, vagy a lehetséges következmények alapján döntenek, pl. azt a mondatot, hogy „Nagy szikla áll az út közepén” – nyelvtanilag tévesnek ítélik, mert „akadályozza a forgalmat”), 6–7 éves korban képesek a nyelvtani formát elemezni elvonatkoztatva azt a tartalomtól, vagyis grammatikai kritériumokat alkalmaznak (Tunmer–Grieve, 1984).

A *pragmatikus tudatosság vagy tudat* a nyelvi rendszeren belüli viszonyok, illetve a nyelvi rendszer és a kommunikációs helyzet közötti kapcsolatokról való tudat. Három megnyilvánulását kutatták. Az üzenet megfelelőségéről való tudat vizsgálatára kidolgozott eljárásnál az egymással szemben ülő két résztvevő előtt egyazon tárgyak vagy élőlények rajzai vannak. Egymás rajzait nem láthatják. Az egyik résztvevő többé vagy kevésbé pontos leírása alapján a másiknak ki kell választani a megfelelő rajzot. Ha az utasítás nem teljes és több képre is érvényes, a vizsgálati alanyok 10 éves kor alatt ritkán kérnek pontosító információkat, 5 éves korig pedig soha. Ez a pragmatikus tudat hiányára utal. E tudat másik megnyilvánulása az információk érthetőségének értékelésére vonatkozik. Ez annak a felismerése, hogy a kapott információ önmagában érthetetlen vagy egymásnak ellentmondó elemeket tartalmaz. Ez a képesség fokozatosan, 11–12 éves korig bontakozik ki. Így 6 éves korig a gyerekek pl. az olyan képtelen kérdésekre is, hogy „Mi a nehezebb, a piros vagy a kék?”, vagy „Találkoztál-e már sok beszélő autóval?”, feleleteket konstruálnak, illetve a valamivel idősebbek sem figyelnek fel az elmondott történet egymásnak ellentmondó elemeire. Ezzel szemben a pragmatikus tudatnak az a megnyilvánulása, hogy közléseiket a kommunikációs partner lehetőségeihez és a helyzethez igazodva fogalmazzák

meg, már 3–4 éves korban kifejezésre jut (a fiatalabbakhoz dajkanyelven szólnak, vagy másként mesélnek el egy történetet felnőttek vagy gyerekeknek, illetve olyannak, aki jelen volt, vagy nem egy eseménynél), bár az kérdéses, hogy mennyire teszik ezt tudatosan (Pratt–Nesdale, 1984).

3. Saját kutatásaink

Kezdeti kutatásaink egyikében (Göncz, 1990; Göncz [Genc] et al., 1991) 60 magyar ajkú, 6;6 éves nagycsoportos óvódás vett részt. Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy rövid ideig tartó, de intenzív gyakorlással felfejleszthető-e a *szótagokra és beszédhangokra való lebontás képessége*. A 30-30 tagot számláló kísérleti és ellenőrző csoportnál a vizsgálat kezdetén felmértük „tapping” tesztrel a szótagtagolási és fonématagolási képességet (a csoportok intelligenciában, életkorban, nemben és családi körülményeikben nem különböztek), majd a kísérleti csoport egy héti napi 15 perces csoportos gyakorlalon vett részt. Kiszámlálókban és gyermekdalokban kellett a szavakat szótagokra lebontani, nevük első és utolsó hangját elhagyni, és kimondani a megmaradt hangokat, szópárokkal játszani – megmondani, melyik szó a hosszabb. Az utóteszt kimutatta, hogy mindkét tagolási képességben az ilyen gyakorlás hatására jelentős javulás következett be. A szótagokra bontás képessége a gyakorlás előtt a gyerekek 80%-nál, a fonématagolási képesség 50%-uknál volt kiépülve: ennyien tettek eleget annak a követelménynek, hogy a 42 egy-, két- és háromszegmensű feladatoknál 6 feladatban, sorozatban sikeresen lekopogják a szótagok, illetve hangok számát. [Kassai (1999) 6;3 éves magyarországi nagycsoportos óvodások 93,5%-ánál regisztrálta a szótagtagolási képességet]. Fél évvel fiatalabb, tehát 6 éves magyar gyerekeken megismételve a vizsgálatot egy 46 fős csoporton (Göncz, et al., 1998), csak a szótagtagolási képesség esetében mutatkozott jelentős javulás. Ebben az életkorban a szótagokra való lebontás képessége az óvodások 70%-nál, a fonématagolási képesség pedig 20%-uknál mutatkozott meg. Más gyermekcsoportoknál is megfigyeltük, hogy e két képesség gyakorlására az 5 és 6 év közötti kor az optimális,

azzal, hogy a szótagokra bontás gyakorlására az 5 éves körüli kor, a fonématagolási képesség gyakorlására az ötödik életév vége a legmegfelelőbb. Ha e két vizsgálat alanyainak eredményeit összevonnuk, a kislányok, valamint az intelligensebb és a jobb körülmények között élő gyerekek jelentősen sikeresebbnek mutatkoztak. A kísérletet szerb ajkú 6 éves óvodásokon, 10 napig tartó intenzívebb játékos gyakorlást beiktatva (pl. a hangokat színes üveggolyókkal kellett helyettesíteni, vagy a játékból kiestek azok a gyerekek, akik nem emelték fel a kezüket, ha a vizsgálatvezető által kiejtett hang szerepel a nevükben) Petković (1997) ismételte meg. Mind a szótagtudatra, mind a fonématudatra bizonyította a gyakorlás jelentős hatását. Vizsgálati alanyainál a szótagtudat a gyerekek 63,5%-nál, a fonématudat 43,5%-nál volt jelen. Jobb eredményeket a kislányok és az értelmesebb gyerekek mutattak, a szülők iskolai végzettsége viszont nem bizonyult jelentős tényezőnek.

Több olyan kutatást is végeztünk, amelyben a szótagtagolási és fonématagolási képesség fejlődésének ütemét és determinánsait vizsgáltuk, elsősorban szerb ajkú gyerekeken, azzal, hogy a fonématudat vizsgálatainál a „tapping” teszt mellett a kimondott szó első hangjának elhagyása és a megmaradt hangsor kimondása is feladatként szerepelt (Kodžopeljić, 1991; Göncz [Genc]–Kodžopeljić, 1995; Göncz–Jovin, 1997; Kodžopeljić et al., 1998). Bár az eredményekben tapasztalható bizonyos ingadozás, a kutatások többségében átlagban a szótagtagolási képesség 5–6 éves kor között már a gyerekek több mint 80%-nál jelen volt, 6–7 éves kor között pedig meghaladja a 90%-ot. Úgyszintén magas százalékokat kaptunk a „tapping” teszten (a 6 éves kort alig meghaladva 80% körüliek), de figyelembe kell venni, hogy jó körülmények között élő városi óvodásokat vizsgáltunk, átlagos és átlagon felüli értelmi képességekkel. Viszont a magas eredményeket nem igazolta Hajduk (1997) felmérése, aki a „tapping” teszttel 6;6 éves falusi szerb gyerekek 49%-ánál, és ugyanilyen korú ruszin-szerb kétnyelvű gyerekek 47%-nál talált csak kiépült fonemikus tagolási képességet. Egyes magyarázatok szerint (Ognjenović–Morača–Stojnov, 1983) a szerb nyelvterületen végzett vizsgálatok nemritkán azért tanúskodnak a képesség maga-

sabb szintű jelenlétéről, mint pl. az angol nyelvterületen lefolytatott vizsgálatok, mert a szerb nyelv hangrendszere kevesebb hangot, különösen magánhangzót tartalmaz, és az erősen kifejezett konsonantizmus a nyelvet diszkriminatívabbá teszi. Véleményünk szerint, különösen a beiskolázás előtt lévő vizsgálati alanyoknál, akik minimális betűismerettel is rendelkezhetnek (amit általában nem ellenőriznek a vizsgálatokban), a fonématagolási feladatban grafématagolási stratégiát is sikeresen alkalmazhatnak e nyelvterület vizsgálati alanyai a fonetikai írásmód miatt, és így indokolatlanul magas eredményt érnek el. Az első hang eltagolásában azonban az eredmények jelentősen alacsonyabb fejlettségi szintről vallanak. Így pl. az egyik vizsgálatban az 5;3 évesek 17%-a, a 6;1 évesek 22%-a és a 6;8 évesek 43%-a volt csak sikeres ebben a feladatban.

Ezekben, valamint néhány később bemutatásra kerülő kutatásban hangsúlyozottan elemeztük azokat a tényezőket is, amelyek kapcsolatot mutatnak a fonemikus tagolási képességgel. A képesség kibontakozását személyi és környezeti tényezők befolyásolják. Néhány vizsgálat kimutatta, hogy a magasabb értelmi kapacitás együtt jár a nyelvhez való analitikusabb viszonyulással, és egyes esetekben, különösen fiatalabbaknál, kimutatható a kislányok előnyére utaló tendencia. A környezeti determinánsok közül a városi környezet serkentőbb hatását igazoltuk a peremvárosi környezethez viszonyítva, viszont az ingerdúsabb családi környezet, amelynek szerepét a fonématudat kibontakozásában több kutató hangsúlyozta, a mi vizsgálatainkban ritkábban mutatkozott statisztikailag szignifikánsnak, inkább csak a tendencia szintjén érvényesült. A rendszeres gyakorlás serkentő szerepét már ismertettük, a korai kétnyelvűség hatásairól pedig később szólnunk.²⁰

Számos kutatásban a *szótudat* fejlődését vizsgáltuk. Bíró (1998) 4;6–9 éves magyar ajkú óvodásokon végzett felméréseket (40 iniciálisan kétnyelvű és 17 magyar-szerb kétnyelvű, tehát összesen 57 óvodás és kisiskolás, magyar nevelési illetve oktatási nyelvű intézményből vett részt a kutatásban, átlagos életkoruk 6;11, értelmi szintjük és családi körülményeik is átlagosak). A szótudat mindhárom megnyilvánulását feltérképezte. A szóról,

mint önálló nyelvi egységről való tudat meghatározására 6 mondatot kellett a vizsgálati alanyoknak szavakra tagolni (2–7 szót tartalmazó mondatok szerepeltek, vagyis a követelmények a gyerekek rövidtávú memóriájának kapacitásához igazodtak). Átlagban a gyerekek 56%-a oldotta meg pontosan a feladatokat (vagyis szegmentálta teljesen pontosan, vagy kisebb tévedésekkel a mondatokat szavakra), azzal, hogy a teljesítmény az életkor növekedésével szignifikáns korrelációt mutatott: a 6 éven aluliak mindössze 21%-a, a 6–7 évesek 25%-a, a 7–8 évesek 69%-a és a 8–9 évesek 100%-a volt sikeres. 7 éves korig tehát a gyerekek többsége nem teljesíti a feladatot (szavak helyett gyakran szótagokra vagy hangokra is tagol), 7 éves kortól pedig többségükben sikeresek. A kapott eredmények nem mutattak kapcsolatot sem a gyerekek nemével, sem intelligenciájuk szintjével, de a családi környezet és a kétnyelvűség sem bizonyult jelentős tényezőnek. Ezek a tényezők a szóról, mint különálló fonológiai jelről való tudatosságot (a nominális realizmus eltűnését) sem befolyásolták. Ennek meghatározására két teszt szolgált. A *Névcseré* teszt első feladatát már ismertettük, a másik két feladatnál pedig azt kell meghatározni, hogy a játékból elefántnak elnevezett repülőnek vannak-e szárnyai és tud-e repülni, illetve a kutyanak elnevezett tehén ad-e tejet és vannak-e szarvai. Ezeket a feladatokat átlag a gyerekek 43,5%-a oldotta meg, és az eredmény itt is emelkedett az életkorral: a 6 éven aluliak 34,5%-a, a 6–7 évesek 40%-a, a 7–8 évesek 42%-a és a 8–9 évesek 57%-a válaszolt helyesen. Ez összhangban van Piaget véleményével, hogy a nominális realizmus csak később tűnik el teljesen a gondolkodásból. A *Szópárok* teszt, amellyel szintén azt lehet regisztrálni mennyire tudatosodott a gyereknél, hogy a szó fonológiai realizációja az általa jelölt tárgy sajátosságaitól független, 15 olyan feladatot tartalmazott, amelynél a vizsgálati alanynak meg kellett mondania, két szó közül melyik a hosszabb, miközben a hosszabb szó valami rövidebbre, a rövid szó hosszabb tárgyra vagy élőlényre utalt. A gyerekek átlag 64%-a adott pontos válaszokat, és az eredményt az életkor jelentősen befolyásolta: a 6 éven aluliak 45%-a, a 6–7 évesek 33%-a, a 7–8 évesek 80%-a és a 8–9 évesek 91%-a bizonyult eredményesnek, vagyis 7 éves korig a gyerekek több-

sége nem felel pontosan a kérdésekre, 7 éves kor után azonban sikeresek, bár a legidősebb korcsoportnál sem tűnt el a nominális realizmus minden gyereknél.

A szótudat harmadik megnyilvánulása, a „szó” kifejezés jelentésének meghatározása képezte a vizsgálat befejező részét. Az eredmények azt igazolják, hogy arra a kérdésre: Mit jelent az, hogy szó?, illetve: Honnan tudod, hogy valami szó? – leszámítva néhány iskolást – a vizsgálati alanyok rendkívül bizonytalan válaszait nem lehet jól elkülöníthető kategóriákba sorolni. A feladat nem alkalmas a szótudat harmadik megnyilvánulásának vizsgálatára, inkább a definiálás képességét méri, és nem azt, birtokolja-e a gyerek a „szó” kifejezés jelentését. Néhány tipikus válasz: A szó azért szó, mert nem több szó, hanem egy; vagy: A szó az, amikor hívok valakit, ő kijön, és elmegyünk valahova.

Más anyanyelvű gyerekeken is vizsgáltuk a szótudat első két megnyilvánulását, és az eredmények, kisebb eltérésekkel, egyeznek Bíró eredményeivel. Így pl. Šimonji (1997) szerb ajkú 6;7 éves óvodások csak 13%-nál regisztrálta a mondatok szavakra való szegmentálásának képességet; ugyanilyen korú szlovák-szerb kétnyelvű gyerekek 19%-nál. (Kizárólag a teljesen pontos válaszokat vette figyelembe, tehát szigorúbb kritériumokat alkalmazott, mint az előző felmérésben: a funkcionális szavak szegmentálásával ilyen korban gyakran felmerülő nehézségeket sem nézte el a gyerekeknek; amennyiben enyhébb kritériumot vennénk, 21 és 27,5% lenne az eredmény). *Szópárok* teszten az átlageredmény a szerb csoportban 32%, a szlovák-szerb kétnyelvű csoportban 36% volt. Ezen a teszten az értelmesebb vizsgálati alanyok jobb eredményt értek el.²¹ Hajduk (1997) 6;6 éves óvodásoknál a *Szópárok* tesztben egynyelvű szerb gyerekek 23%-nál regisztrálta a nominális realizmus teljes hiányát, a ruszin-szerb kétnyelvűek esetében pedig a gyerekek 20%-nál. Göncz–Jovin (1997) a már említett 6 éves szerb ajkú óvodások 43%-ánál (a *Névcseré* tesztben), illetve 46%-ánál (a *Szópárok* tesztben) regisztrálta a szóról, mint különálló fonológiai jelről való tudatosságot (vagyis a nominális realizmus eltűnését). A *Névcseré* tesztben elért szokatlanul magas eredményt Kodžopeljić (1995) 6;10 éves óvodásokon nem igazolta (a gyerekek mindössz-

sze 17%-a volt eredményes), viszont a szavak hosszúságának becslésében (*Szópárok* teszt) vizsgálati alanyainak 81%-a volt sikeres. A két utóbbi kutatás alanyai magas értelmi képességű és jó körülmények között élő gyerekek voltak, ami a szótudat fejlődésében e két tényező fontosságára utal. Ez ellentmond Bíró eredményeinek.

Az eddig ismertetett kutatásaink eredményeiben mutatkozó ingadozásokat a fonemikus és szótudattal kapcsolatban valószínűleg sok tényező befolyásolja: a vizsgálati alanyok tulajdonságai, az alkalmazott technikák közötti különbségek (az egyes kutatók az általános elvből kiindulva maguk állították össze a „tapping” teszt és a *Szópárok teszt* feladatait, de a felmérések levezetésére sem léteznek egyértelmű utasítások), valamint az is, hogy mekkora hangsúlyt fektetnek az egyes intézményekben a beszédfejlődésre. Mivel általában egy-egy óvodai csoport tagjainál végezték a felméréseket, a konkrét nevelő személyiségjegyei és oktatási módszerei is befolyásolhatják az eredményeket. Ennek ellenére az eredményekből bizonyos általános tendenciák kiolvashatók, és ezek jelentősen nem módosítják, de teljesebbé teszik és árnyalják azokat az ismereteket, amelyeket a mai tudomány a metanyelvi tudatosság jelenségével kapcsolatban birtokol, és amelyeket dolgozatunk 2. fejezetében vázoltunk.

Valószínűsíthető, hogy a *szintaktikus* és a *pragmatikus tudat* vizsgálataiban is az eredmények hasonló ingadozása várható. Mivel azonban a szintaktikus és pragmatikus tudatosságot csak szerb ajkú alanyokon, és mindössze három kutatásban vizsgáltuk, ez a feltételezésünk nem ellenőrizhető. Első vizsgálatunkban Vasić (1998) 100, 5-9 éves gyereken megállapította, hogy 5 éves korban döntéseiket a közlés grammatikus voltáról a mondat globális elfogadhatósága alapján hozzák. 6 évesen is főleg a mondat tartalmára figyelnek, és az abból levonható következmények alapján ítélik meg (elvetik a mondatot, ha kellemetlen vagy erkölcsileg elfogadhatatlan következményre utal). 7 éves kortól kezdenek dominálni a nyelvtani kritériumok alapján hozott ítéletek. A szintaktikus tudat teljes egészében 9 éves korra épül ki, amikor a gyerek nemcsak felfigyel a nyelvtani hibára, hanem korrigálja is. A nyelvtanilag és szemantikailag pontos mondatokat a gyerekek

korábban felismerik, mint a nyelvtanilag és szemantikailag téveseket. Nemek közötti különbségek nem jelentkeztek, viszont az intelligencia és az anya iskolázottsága nem túl magas, de statisztikailag jelentős összefüggést mutat a szintaktikus tudat fejlettségi szintjével.

Fabjan (1999) a *pragmatikus tudat* fejlődését kutatta. Célja első megnyilvánulásainak feltárása volt 5–8 éves gyerekeknél. Vizsgálati alanyai közül senki sem kért pontosító információkat, amikor a kapott információ alapján nem lehet egyértelműen kiválasztani az előtte lévő képekből a megfelelőt, ami a pragmatikus tudat ezen megnyilvánulásának hiányára utal. Viszont az értelmetlen kérdésekre való megfelelő reagálás képessége átlagban a gyerekek 60%-ánál már megmutatkozott: 7 éves kor előtt elvétve jelentkezett, egy 5 éves és egy 6 éves gyereknél, viszont 7 éves korban már a gyerekek 40%-ánál tudatosodott, hogy az olyan képtelen kérdésre, mint pl. „Melyik fa szalad gyorsabban: a diófa vagy a fenyőfa?”, nem lehet olyan „értelmes” válaszokat adni, hogy: „A diófa, mert a fenyő nem tud járni” – mint ahogy azt a fiatalabb gyerekek teszik. Arra, hogy a történet egymásnak ellentmondó információkat tartalmaz, már 5-6 éves korban a gyerekek 41%-a figyelte, 7-8 évesen pedig 61%-uk. A kislányok és a kisfiúk között különbségek nem mutatkoztak, de az intelligencia és (egyes feladatoknál) a szülők iskolázottsága befolyásolta a kapott eredményt.

Popović (2001) 9 éves korban a vizsgálati alanyok 17%-ánál, 10 éves korban pedig 33%-ánál regisztrálta a pragmatikus tudatnak azt a megnyilvánulását, hogy a vizsgálati alanyok spontán kérnek pontosító információkat választásos feladatoknál. Itt is az intelligencia szintje mutatkozott jelentős tényezőnek, valamint az anya iskolai végzettsége.

A metanyelvi tudatosságra irányuló kutatásaink többségében a jelenséget pedagógiai-pszichológiai megközelítésben kutattuk. A rendszeres gyakorlás hatásairól már szóltunk, itt pedig azokat a vizsgálatokat ismertetjük, amelyekben azt kutattuk, hogy a korai *kétnyelvűség* különféle típusai befolyásolják-e a szótagtudat, a fonemikus tagolási képesség és a szótudat alakulását, és mindez milyen kapcsolatban van az *olvasási készség* kialakulá-

sával. Ezekben a korai kétnyelvű tapasztalatot olyan huzamosabb ideig tartó gyakorlásként értelmeztük, amely éppúgy befolyásolhatja a metanyelvi képességek alakulását, mint egy olyan rövid ideig tartó, de intenzív tréning, amelyben explicit célként a képességek fejlesztése szerepel.²²

Legátfogóbb kutatásunk célja az volt, hogy feltárjuk, milyen hatásokat fejt ki a metanyelvi képességek alakulására az óvodáskori intézményes idegen-nyelvtanulás belemerülési és hagyományos oktatási program segítségével, illetve a természetes körülmények között kialakult korai kétnyelvűség. Egyben azt is vizsgáltuk, van-e két különböző, korai kétnyelvű tapasztalatnak kapcsolata az olvasási készség kiépülésével (Göncz–Kodžopeljic, 1991). A kutatás első részében, amelynek egyes eredményeit egy másik munkában is ismertettük (Göncz [Genc] et al., 1989), három (két kísérleti és egy ellenőrző) 5–7 éves szerb ajkú óvodáscsoport vett részt. Az első kísérleti csoport tagjai francia nevelési nyelvű óvodába jártak másfél évig, a másik csoport pedig ugyanennyi ideig hetente kétszer fél órát hagyományos módon, angolt mint idegen nyelvet tanult. Az ellenőrző csoport tagjainak más nyelvvel nem volt kapcsolatuk. A releváns tényezőkben ki-egyenlített csoportokat a szótag- és fonématagolási képességben, valamint a szótudat megnyilvánulásai közül a nominális realizmusra utaló feladatokban vetettük össze. Eredményeink szerint a metanyelvi tudat fejlődése módosul az intézményes idegen-nyelv-tanulás hatására az egynyelvű fejlődéshez viszonyítva. Az ilyen tapasztalat a nyelvi jelenségekre irányítja a gyerekek figyelmét. A szó és az általa jelölt tárgy vagy jelenség közötti kapcsolat fellazulásának köszönhetően a gyerekek sikeresebbek a szavakkal végzett mentális műveletekben: könnyebben elfogadják a névváltoztatás lehetőségét, összehasonlítják egymással a szavakat, és azokat sikeresebben elemeikre tagolják. A szótagtudat megnyilvánulásaiban a három csoport közül leginkább a nyelvi belemerülési program hatásainak kitett csoport óvodásai különböztek el a másik két csoporttól (számukra a másik nyelvnek kommunikációs funkciója is van), az egyszerűbb nyelvi analízisben (pl. a szó első hangjának eltagolása további elemzés nélkül) pedig mindkét kísérleti csoport jelentősen eredményesebbnek mu-

tatkozott az ellenőrző csoportnál. A három csoport jelentősen különbözött a szótagtagolási feladatokban is (mindkét kétnyelvű tapasztalattal rendelkező csoport megelőzte az egynyelvű csoportot), viszont a fonématagolási képességben a vizsgált életkorban jelentős különbségek nem mutatkoztak.²³

A kutatás második részében a természetes körülmények között kialakult magyar-szerb kétnyelvűség és a metanyelvi fejlődés kapcsolatait vizsgáltuk. Vizsgálati alanyaink itt fél évvel idősebbek voltak (6;6 év), átlagos értelmi képességekkel és átlagos családi körülmények között éltek. A kísérleti csoport tagjai huzamosabb ideig jártak magyar nevelési nyelvű óvodába, és a szerb nyelvet is aktívan használták (balansz vagy domináns magyar-szerb kétnyelvű csoportnak minősíthetők), az ellenőrző csoportot pedig olyan gyerekek képezték, akik rövidebb ideig jártak óvodába, szerény passzív szerb nyelvtudással rendelkeztek, és csak a magyart használták kommunikációs célokra. A két csoport szótagtagolásban, ebben a korban már nem különbözött, viszont a fonématagolási képesség jelentősen jobb volt a kétnyelvű csoportnál, különösen ha a két nyelvet egyforma szinten ismerték, és mindkettőt használták is. A magyar kétnyelvű csoport eredményei kétségkívül túlszárnyalták az egynyelvűekét, de azoktól kevésbé különböztek, mint a kutatás első részében részt vett belemerülési program óvodásainak eredményei. Ez a szerzők szerint arra utal, hogy a metanyelvi tudat kialakulásában a két nyelv aktív használata mellett egy elméletileg megalapozott és pedagógiailag irányított intézményes foglalkozás is fontos szerepet játszhat.²⁴

További kutatásainkban arra a kérdésre kerestük a választ, különböznek-e az óvodáskorú kétnyelvű tapasztalattal rendelkező gyerekek az olvasástanulásban az ilyen tapasztalattal nem rendelkező gyerekektől. A fenti kutatás alanyaiból, akik időközben iskolásokká váltak, három, összesen 80 fős csoportot alakítottunk ki. Az első csoportba olyan gyerekeket soroltunk, akiknek a másik nyelvvel a legnagyobb tapasztalatuk volt (francia óvodába jártak, vagy magas fokú magyar-szerb kétnyelvűséget fejlesztettek ki), a második csoportot azok képezték, akik az óvodában hagyományos módon angolt tanultak, a harmadik csoportba pedig azok az elsősök tartoztak, akiket óvodáskorukban mint egynyelvűeket már

teszteltünk. Az óvoda után a gyerekek 12 különböző iskolába, összesen 20 osztályba iratkoztak. A 20 osztálytanítót (akik nem tudtak a korábbi vizsgálatról) arra kértük, becsüljék fel hét egységből álló skálákon, mennyire sikeresek ezek a gyerekek az olvasási készség elsajátításában. Ennek mutatói a következők voltak: a készség kialakulásának üteme, figyelemösszpontosítás az olvasási feladatra, a szavak betűkre és hangokra való tagolásának képessége, a betűk illetve hangok szintézisének képessége, elvonatkoztatási képesség (annak megértése, hogy a hangoknak és betűknek szimbólum jellegük van), dekódolási képesség (az elolvasott szöveg értése) és az olvasás elsajátításához szükséges pszichikus funkciók összehangolt alkalmazásának képessége. Minden mutatóban a legmagasabbra a legnagyobb óvodáskori kétnyelvű tapasztalattal rendelkező gyerekeket értékelték, őket az idegen nyelvet tanulók csoportja követi, ezeket pedig az egynyelvűek. A különbségek négy esetben statisztikailag is jelentősek: a kétnyelvűek jobban összpontosítanak az olvasási feladatra, könnyebben szintetizálnak, könnyebben tudatosodik bennük, hogy a grafémáknak és hangoknak szimbólum jellegük van, és sikerebben hangolják össze az olvasási készség kiépítéséhez szükséges lelki funkciók használatát.

Hogy az olvasás elsajátításának sikerességére hatással van az óvodáskorban kialakult metanyelvi képességek szintje, azt Kodžopeljić (1995) is bizonyította. 100 első osztályos, szerb anyanyelvű tanuló olvasási teljesítményét ismeretlen szöveg elolvasásához szükséges idővel, az olvasás közben vétett hibák számával, az elolvasott szöveggel kapcsolatos kérdésekre adott válaszokon keresztül értékelte, valamint egy olvasási tesztben elért eredmény alapján, amelynél hasonló szavakat tartalmazó szólistán fel kellett ismerni a tévesen leírt szavakat. Vizsgálati alanyainál már előzőleg, iskolába indulásuk előtt 4 hónappal letesztelte a metanyelvi képességek közül a szótag- és fonéमतudatot, a szótudatot (Névcseré és *Szópárok* tesztel), valamint *Rímelési tesztel* a metanyelvi tudatosság általános szintjét. Az óvodáskori fonéमतudat, a szavak hosszúságának becslése, valamint a *Rímelési tesztben* kapott mutató korrelált pozitívan a későbbi olvasási teljesítménnyel. Megállapította, hogy a gyengén olvasó el-

ső osztályosok csoportja az óvodáskor végén alacsony metanyelvi tudattal rendelkezett, az átlagosan és jól olvasók csoportjai között ilyen különbségek nem voltak. A metanyelvi képességek bizonyos szintje tehát feltétele a sikeres olvasástanulásnak.

A metanyelvi képességek és a korai kétnyelvűség, valamint az olvasástanulás kapcsolatait elemző kutatásaink *tanulsága* tehát, hogy a korai kétnyelvűség éppúgy, mint a képességek fejlesztésére irányuló intenzív gyakorlás, azok teljesebb kibontakozását eredményezi, és így a kezdeti olvasástanulást is sikeresebbé teszi.

TEREPKUTATÁSOK

Nyelvi változók a vajdasági magyarság nyelvhasználatában*

*(Gyakorisági eltérések a nyelvi változók változatainak
használatában a Kárpát-medencei magyar
beszélőközösségek körében)*

1. Bevezetés

A Kárpát-medencében a magyar nyelvet anyanyelvként a magyarországi, többségi helyzetű, egynyelvű magyarok és a mai Magyarországgal határos országokban a kisebbségi helyzetű, kétnyelvű magyarok beszélik. A társadalmi és a nyelvi helyzet szorosan összefügg. A kisebbségi helyzetnek nyelvi szempontból legfontosabb következménye, hogy az anyanyelv a nyelvhasználati szinterek bizonyos részéről kiszorul, és beszélői a helyét átvevő többségi nyelv elsajátítására kényszerülnek. Az anyanyelv kiszorulásának, és így megismerésének és használatának korlátozott volta nyelvi hiányt, nyelvreépülést eredményez. Ugyanakkor érvényesül a másodnyelv hatása is, és egyéni szinten interferenciajelenségeket okoz. Ha ezek normatívvá válnak, beépülnek az anyanyelv rendszerébe, és kontaktusváltozatok létrejöttét eredményezik. A Magyarország mai határain kívül élő magyarok a magyar nyelv kontaktusváltozatainak beszélői.

* A tanulmány *A vajdasági magyar beszélőközösség elsőnyelvi kontaktusváltozatának és nyelvhasználati szokásainak sajátosságai* címmel 2002–2003-ban folytatott kutatásról készített jelentés alapján készült. A kutatást az Arany János Közalapítvány a Magyarságkutató Tudományos Társaság koordinálásával támogatásban részesítette.

2. Előzmények

A leírt helyzetből kiindulva 1996-ban hét ország (Ausztria, Szlovákia, Ukrajna, Románia, Jugoszlávia, Szlovénia és Magyarország) magyar beszélőközösségeinél egy egységes szempontrendszer alapján levezetett terepkutatás keretében kérdőíves módszerrel felmérés készült a magyar nyelv állapotáról egynyelvűségi és különböző kétnyelvűségi helyzetekben. A vizsgálatot az 1993-ban alakult kutatói közösség tagjai szervezték (Kontra Miklós kutatásvezető Magyarországról, Lanstyák István a Felvidékről, Csernicskó István Kárpátaljáról, Péntek János és Szilágyi N. Sándor Erdélyből, Vörös Ottó Magyarországról, aki a muravidéki vizsgálatokat vezette, az a néhai Szépfalusi István Ausztriából és e sorok írója a Vajdaságból), az anyagi támogató a prágai Research Support Scheme of the Higher Education Support Programme volt. A kutatás egy nagyobb vállalkozás részét képezte. Céljairól és jellegéről, többi résztvevőiről Kontra Miklós sorozatszerkesztői Előszavából értesülhetünk Csernicskó (1998:13–15), Göncz (1999:15–17) vagy Lanstyák (2000:15–17) monográfiáiban. Az adatokat 846 adatközlő szolgáltatta: Ausztriában 60, a Felvidéken (Szlovákia) 108, Kárpátalján (Ukrajna) 144, Erdélyben (Románia) 216, a Muravidéken (Szlovénia) 67, a Vajdaságban (Jugoszlávia) 144²⁵ és Magyarországon 144. Kétnyelvű közösségeknél a kvótaminták rétegeit településtípus, végzettség, életkor és nem szerinti azonos szempontok alapján alakítottuk ki. Minden régiónál arra törekedtünk, hogy a mintába 50:50%-ban kerüljenek tömbben, illetve szórványban élő falusi és városi lakosok²⁶, akiknek fele felsőfokú, illetve attól alacsonyabb végzettséggel rendelkezik, és a nemek aránya is megfeleljen ennek a követelménynek. Minden mintánál három életkori csoportot alakítottunk ki: 13–32 évesek, 33–53 évesek és 54–85 évesek. Mivel Magyarországon a településtípust nem variáltuk, ott az adatokat két falu (Ikrény és Szatymaz) és egy nagyközség (Veresegyháza) lakosai szolgáltatták. Az azonos mintaválasztási szempontoknak köszönhetően a csoportok elfogadható szinten komparálhatók²⁷. Mivel a mintákban túl van reprezentálva az értelmiség, és a kétnyelvű csoportoknál a kérdőív kitöltését elsősorban

azok vállalták, akik jól tudnak magyarul²⁸, a kapott eredmények valószínűleg a valósnál valamivel standardabb nyelvhasználatot tükröznek.

3. A Kárpát-medencei magyar kontaktusváltozatok néhány sajátosságáról

A mai vajdasági magyarság anyanyelve a magyar nyelv egyik Kárpát-medencei kontaktusváltozata. A kontaktusváltozatok sajátosságait Kiss 1944 (94–100), Csernicskó 1997 (121–122), valamint Lanstyák 1995b (9) és Lanstyák–Szabó Mihály 1994 (784), 1997 (8) foglalták össze.

Hangsúlyozzák, hogy a mai Kárpát-medencei őshonos magyar kisebbségek életében 1918 után olyan társadalmi változások következtek be, amelyek máig tartó következményekkel törvényszerűen befolyásolják nyelvi helyzetüket, anyanyelvükre erős hatást gyakorol annak az új államalakultnak az államnyelve, amelyhez kerültek. Ez nyelvi differenciálódást idézett elő, olyan nyelvi formák létrejöttét, amelyeket vagy csupán az egyik, vagy csupán a másik állam területén ismernek és használnak, vagyis létrejöttek „a magyar nyelv állami változatai” (Pete, 1988:780). Ennek következményeként a mai magyar nyelv a plucentrikus nyelvek csoportjához sorolható (Lanstyák, 1995,c,d): domináns központja a Magyar Köztársaság, részleges központok pedig Erdély, Felvidék, Vajdaság és Kárpátalja. A részleges központok nyelvi gyakorlatukban, többségükben exonormatívak, vagyis a magyarországi normatív kézikönyvekre, helyesírási szabályzatokra támaszkodnak. Így a mai Kárpát-medencei őshonos kisebbségek anyanyelve a magyar nyelv egyik változata, amely eltér a magyarországi magyar nyelvi változatoktól. Kiss (1994: 94–100) a következő eltérésekre hívja fel a figyelmet:

1. A magyar nyelv fő változattípusainak aránya eltér a magyarországi és a nem magyarországi magyarban. A használati arány a köznyelv, a szaknyelvek, a szleng, az argó és a hobbinyelvek esetében kisebb, a nyelvjárások esetében nagyobb, mint a magyarországi magyarban.

2. Kisebb mértékű a változatok kölcsönhatása, mint a magyarországi magyarban.

3. Kisebbek a különbségek a nemzedékek szerinti nyelvhasználatban is.

4. A nem magyarországi magyarban az államnyelv és a kisebbségi nyelv kölcsönhatásaként jelentkeznek a kontaktusjelenségek: leggyakrabban a szókészletben, jövevény- és kölcsönszavak formájában, gyakoriak a tükörfordítások, a szóképzéssel és összetétellel létrejött szavak, eltérések jelentkeznek a mondat szerkezetben, az egyeztetésben, szórendben, kötőszóhasználatban, igemódok és vonzatok területén, jelentéskölcsönzés is van.

5. Nyelvjárásiabb a nyelvhasználat, mert a köznyelv ritkán használatos, mivel nincs közéleti magyar nyelv.

Csernicskó (1997:121–122) a kétnyelvűség hatásai közül a kódváltást, a szókölcsonzést, a jelentéskölcsonzést, valamint a nyelvi változók változatai közötti gyakorisági eltéréseket veszi számba. Lanstyák, (1994a), valamint Lanstyák–Szabó Mihály (1994, 1997) az említett eltérések mellett, a nem magyarországi magyar változatok sajátosságai közé sorolja a nyelvi bizonytalanságot (nyelvbottlások, lapszusok, hezitációk, elakadások) is, valamint a hiperkorrekciót és norma-túlteljesítésre való törekvést, és azt, hogy a magyarországi nyelvi újítások vagy késve, vagy be sem jutnak a kisebbségi magyar nyelvváltozatokba. Sajátos jellemző a gyakoribb szétagoló vagy analitizáló tendencia, az analitikus szerkezetek előnyben részesítése a szintetikusokkal szemben. Vannak kontaktusjelenségek, amelyek a magyarországi magyar nyelvváltozatokban ismeretlenek (más részük ott is mint általános indoeuropeizmus fellelhető), és léteznek a nyelvi deficit által okozottak, amelyek az egynyelvű változatokban is jelentkeznek, de ritkábban. Lanstyák (1995a:189) külön kiemeli, hogy az egynyelvűek egyetlen nyelv változatai közül, a kétnyelvűek két nyelv változatai közül választanak. Gyakran a kétnyelvűek mindkét nyelvben kevesebb változatot ismernek, mint az azonos műveltségű és helyzetű egynyelvűek, bár a két nyelv együtt nyújt annyi kifejezési lehetőséget, mint az egynyelvűeknek. Mivel a kétnyelvű anyanyelvváltozatok léte elkerülhetetlen, és mivel itt a két

nyelv normarendszerének egyes elemeiből új, mindkettőtől eltérő norma jön létre, fontos kérdésként vetődik fel: hogyan lehet megőrizni az egységes magyar köznyelvet? Lanstyák (1993a:475–478) ajánlja a standard magyar nyelvi norma feszegetésén való lazítást, hogy az írott nyelvhasználat egységes maradjon, és az iskolában következetesen standardnyelv-ismeretekre kell oktatni a tanulókat művelt köznyelven, míg a beszélt nyelvben a kétnyelvű anyanyelvváltozatokat el kell fogadni mint a köznapi érintkezés legadekvátabb eszközeit, a standardtól való eltéréseket pedig nem stigmatizálni kell (leszokni a kétnyelvű anyanyelvhasználatról a beszélők nem fognak semmilyen intézményes nyelvoktatás hatására), hanem tudatosítani stílusértéküket. Így „emelkedett változatként” a standard magyar nyelvváltozat működne, a „közönséges nyelvváltozat” szerepét a kétnyelvű anyanyelvváltozat töltené be, azzal, hogy egy további kódnak, az államnyelvnek is szerepe van. A fejlődéssel létrejött diglosszás²⁹ helyzetet csak tudatosítani kell. Egy ilyen szemlélet elfogadása számos következménnyel jár mind a nyelvművelés gyakorlatában, mind az iskolai anyanyelvi nevelés koncepciójának újrateremtésében.

A kontaktusváltozatok a nyelvi variabilitást tükrözik. Ha ezt elfogadjuk, akkor a kontaktusjelenségek nem nyelvi hibák, hanem rendszereltérések, amelyeket kutatásokkal fel kell tárnunk.

4. A kutatás tárgya és céljai

A kutatásunk tárgya a vizsgált beszélőközösségek nyelvhasználatában kimutatható különbségek és egyezések feltérképezése volt.

Bár a kérdőíves felmérés számos korlátja miatt valójában csak háttéranyagot szolgáltathat a tényleges élőbeszéd tanulmányozásához (l. Göncz 1999:146–147), összehasonlítható jellege lehetővé teszi az előnyben részesített nyelvi megoldások statisztikai megközelítését, és alkalmas a beszélőközösségek összehasonlítására.

Kutatásunkkal a következő kérdésekre kerestünk válaszokat:

1. Hogyan viszonyul az adatközlők nyelvhasználata a grammatikákban és a nyelvművelő kiadványokban kodifikált normához?

2. Milyen az adatközlő csoportok nyelvhasználatának egymáshoz való viszonya?

Valójában tehát célunk a vizsgált beszélőközösségek közötti eltérések feltérképezése volt. Ezek alapvetően az okok két csoportjára vezethetők vissza:

1. A beszélők kétnyelvűségére, melynek következtében nyelvhasználatukban normatívvá vált interferencia-jelenségek jelentkeznek, s melyek beépültek a beszélők anyanyelvi rendszerébe (kölcsönzéssé váltak) és a kétnyelvű normák által irányított kontaktusváltozatok kialakulását eredményezték. 2. A kétnyelvű beszélők kisebbségi helyzetére, ami miatt csak korlátozottan használhatják anyanyelvüket, egyfajta nyelvi leépülést okozva. A két forrásból eredő hatások majdnem minden esetben összefonódva, egyidőben hatnak, pontosan elkülöníteni őket a ma használatos módszertani eljárásokkal nem lehet. Az esetleges eltérések tehát mindkét forrásból táplálkoznak, azzal, hogy egyes jelenségeknél feltételezhetően inkább a közvetlen kontaktushatás, másoknál pedig inkább a korlátozott nyelvhasználat által előidézett nyelvi hiány fejt ki erősebb hatást.

5. Módszerek

5.1. Minta

A minták sajátosságai régiók szerint részletesen megtalálhatók a jelen kötet „Nyelvi és szociológiai változók összefüggése kisebbségi és többségi helyzetben” c. tanulmányában.

5.2. Kérdőív, eljárás, az eredmények statisztikai feldolgozása

A *Nyelvhasználati kérdőívet* az adatközlők töltötték ki, a kérdezőbiztosok kiegészítő magyarázatokat adhattak. A kérdőív első részében általános adatokat gyűjtöttünk be a beszélőkről (neme, életkora, végzettsége, foglalkozása, felekezeti hovatartozása, családi állapota stb.), a második, nyelvkörnyezeti részben a területi és nemzeti kötődéssel és az anyanyelvvél kapcso-

latos attitűdökre kérdeztünk rá (l. a területi és nemzeti kötődés adatait feldolgozó munkát e kötetben), kisebbségi helyzetben pedig az adatközlők nyelvtudására, a nyelvelsajátítás forrásaira, a nyelvek használati színtereire, a magyar és a nem magyar tömegtájékoztatási eszközök „fogyasztási mértékére”, a nem Magyarországon élők Magyarországgal való kapcsolattartási mintáira is (l. Göncz 1999:88–92; 123–132; 71–72). A kérdőív nyelvészeti részében 58 feladatot kellett megoldani. Ezek 14 olyan nyelvi jelenségre vonatkoznak, amelyekben feltételezhetően eltérések jelentkezhetnek a különböző kétnyelvű, valamint egynyelvű környezetben élő magyar beszélők között. A feladatoknál a nyelvi változók technikájával a nyelvi változók változatainak előfordulási gyakoriságát rögzítettük. A nyelvi változók olyan nyelvi jelenségek, amelyeknél ugyanazt a jelentést két vagy több nyelvi formában (változatban) fogalmazzuk meg. A változatok nyelvi szempontból egyformán működőképesek, tehát egymással felcserélhetők annak veszélye nélkül, hogy agrammatikus mondatot kapnánk, azonban társadalmi megítélésük különbözik. A változatok egyike ugyanis megfelel a kodifikált nyelvi standardnak, a másik (vagy a többi) ettől eltér. Az eltérés „nyelvhelyességi” szempontból lehet többé vagy kevésbé stigmatizált (megbélyegzett), de semleges is, csak idegenszerűbb, kevésbé „magyaros”. Megbélyegzettnek számít pl. a suksük-ölés, amikor a beszélő a kijelentő mód helyett felszólító módban használja a *-t* végű igét (látja helyett a *lássá* formát), de lehet idegenszerűbb, pl. amikor a magyarra jellemzőbb szintetikus változatot (tagdíj) szétagoló alakkal helyettesíti (tagsági *díj*). Hogy melyik változatot preferálja az adatközlő, azt nyelvi és extralingvisztikai tényezők határozzák meg. Kutatásunkban többnyire kéttagú, de esetenként négytagú, nyelvi változó változatainak gyakoriságát határoztuk meg. A változók az analitizálódásra, a szórendre, fölösleges névmások és kicsinyítő képzők használatára, helynevek ragjára, a *-nál/-től* változók és a többes szám használatára, a feminizálásra, valamint a vonzatok alkalmazására (ezeknél valószínűbb, hogy a várható különbségek elsősorban a nyelvi kontaktushatások eredményei) és a *valószínűleg*, *hogy*, a *-nők/-nők a kell*, *legyen*, a *-ba/-ban* és a *-ban/-ba* változókra, a *-t-végű* igék kijelentő és felszólító módú

alakjaira (suksükölésre, szuksükölésre, hiperkorrekcióra) vonatkoztak. Az utóbbiaknál az esetleges eltéréseket a nyelvi standard megismerésének és használatának korlátozott volta okozza első sorban, tehát nem másodnyelvi hatások.

A feladatok grammatikalitási (nyelvtani helyességi) ítéleteket követelnek meg az adatközlőtől. A választásos feladatoknál a nyelvi változatok már adottak, így az adatközlőnek fel kell ismernie az ítéletével összhangban lévő megoldást, míg a produkciós (szövegjavításos) feladatok összetettebbek, mert ítéletét önállóan kell megfogalmaznia. Az első esetben a felismerés mint könnyebb, a másodikban a felidézés mint nehezebb emlékezési funkció szükségeltetik. Az adatközlőnek tehát a gondolkodási folyamatok közül a nyelvi anyagon történő ítéletalkotás, az emlékezési funkciók közül pedig a felidézés vagy felismerés követelményének kell eleget tennie.

A statisztikai elemzésre MiniStat programcsomagot (Vargha, 2000), valamint esetenként az SPSS statisztikai programcsomagot használtuk. A statisztikai próbák közül első sorban a független minták (különböző személyektől kapott adatok) egyszempontos összehasonlítására alkalmas eljárásokat [χ^2 -próba, átlagok illetve rangátlagok egyenlőségének tesztelése varianciaanalízissel (F vagy r F), ha a minták szórása eleget tett az egyenlőség követelményének, vagy az ezeknek megfelelő robusztus eljárások, amelyeknél nem szükségeltetik a szóráshomogenitás (Welch-próba, James-próba, Brown-Forsythe-próba – W, U, BF), az egyes minták átlagának vagy rangátlagainak páronkénti összehasonlítása –t] alkalmaztuk, amelyekkel kimutatjuk, van-e statisztikailag szignifikáns különbség az egyes régiók adatai között feladatonként vagy jelenléteként. Egyes esetekben χ^2 -próbával azt is ellenőriztük, hogy egyazon személyektől kapott válasz vagy változatok esetében (összefüggő mintánál) van-e statisztikailag jelentős eltérés. Ebben a tanulmányban első sorban a vajdasági eredményeket hasonlítottuk össze a magyarországi minta eredményeivel, és erre helyeztük a hangsúlyt, de többnyire más régiók eredményeire is kitértünk, és ezeket is viszonyítottuk egymáshoz, valamint a vajdasági és a magyarországi adatokhoz, mivel a legtöbb eredmény csak Kárpát-medencei méreteken értelmezhető teljesebben.

A terepkutatás adatközlői 45 000 használható adatot szolgáltatottak. Ennek az óriási adathalmaznak a statisztikai feldolgozása azóta is folyamatos. Ez a tanulmány is ennek a kutatásnak az eredményei nyomán született.³⁰

6. Hipotézisek

A vizsgált nyelvi változók Lanstyák–Szabó Mihály klasszifikációja szerint (1997, 148–150) két csoportba sorolhatók: az EK és az E változók csoportjába. Az EK (egyetemes vagy univerzális, de egyben kontaktusváltozók) az egész magyar nyelvterületen változók, de a változó egyik változatának a többségi nyelvben párhuzama van, ami befolyásolhatja előfordulási gyakoriságát. Feltételezésünk szerint a kontaktushatások okozta eltérések elsősorban ezekben tükröződhetnek. (Kontaktushatás érvényesülhet az egynyelvű magyarországi magyaroknál is, mint indoeurópeizmus, de még inkább a kétnyelvű kisebbségeknél, ahol ezt a hatást a kétnyelvűség élő volta fokozhatja.) Az E változók az egész magyar nyelvterületen változók, nincs közvetlen párhuzamuk a másodnyelvben. Ezek tehát nem kontaktusváltozók, leginkább nyelvhelyességi vagy stilisztikai kérdéseket érintenek, és az eltérő gyakorisági arány valószínűleg az (eltérő) kisebbségi helyzetekből (pl. a kisebbségi helyzet hozzáadó vagy felcserélő elemeinek különbözőségéből, ami az anyanyelv használat kevésbé vagy jobban korlátozza, vagy az egyes közösségek különböző iskolai rendszereiből) adódik, vagy nyelvjárási hatást tükröznek, de a beszélők kétnyelvűsége és így a kontaktushatás itt alig, vagy csak áttételesen játszhat szerepet.

7. Eredmények

A kutatásunk szempontjából relevánsabb EK változókkal kapcsolatos nyelvhasználati szokásokat a következő nyelvi jelenségek kapcsán vizsgáltuk: analitizálódás, szórend, főlöszleges névmások, kicsinyítő képzők, helynevek ragja, többes szám használata, hasonlítás és feminizálás. Az E változók változatainak preferálásában jelentkező különbségek feltárására a *valószínűleg*,

hogy, a -nók/nők, a kell, legyen, a -ban/ba, a -ba/ban és a -t-végű igék nyelvi változókra adtunk példamondatokat.

Mielőtt az eredményeket ismertetnénk, hangsúlyozni szeretnénk, hogy az alkalmazott kérdőív sokféle nyelvi jelenséget tartalmaz, és ezért az egyes változókra vonatkozó példamondatok száma alacsony. Ez szükségképpen azt is jelenti, hogy a változó néhány megjelenési formájából nem indokolt az egész nyelvi jelenségre általánosítani. Ha emellett szem előtt tartjuk a minták összevetésével kapcsolatos már említett problémákat, ismételten felhívjuk a figyelmet, hogy az eredményekből általánosan érvényes következtetések levonása, más mintákon kapott hasonló kutatások eredményeivel való bővítése és így elvégzett verifikálása nélkül, igen kockázatos.

A kapott adatok elemzése és annak ellenőrzése, hogy igazolják-e elvárásainkat, több szinten történhet. Mi az elemzés szintjét nyelvi és földrajzi kritériumok alapján határoztuk meg. A fontosabb, nyelvi kritérium alapján az elemzést az összesített eredmények (1), a nyelvi jelenségek (2) és a nyelvi változók szintjén (3) is elvégeztük, és ezekkel kombináltuk a földrajzi kritériumot. Mindhárom esetben megvizsgáltuk a standard és a nem standard vagy kevésbé standard megoldások arányát az egész Kárpát-medencére, elemeztük az egynyelvű és kétnyelvű magyarok preferenciájában mutatkozó különbségeket, és külön összehasonlítottuk a kétnyelvű régiók eredményeit is. A három elemzési szint nem különül el egyértelműen, mivel egy-egy szinten végzett elemzéskor hivatkozunk a más szinteken kapott eredményekre is.

Először az EK, majd az E változók kapcsán kapott eredményeket ismertetjük. Ezeket minden esetben a vizsgált nyelvi jelenségek rövid leírása, a jelenséggel kapcsolatos feltételezett eltérések (hipotézisek) meghatározása és a példamondatok ismertetése előzi meg. Az EK változóknál, ahol kontaktushatások várhatóak, minden vizsgált régió eredményeit változónként közöljük. Az E változóknál csak a vajdasági és magyarországi eredményeket részletezzük változónként, a többi régiónál csak az átlagokra hivatkozunk.

7.1. Összesítő táblázatok

A részletes elemzéseket megelőzően négy összesítő táblázatban megadjuk a kutatás fontosabb eredményeit. A 1. és 2. táblázatban közöljük a vizsgált nyelvi jelenségek szerint, régiókra lebontva, adatközlőink összes értékelhető válaszát, külön az EK, illetve az E változókra. Ezek alapján készült a 3. táblázat, amely a standard és nem standard változatok preferálásának megoszlását mutatja minden változóra a vizsgált régiókban. A 4. táblázat a 14 nyelvi jelenségre a standard/nem standard változatok preferenciáját tartalmazza, az 5. pedig a régiók közötti különbségeket a standard, illetve nem standard változatok preferálásában. Ezek az összesítő táblázatok megkönnyíthetik a későbbi részletesebb elemzések teljesebb megértését.

1. táblázat

Az EK változók standard/nem standard változatainak preferálási aránya
a Kárpát-medencei magyar beszélők körében, régióként

	F		K		E		V		Mu		A		Mo		Σkétny.		ΣK-M	
Nyelvi változó	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS
Analitizálódás	672	258	754	540	1145	778	867	348	317	257	326	207	723	235	4081	2418	4804	2653
	70	30	58,3	41,7	59,6	40,0	71,4	28,6	55,2	44,8	61,2	38,8	75,5	24,5	62,8	37,2	64,4	35,6
Szórend	462	78	471	249	851	219	646	49	282	43	236	62	456	74	2948	700	3404	774
	85,6	14,4	65,4	34,6	79,5	20,5	92,9	7,1	86,8	13,2	79,2	20,8	86	14	80,8	19,2	81,5	18,5
Feminizálás	181	231	373	193	379	446	324	152	139	78	139	89	331	84	1535	1189	1866	1273
	43,9	56,1	65,9	34,1	45,9	54,1	68,1	31,9	61	39	56,4	43,6	79,8	20,2	56,4	43,6	59,4	40,6
Kicsinyítés	297	131	330	246	540	313	349	186	164	88	170	67	318	104	1850	1031	2169	1135
	69,4	30,6	57,3	42,7	63,3	36,7	65,2	34,8	65,1	34,9	71,7	28,3	75,4	24,6	64,2	35,8	65,6	34,4
Fölösleges névmás	188	136	153	279	384	260	310	106	140	54	109	71	195	123	1284	906	1479	1029
	58	42	35,4	64,6	59,4	40,4	74,5	25,5	72,2	27,8	60,6	39,4	61,3	38,7	58,6	41,4	59	41
-nál/-től	190	26	176	110	337	89	219	48	109	17	108	11	193	21	1140	301	1333	322
	88	22	61,5	38,5	79,1	20,9	82	18	86,6	13,4	90,8	9,2	90,2	9,8	79,1	20,9	80,5	19,5
Helynévrag	143	72	222	62	215	210	118	151	41	83	79	39	158	55	818	617	976	672
	66,5	33,5	78,2	21,8	50,6	49,4	43,9	56,1	69,5	30,5	66,9	33,1	74,5	25,8	57	43	59,2	40,8
Többes szám	716	253	746	547	1368	554	917	289	436	134	409	120	737	215	4592	1897	5329	2112
	73,9	26,1	57,7	42,3	71,2	28,8	76	24	76,5	23,5	77,3	22,7	77,4	22,6	70,8	29,2	71,6	28,4
Összesen	2849	1215	3225	2226	5219	2969	3750	1329	1629	754	1576	666	3112	911	18248	9059	21360	9970
	70,1	29,9	59,2	40,8	64,5	35,5	73,8	26,2	68,4	31,6	70,3	29,7	77,4	22,6	66,8	33,2	68,2	31,8

Terepkutatások

Magyarázat: F = Felvidék, K = Kárpátalja, E = Erdély, V = Vajdaság, Mu = Muravidék, A = Ausztria, Mo = Magyarország, Σ kétny. = a kétnyelvű régiók összevont eredménye, Σ K-m = Kárpát-medencére összevont eredmény, S = standard(abb) változat, NS = nem standard (kevésbé standard) változat.

A táblázat értelmezése: A felső szám az értékelhető válaszok számát, az alsó pedig azt mutatja, hogy a megfelelő régió adatközlőinek hány százaléka preferálja az S vagy NS változatot.

Megjegyzés: A *Többes szám* esetében 9 változóval számoltunk, később azonban csak 8 változót elemeztünk részletesen, ugyanakkor a táblázat nem tartalmazza a főnök *után/főnökhöz* változóra adott preferenciákat.

2. táblázat

*Az E változók standard/nem standard változatainak preferálási aránya
a Kárpát-medencei magyar beszélők körében, régióként*

	F		K		E		V		Mu		A		Mo		Σkétny.		ΣK-M	
Nyelvi változó	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS
Valószínűleg, hogy	85	23	111	32	156	56	110	30	46	19	41	18	76	28	548	178	624	206
	78,7	21,7	77,6	22,4	73,6	26,4	78,4	21,6	70,8	29,2	69,5	30,5	73,1	26,9	75,5	24,5	75,2	24,8
-nök/-nök	208	1	267	20	343	79	262	3	117	3	116	1	212	1	1313	107	1525	108
	99,5	0,5	93	7	81,3	18,7	98,9	1,1	97,5	2,5	99,1	0,9	99,5	0,5	92,5	7,5	93,4	6,6
-ba/-ban	121	93	115	173	163	256	115	130	42	78	41	77	109	105	597	807	706	912
	56,5	43,5	39,9	60,1	38,9	61,1	46,9	53,1	35	65	34,7	65,3	50,9	49,1	42,5	57,5	43,6	56,4
-ban/-ba	138	76	215	69	284	143	195	59	56	64	70	46	156	54	959	457	1115	511
	64,5	35,5	75,8	24,2	66,5	33,5	77,8	23,2	46,7	53,3	60,3	39,7	74,3	25,7	67,7	32,3	68,6	31,4
-ba/-ban	122	93	116	173	164	256	116	130	43	78	42	77	110	105	598	807	707	912
	56,5	43,5	39,9	60,1	38,9	61,1	46,9	53,1	35	65	34,7	65,3	50,9	49,1	42,5	57,5	43,6	56,4
Kell legyen	208	8	276	20	343	79	216	32	108	17	98	16	195	16	1271	131	1466	147
	96,3	3,7	97,2	2,8	81,3	18,7	87	13	97,5	13,6	86	14	88,2	11,8	92,5	9,3	90,9	9,1
-t végű igék	350	71	440	130	644	187	450	35	167	34	202	27	371	29	2253	484	2624	513
	83,1	16,9	77,2	22,8	64,8	35,2	98,2	7,2	83,1	16,9	88,2	11,8	92,7	7,3	82,3	17,7	83,9	16,1
Összesen	1110	272	1425	432	1956	771	1346	289	536	215	568	185	1119	233	6941	2164	8060	2397
	80,3	19,7	76,7	23,3	71,7	28,3	82,3	17,7	71,4	28,6	75,4	24,6	82,8	17,2	76,2	23,8	77,1	22,9

Terepkutatások

Magyarázat: F = Felvidék, K = Kárpátalja, E = Erdély, V = Vajdaság, Mu = Muravidék, A = Ausztria, Mo = Magyarország, Σ kétny. = a kétnyelvű régiók összevont eredménye, Σ K-m = Kárpát-medencére összevont eredmény
 S = standard(abb) változat NS = nem standard (kevésbé standard) változat
 A táblázat értelmezése: A felső szám az értékelhető válaszok számát, az alsó pedig azt mutatja, hogy a megfelelő régió adatközlőinek hány százaléka preferálja az S vagy NS változatot.
 Megjegyzés: A *kell legyen* változó esetében csak a 41-es és 45-ös változók eredményeivel számoltunk.

3. táblázat

*A standard illetve nem standard változatok aránya
az összesített eredmények alapján (%-ban)*

Régió	Standard	Nem standard	D	χ^2
1. Magyarország	78,7	21,3	57,4	879,22**
2. Vajdaság	75,9	24,1	51,8	873,62**
3. Felvidék	72,7	27,3	45,4	591,50**
4. Ausztria	71,7	28,3	43,4	292,70**
5. Muravidék	69	31	38	236,83**
6. Erdély	66,3	33,7	32,6	593,55**
7. Kárpátalja	63,3	36,4	26,9	484,36**

Magyarázat: D = különbség a standard és a nem standard változatok arányában; ** = P0,00

Terepkutatások

4. táblázat

*A standard illetve nem standard változatok aránya
14 nyelvi jelenségnél (% , K-m)*

Nyelvi változó	Standard	Nem standard	D	χ^2
1. <i>-ba/-ban</i>	43,6	56,4	12,8	13,71**
2. Főösleges névmás	59	41	18	40,70**
3. Helynevek ragja	59,2	40,8	18,4	28,28*
4. Feminizálás	59,4	40,6	18,6	56,51**
5. Analitizálás	64,4	35,6	28,8	316,80**
6. Kicsinyítő képzők	65,6	34,4	31,2	165,86**
7. <i>-ban/-ba</i>	68,6	31,4	37,2	116,19**
8. Többes szám	71,6	28,4	43,2	729,45**
9. <i>Valószínűleg, hogy</i>	75,2	24,8	50,4	112,38**
10. <i>-nál/-től</i>	80,5	19,5	61	340,49**
11. Szórend	81,5	18,5	63	918,80**
12. <i>-t</i> végű igék	83,6	16,4	67,2	800,87**
13. <i>kell legyen</i>	90,9	9,1	81,8	647,42**
14. <i>-nők/-nők</i>	93,4	6,6	86,8	757,22**

Magyarázat: D = különbség, ** = $p < 0,01$, K-m = Kárpát-medence

Látható, hogy minden régióban jelentősen gyakrabban preferálják a standard, mint a nem standard változatokat, de az arányok régióként igen különbözőek. Leszámítva a Felvidék és Ausztria közötti elhanyagolható különbséget, a régiók közötti nyelvhasználati szokások minden esetben statisztikailag szignifikánsan eltérnek egymástól. A magyarországiak minden kétnyelvű régiótól jelentősen standardabbak.

A standard illetve nem standard változatok arányát a 4. táblázatban a vizsgált nyelvi jelenségekre lebontva is feltüntettük %-ban. Érdekes megfigyelni, hogy kizárólag a *-ba/-ban* változó esetében a Kárpát-medencei magyar nyelvhasználat a nem standard (és egyben stigmatizált) változatot részesíti előnyben (vagyis pl. gyakoribb az *írásban foglalták*, mint az *írásba foglalták* változat preferálása)!

Terepkutatások

5. táblázat

Régiók közötti különbségek a standard/ nem standard változatok preferálásában

Régió	D	χ^2	P
Felvidék–Kárpátalja	9,1	116,94	0,00
Felvidék–Erdély	6,4	67,71	0,00
Felvidék–Vajdaság	3,2	16,25	0,00
Felvidék–Muravidék	3,7	12,72	0,00
Felvidék–Ausztria	1,1	1,18	n.sz.
Felvidék–Magyarország	6	53,29	0,00
Felvidék–Σkétny.	3,5	27,72	0,00
Felvidék–Kárpát-medence	2,3	12,20	0,00
Kárpátalja–Erdély	2,7	14,18	0,00
Kárpátalja–Vajdaság	12,3	248,65	0,00
Kárpátalja–Muravidék	5,4	28,76	0,00
Kárpátalja–Ausztria	7,4	59,89	0,00
Kárpátalja–Magyarország	15,1	329,46	0,00
Kárpátalja–Σkétny.	5,3	86,49	0,00
Kárpátalja–Kárpát-medence	6,8	134,47	0,00
Erdély–Vajdaság	9,6	180,22	0,00
Erdély–Muravidék	2,7	8,23	0,00
Erdély–Ausztria	5,3	29,38	0,00
Erdély–Magyarország	12,4	264,05	0,00
Erdély–Σkétny.	2,9	31,07	0,00
Erdély–Kárpát-medence	4,1	66,95	0,00
Vajdaság–Muravidék	6,9	51,3	0,00
Vajdaság–Ausztria	4,3	20,35	0,00
Vajdaság–Σkétny.	6,7	122,55	0,00
Vajdaság–Kárpát-medence	5,5	85,17	0,00
Muravidék–Ausztria	2,6	4,56	0,05
Muravidék–Magyarország	9,7	98,47	0,00
Muravidék–Σkétny.	0,2	0,01	n.sz.
Muravidék–Kárpát-medence	1,4	2,45	n.sz.
Ausztria–Magyarország	7,1	53,86	0,00
Ausztria–Σkétny.	2,4	7,56	0,00
Ausztria–Kárpát-medence	1,2	1,88	n.sz.
Magyarország–Σkétny	9,5	167,48	0,00
Magyarország–Kárpát-medence	8,3	160,95	0,00
Σkétny.–Kárpát-medence	1,2	18,42	0,00

Magyarázat: Dőlt betűkkel azokat a régiókat jelöltük, ahol jelentősen nagyobb a nem standard változatok aránya.

D = különbség, P = szignifikancia-szint, n. sz. = nem szignifikáns

7.2. EK változók

7.2.1. Összesített eredmények elemzése

Ha összevonjuk az EK változók kapcsán kapott eredményeket régiók szerint, a következő eloszlást kapjuk (%-ban):

6. táblázat

Az EK változók standard/nem standard változatainak preferálási aránya régiónként (%)

R é g i ó k							
Felvidék		Kárpátalja		Erdély		Ausztia	
S	SN	S	NS	S	NS	S	NS
70,1	29,9	59,2	40,8	64,5	35,5	70,3	29,7
R é g i ó k							
Vajdaság		Muravidék		Σ kétnyelvűek		Magyarország	
73,8	26,2	68,4	31,6	66,8	33,2	77,4	22,6
R é g i ó							
Kárpát-medence							
62,2	31,8						

A régiók rangsora a nem standard válaszok alapján: 1. Kárpátalja 40,8%, 2. Erdély 35,5%, 3. Muravidék 31,6, 4. Felvidék 29,9%, 5. Ausztia 29,7%, 6. Vajdaság 26,2%, 7. Magyarország 22,6%. Mivel Magyarországon 10,6%-kal gyakoribb a standard válaszok aránya, mint a kétnyelvűeknél ($\chi^2 = 178,71$, $df=1$, $p<0,00$), feltételezésünk – hogy a kétnyelvűek nyelvhasználati szokásai kevésbé standardak, mint az egynyelvűeké – ilyen szinten igaznak bizonyult. Magyarországtól legkevésbé a Vajdaság tér el, 3,6%-kal, azonban ez is statisztikailag jelentős különbség: $\chi^2=14,82$, $df=1$, $p<0,00$. Ez egyúttal azt is jelzi, hogy a többi kétnyelvű régió még inkább eltolódik a nem standard válaszok irányába, vagyis minden kétnyelvű régióban érvényesül a feltételezett hatás. Az eltérések azonban nem egyformán erősek. A nem standard válaszok alapján Kárpátalja az összes többi régiótól jelentősen elkülönül a kevésbé standard válaszok irányába, amit az 5,3%-os Kárpátalja–Erdély szignifikáns különbség is jelez

($\chi^2 = 39,70$, $df=1$, $p<0,00$). Erdély viszont kevésbé standard, mint a Muravidék ($\chi^2=11,77$, $df=1$, $p<0,00$), ezért külön csoportot képez. A harmadik csoportba Muravidék, Felvidék és Ausztria sorolható elhanyagolható eltérésekkel. Külön csoportot képez a Vajdaság, mivel Ausztriától 2,5%-kal jelentősen különbözik ($\chi^2=9,56$, $df=1$, $p<0,00$), de a Magyarországtól való 3,6%-os eltérés is, mint fentebb említettük, szignifikáns.

Ezek az eredmények tehát arra utalnak, hogy a legáltalánosabb szinten kimutatható a kontaktushatás. Arra a kérdésre, hogy ez érvényes-e minden vizsgált nyelvi jelenségre, a következő elemzés adhat választ.

A délvideki régiókra is érvényes tehát az EK változókra összevont válaszok alapján a feltételezett szabályosság, hogy nyelvhasználati szokásaik kevésbé normatívak, mint az egynyelvű magyarországi magyaroké, bár nem egyforma mértékben: Vajdaság 3,6%-kal, Muravidék pedig 9%-kal tér el az egynyelvű csoporttól. A köztük mutatkozó 5,4%-os különbség statisztikailag is szignifikáns: $\chi^2=23,88$, $df=1$, $p<0,00$.

Ezek az eredmények tehát arra utalnak, hogy a legáltalánosabb szinten kimutatható a kontaktushatás. Arra a kérdésre, hogy ez érvényes-e minden vizsgált nyelvi jelenségre, a következő elemzés adhat választ.

7.2.2. Nyelvi jelenségek szerinti elemzés

7.2.2.1. Analitizálódás

Mivel az analitizálódást külön részletesen is feldolgoztuk, és az *Analitizáló és szintetizáló nyelvi megoldások* c. tanulmányt e fejezet második munkájaként kötetünk is tartalmazza, itt a részletes eredményekre nem térünk ki. Annyit azonban hangsúlyozni szeretnénk, hogy a kapott eredmények erős kontaktushatásra utalnak, és kiinduló hipotézisünket igazolják: minden kétnyelvű régióban jelentősen gyakrabban részesítik előnyben a széttagoló nyelvi változatokat, mint Magyarországon.

7.2.2.2. Szórend

A szórendi hatást két típusváltozó kapcsán vizsgáltuk. Az első a jelzői értékű hátravetett határozók használatával, a másik a segédige és a főnévi igenév szórendjével kapcsolatos.

Ismeretes, hogy a magyar nyelv tipológiai sajátosságaiból eredően a magyarban természetesebb az NP2+part.+NP1 típusú szórend (pl. *a falon lévő kép*) mint az indoeurópai nyelvekben szokásos NP1+prep.NP2 típusú szórend (pl. *kép a falon*). Az indoeurópai nyelvekre jellemző változat (indoeuropeizmus) sem számít a magyarban szubstandardnak, csak „idegenszerűbb”. A változók mindkét változata jelen van mind Magyarországon, mind a többi vizsgált régióban, de mivel az „idegenszerűbb” változatnak van többségi nyelvű – indoeurópai – változata (pl. a szerb nyelv esetében a hátravetés az egyedüli elfogadható megoldás), feltételezhetően a kisebbségi helyzetű magyarok nyelvhasználatában ez a változat gyakoribb. Azt, hogy milyen gyakorisággal jelentkeznek az egyik, illetve másik változat, kutatásunkban az 1. és a 2. feladattal vizsgáltuk.

(1) a. *A találkozást Péterrel jó jelnek tartotta.*

b. *A Péterrel való találkozást jó jelnek tartotta.*

Feladat: Bekarikázni a természetesebbnek érzett mondatot.

(2) a. *A bejárat az épületbe a másik oldalon van.*

b. *Az épület bejárata a másik oldalon van.*

Feladat: Bekarikázni a természetesebbnek érzett mondatot.

A segédige (pl. *fog, akar, készül*) + főnévi igenév szókapcsolatra kétféle szórendi megoldás lehetséges mind a magyarban, mind az indoeurópai nyelvekben, de gyökeresen eltérő gyakorisági aránnyal. Semleges mondatokban, a magyarban a főnévi igenév+segédige szórend számít egyenesnek, jelöletlennek (ilyenkor az állítmány egészen vagy az igenévi részén van a hangsúly), de pl. a szerbben a segédige megelőzi a főnévi ige-nevet. A magyarban fordított a szórend (segédige + főnévi ige-név), ha más bővítmény a főhangsúlyos vagy a segédigén van a mondathangsúly (pl. *most fog menni*, vagy *fog ez menni!*). Vizsgálatunkban az első változatot (főnévi igenév+segédige) kezeltük „standardként”.

A kétféle lehetséges szórendi megoldás gyakoriságát mi a 3–5. feladatokkal vizsgáltuk:

(3). a. *Valószínűleg fogok késni egy kicsit, várjanak meg!*

b. *Valószínűleg késni fogok egy kicsit, várjanak meg!*

Feladat: Bekarikázni a természetesebbnek érzett mondatot.

(4). a. *Ezzel az eshetőséggel is kell számolni.*

b. *Ezzel az eshetőséggel is számolni kell.*

Feladat: Bekarikázni a természetesebbnek érzett mondatot.

(5). *Itt van még Péter? – Itt, de már...*

a. *készül menni*

b. *menni készül*

Feladat: Bekarikázni a mondatba jobban illő végződést.

7. táblázat

A szórenddel kapcsolatos standard/nem standard változatok preferenciája
a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél

Nyelvi változó	F		K		E		V		Mu		A		Mo		Σkis		ΣK-m	
	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS
10	85	23	93	51	164	51	118	20	55	11	41	18	77	28	556	174	633	202
	78,7	21,3	64,6	35,4	76,3	23,7	85,5	14,5	83,3	16,7	69,5	30,5	73,3	26,3	76,2	23,8	75,8	24,2
11	92	16	93	51	175	38	139	2	59	7	50	10	91	15	608	124	699	139
	85,2	14,8	64,6	35,4	82,2	17,8	98,6	1,4	89,4	10,6	83,3	16,7	85,8	14,2	83,1	16,9	83,4	16,6
12	93	15	88	56	171	42	133	7	48	16	45	14	95	10	578	150	673	160
	86,1	13,9	61,1	38,9	80,3	19,7	95	5	75	25	76,3	23,7	90,5	9,5	79,4	20,6	80,8	19,2
13	96	12	104	40	187	27	133	7	62	3	52	8	95	12	634	97	729	109
	88,9	11,1	72,2	27,8	87,4	12,6	95	5	95,4	4,6	86,7	13,3	88,8	11,2	86,7	13,3	87	13
14	96	12	93	51	154	61	123	13	58	6	48	12	98	9	572	155	670	164
	88,9	11,1	64,6	35,4	71,6	28,4	90,4	9,6	90,6	9,4	80	20	91,6	8,4	78,7	21,3	80,3	19,7
Össze- sen	462	78	249	471	851	219	646	4	282	43	236	62	456	74	2948	700	3404	774
	85,6	14,4	65,4	34,6	79,5	20,5	92,9	7,1	86,8	13,2	79,2	20,8	86	14	80,8	19,2	81,5	18,5

Magyarázat: F = Felvidék, K = Kárpátalja, E = Erdély, V = Vajdaság, Mu = Muravidék, A = Ausztria, M = Magyarország, Σkétny.= a kétnyelvű régiók összevont eredménye, ΣK-m = Kárpát-medencére összevont eredmény

S = standard(abb) változat NS = nem standard (kevésbé standard) változat

A táblázat értelmezése: A felső szám az értékelhető válaszok számát, az alsó pedig azt mutatja, hogy a megfelelő régió adatközlőinek hány százaléka preferálja az S vagy NS változatot.

A szórenddel kapcsolatos öt nyelvi változó változatainak preferálása jelentősen eltérő a hét vizsgált régióban, ugyanis a $\chi^2=206,65$ magasan statisztikailag szignifikáns ($df=6$, $p<0,00$). Az átlagos eredmény szerint az egyes régiók az idegenszerűbb változatok előnyben részesítésének alapján a következő rangsorba állíthatók: 1. Kárpátalja 34,6%, 2. Ausztria 20,8%, 3. Erdély 20,5%, 4. Felvidék 14,4%, 5. Magyarország 14%, 6. Muravidék 13,2% és Vajdaság 7,1%. Ez azt jelenti, hogy a „magyarosabb” szórendet leginkább a Vajdaságban preferálják a két vizsgált nyelvi jelenséget illetően, legkevésbé pedig a Kárpátalján. A „legstandardabb” vajdasági eredményekhez viszonyítva a muravidékiek, a magyarországiak, a felvidékiek megközelítőleg kétszer, az erdélyiek és az ausztriaiak háromszor gyakrabban részesítik előnyben az idegenszerűbb változatokat. Az egynyelvű csoport nem különül el egyértelműen a kétnyelvűek csoportjaitól, ami nem igazolja feltevésünket, hogy a magyarországiak nyelvhasználati szokásai a vizsgált jelenségeket illetően „magyarosabbak” a kétnyelvűekénél. Érdekes megfigyelni, hogy a Kárpát-medence déli peremén elhelyezkedő két csoport, a vajdasági és a muravidéki preferálta leginkább a standardabb változatokat, bár e két csoport között jelentős a különbség a vajdaságiak javára ($\chi^2=9,57$, $df=1$, $p<0,00$). Ugyanakkor a vajdaságiak jelentősen gyakrabban részesítették előnyben a „magyarosabb” formákat, mint a magyarországiak ($\chi^2=15,31$, $df=1$, $p<0,00$) és az összes többi régió adatközlői, míg a muravidékiek és a magyarországiak eredményei közötti különbségek elhanyagolhatók ($\chi^2=0,04$, $df=1$, n.sz.). A legstandardabb vajdasági és egyes régiókhoz viszonyítva standardabb muravidéki eredmények okára egyértelmű magyarázatot nem találtunk: ha kizárjuk a mintavétel számlájára írható okokat, azon kívül, hogy a vajdaságiak és a muravidékiek a közelmúltig, hét évtizeden át egy államalakulatban éltek, esetleg azt tudjuk elképzelni, hogy nyelvjárási hatás érvényesült, vagy a kifejezettebb norma-túlteljesítésre való törekvés (a norma-túlteljesítés okaira l. a fölösleges névmások alfejezetet), netán az egyes közösségek eltérő iskolázottsági szerkezete magyarázza a kapott eredményeket. Egyben a magyarországi adatközlőknél az is feltételezhető, hogy magasabb nyelvismereti szintjük miatt két semleges-

nek (és nem megbélyegzettnek) tudott megoldás között válogathattak, emiatt eredményeik jobban szóródnak, és jelentősebben eltérnek a standardnak vett normától a vajdaságiakénál.

Különbségek a felvidékiek és a magyarországiak válaszaiban sem jelentkeztek.

Hogy a délvidéki, elsősorban a vajdasági magyarság nyelvhasználati szokásaiban a feltételezett indoeuropeizmus az összes régió közül a legkevésbé érvényesül, akkor is látható, ha a válaszokat a szórenddel kapcsolatos két vizsgált jelenségre külön is elemezzük. Mind a jelzői értékű hátravetett határozók használatában, mind a segédige és a főnévi igenév szórendjét illetően a vajdasági minta a leginkább normakövető. Ez az alábbi táblázatokból is kitetszik.

8. táblázat

A jelzői értékű hátravetett határozók használatával kapcsolatos standard/nem standard változatok preferálása a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél

R é g i ó k																		
Nyelvi változó	F		K		E		V		Mu		A		Mo		ΣkétNy		ΣK-m	
	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS
10	85	23	93	51	164	51	118	20	55	11	41	18	77	28	556	174	633	202
	78,7	21,3	64,6	35,4	76,3	23,7	85,5	14,5	83,3	16,7	69,5	30,5	73,3	26,3	76,2	23,8	75,8	24,2
13	96	12	104	40	187	27	133	7	62	3	52	8	95	12	634	97	729	109
	88,9	11,1	72,2	27,8	87,4	12,6	95	5	95,4	4,6	86,7	13,3	88,8	11,2	86,7	13,3	87	13
Össze- sen	181	135	197	91	351	78	251	27	117	14	93	26	172	40	1190	271	1362	311
	83,8	16,2	68,4	31,6	81,8	18,2	90,3	9,7	89,3	10,7	78,2	21,8	81,1	18,9	81,5	18,5	81,4	18,6

Magyarázat: F = Felvidék, K = Kárpátalja, E = Erdély, V = Vajdaság, Mu = Muravidék, A = Ausztria, M = Magyarország, Σkétny. = a kétnyelvű régiók összevont eredménye, ΣK-m = Kárpát-medencére összevont eredmény
 S = standard(abb) változat, NS= nem standard (kevésbé standard) változat
 A táblázat értelmezése: A felső szám az értékelhető válaszok számát, az alsó pedig azt mutatja, hogy a megfelelő régió adatközlőinek hány százaléka preferálja az S vagy NS változatot.

9. táblázat

A segédige + főnévi igenév használatával kapcsolatos standard/nem standard változatok preferenciája a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél

	F		K		E		V		Mu		A		Mo		Σkétny.		ΣK-m	
Nyelvi változó	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS
11	92	16	93	51	175	38	139	2	59	7	50	10	91	15	608	124	699	139
	85,2	14,8	64,6	35,4	82,2	17,8	98,6	1,4	89,4	10,6	83,3	16,7	85,8	14,2	83,1	16,9	83,4	16,6
12	93	15	88	56	171	42	133	7	48	16	45	14	95	10	578	150	673	160
	86,1	13,9	61,1	38,9	80,3	19,7	95	5	75	25	76,3	23,7	90,5	9,5	79,4	20,6	80,8	19,2
14	140	12	93	51	154	61	123	13	58	6	48	12	98	9	572	155	670	164
	88,9	11,1	64,6	35,4	71,6	28,4	90,4	9,6	90,6	9,4	80	20	91,6	8,4	78,7	21,3	80,3	19,7
Össze- sen	281	43	274	158	500	141	395	22	165	29	143	36	284	34	1758	429	2042	463
	86,7	13,3	63,4	36,6	78	22	94,7	5,3	85,1	14,9	79,9	20,1	89,3	10,7	80,4	19,6	81,5	18,5

F = Felvidék, K = Kárpátalja, E = Erdély, V = Vajdaság, Mu = Muravidék, A = Ausztria, M = Magyarország, Σkétny. = a kétnyelvű régiók összevont eredménye, ΣK-m = Kárpát-medencére összevont eredmény

S = standard(abb) változat, NS = nem standard (kevésbé standard) változat

A táblázat értelmezése: A felső szám az értékelhető válaszok számát, az alsó pedig azt mutatja, hogy a megfelelő régió adatközlőinek hány százaléka preferálja az S vagy NS változatot.

A jelzői értékű hátravetett határozók esetében a vajdaságiak statisztikailag jelentősen standardabbak a magyarországiaknál ($\chi^2=7,78$, $df=1$, $p<0,01$), és hasonló szabályosság a tendencia szintjén a muravidékiek esetében is érvényes, akiknél szintén valamivel standardabb a nyelvhasználat az egynyelvűekhez viszonyítva: $\chi^2=3,49$, $df=1$, $p<0,06$.

A segédige és a főnévi igenév szórendjét illetően a vajdasági minta az, amely az összes többitől, így a magyarországi és a muravidéki mintától is egyértelműen jelentősen elkülönül. (A χ^2 -ek 6,77, $df=1$, $p<0,01$ és 14,95, $df=1$, $p<0,00$). A muravidéki és a magyarországi adatközlők válaszai nem különböznek jelentősen ($\chi^2=1,65$, $df=1$, n. sz.).

Mindez azt bizonyítja, hogy a feltételezett kontaktushatás a délvidéki, de a felvidéki magyarság esetében sem érvényesül, sőt a vajdaságiaknál az eredmények inkább az elvárással ellentétes szabályosságot tükröznek.

7.2.2.3. Feminizálás

Ismeretes, hogy a magyar nyelvben nem létezik a nyelvtani nem kategóriája. Ezért, ha jelölni akarjuk az élőlények nemét, pl. a foglalkozások elnevezéseinek „női formáját”, erre a *-nő* utótagot használjuk (pl. *tanár+nő*). Az utótag hozzáadása a generikus változathoz (tanár) azonban csak olyankor szokásos, ha az alany nemét külön hangsúlyozni kell. [Kivétel az a néhány tipikusan női foglalkozás, amelyek „női alakban” használatosak (mosónő, óvónő), de a *-nő* szócskával toldalékolt, elnőiesedett pályák megnevezése (tanítónő, *takarítónő*) is elfogadott. Azoknál a foglalkozásoknál is, ahol előtérbe kerül a női jelleg (énekesnő, *táncosnő*) gyakori a *-nő* utótag használata. Ha a mondatból világos, hogy az alany nő, a magyarban a *-nő* alak mellőzése a normatív, lévén a *-nő* utótag redundáns. Az indoeurópai nyelvekben a nemek grammatikalizálódtak, és gyakoribb a foglalkozások elnevezéseinek női alakban való használata is. A kétnyelvű Kárpát-medencei magyaroknál, akiknek anyanyelve állandó kapcsolatban van a többségi (indoeurópai) nyelvvel ezért feltételezhetően gyakoribb a *-nő* utótag (felesleges) használata (feminizálás), mint az egynyelvű magyarországi magyaroknál.]

Vizsgálatunkban a feminizálást négy kéttagú nyelvi változót tartalmazó feladattal vizsgáltuk. A példamondatok a következők voltak:

- (6). *Anyám egy középiskolában tanít, ő tehát*
- (7). *Tavaly kinevezték az iskola élére, most tehát már is.*
- (8). *Kovács Julit már régóta ismerem. Mióta ideköltöztünk, nála csináltatom a frizurámat, vagyis ő a*
- (9). *A legutóbbi választásokon számos nő került a falvak és városok élére. A mi városunkban Nagy Ilona lett a*

Az adatközlő feladata az volt, hogy a pontok helyére egy szerte odaillő foglalkozásnevet írjon. A *-nő* utótaggal ellátott formák (tanárnő, tanítónő, igazgatónő, fodrásznő, borbélynő, polgármesternő, bírónő, tanácsnő, tanácsnoknő alakok fordultak elő a válaszokban) a feminizálás mutatói.

Az eredményekről részletesebben Göncz–Kontra (2000) már beszámoltak, ezért itt csak a fontosabbakra hívjuk fel a figyelmet.

10. táblázat

A foglalkozásnevek generikus és feminizált alakjainak preferálása Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél

R é g i ó k																			
Nyelvi változó	F		K		E		V		Mu		A		Σkétny.		Egynyelv.: Mo		Kárpát-med.		
	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	
15	17,1	82,9	30,8	69,2	16,6	83,4	35,9	64,1	25,0	75,0	21,4	78,6	24,2	75,8	58,7	41,3	28,6	71,4	
	18	87	44	99	35	176	46	82	15	45	12	44	170	533	61	43	231	576	
16	52,8	47,2	77,5	22,5	66,2	33,8	82,9	17,1	78,6	21,4	73,2	26,8	71,1	28,9	82,5	17,5	72,6	27,4	
	56	50	110	32	135	69	107	22	44	12	41	15	493	200	85	18	578	218	
17	43,8	56,2	72,7	27,3	38,1	61,9	70,6	29,4	81,4	18,6	71,2	28,8	58,3	41,7	89,5	10,5	62,3	37,7	
	46	59	104	39	80	130	89	37	48	11	42	17	409	293	94	11	503	304	
18	63,5	36,5	83,3	16,7	64,5	35,5	88,2	11,8	76,2	23,8	77,2	22,8	75,3	24,7	88,3	11,7	76,0	24,0	
	61	35	115	23	129	71	82	11	32	10	44	13	463	163	91	12	554	175	
Össze- sen*	43,9	56,1	65,9	34,1	45,9	54,1	68,1	31,9	64,1	35,9	61	39	56,4	43,6	79,8	20,2	59,4	40,6	
	181	231	373	193	379	446	324	152	139	78	139	89	1535	1189	331	84	1866	1273	

Forrás: Göncz–Kontra, 2000:86

Magyarázat: F = Felvidék K = Kárpátalja E = Erdély V = Vajdaság Mu = Muravidék A = Ausztria Mo = Magyarország, Σkétny. = kétnyelvűek összesített eredményei, Egynyelv. = egynyelvűek

* A százalékok oszlopösszegének átlaga és a feltüntetett átlagos százalékos eloszlás között az egy tizedesre való kerekítés miatt kisebb eltérések vannak.

S = standard(abb) változat, NS = nem standard (kevésbé standard) változat

A táblázat értelmezése: A felső szám azt mutatja, hogy a megfelelő régió adatközlőinek hány százaléka preferálja az S vagy NS változatot, az alsó pedig az értékelhető válaszok számát.

A 10. táblázat tartalmazza az összesített eredményekből kapott, feminizálásra utaló és generikus válaszok eloszlási gyakoriságát. Az egyes régiók eredményei mellett feltüntettük az összes vizsgált kétnyelvű régió összevont eredményeit, és az egész Kárpát-medencére vonatkozó eredményeket is. Az eredményekből a következő fontosabb szabályosságokra hívjuk fel a figyelmet:

1. A Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek a foglalkozások elnevezéseinek standard változatait (tanár, *igazgató*, *fodrász*, *polgármester*) 18,8%-kal gyakrabban részesítik előnyben, mint a feminizált *tanárnő*, *igazgatónő*, *fodrásznő*, *polgármesternő* változatokat (59,4-40,6). A különbség a standard változatok javára statisztikailag szignifikáns ($\chi^2=112,03$, $df=1$, $p<0,00$).

2. Az egyes régiók között a feminizálás elfogadásában jelentős különbségek vannak. A feminizált formákat leginkább a Felvidéken (56,1%) és Erdélyben (54,1%) preferálják a standard változatokkal szemben, olyannyira, hogy ezeket statisztikailag gyakrabban is választják, mint a generikus formákat. Kevésbé kifejezett a feminizálási tendencia Ausztriában (39%), a Muravidéken (35,9%), Kárpátalján (34,1%) és a Vajdaságban (31,9%), és jelentősen kisebb az egynyelvű magyarországi magyaroknál (20,2%). Míg Magyarországon a standard változatokat átlag 79,8%-ban, a feminizált változatokat pedig 20,2%-ban fogadják el, a kisebbségiekénél ezek az arányok 56,4% és 43,6%, vagyis 23,4%-kal gyakrabban preferálják a feminizált változatokat, mint a többségi helyzetben élő, egynyelvű magyarországi magyarok. Ez a különbség a két eltérő társadalmi és nyelvi helyzetű csoport között magasan statisztikailag szignifikáns ($\chi^2=81,86$, $df=1$, $p<0,00$).

A magyarországiak nemcsak a kétnyelvűek összesített eredményeihez és a Kárpát-medencére kiszámított átlaghoz, hanem minden vizsgált régióhoz viszonyítva is statisztikailag jelentősen ritkábban fogadják el a feminizált változatokat. Ezek az eredmények hipotézisünket igazolják, miszerint minden kétnyelvű régióban a feminizálás gyakoribb, mint az egynyelvű magyaroknál. Ezt bizonyítják az 11. táblázat eredményei is.

11. táblázat

Különbségek a feminizálás elfogadásában/elutasításában az egynyelvű és kétnyelvű csoportok között

Régiók	D (%)	χ^2	Df	P
Magyarország–kétnyelvű csoportok	23,4	81,86	1	0,00
Magyarország–Felvidék	35,9	112,53	1	0,00
Magyarország–Kárpátalja	13,9	22,70	1	0,00
Magyarország–Erdély	33,9	129,05	1	0,00
Magyarország–Vajdaság	11,7	15,56	1	0,00
Magyarország–Muravidék	15,7	18,43	1	0,00
Magyarország–Ausztria	18,8	26,43	1	0,00
Magyarország–Kárpát-medence	20,4	64,09	1	0,00

Magyarázat: D = régiók közötti különbség %-ban

A dőlt betűk a feminizált változatok gyakoribb használatát jelölik.

3. A különbség legkifejezettebb a feminizálás a *tanár/tanárnő* változónál. Minden kétnyelvű régióban a *tanárnő* a presztízsváltozat, és Magyarországon is majdnem ugyanolyan gyakorisággal választják a feminizált formát (41,3%), mint a standardot (58,7%), olyan esetekben is, amikor egyértelmű, hogy a foglalkozás elnevezése nőre vonatkozik.

7.2.2.4. Kicsinyítő képzők használata

A szláv nyelvekben a kicsinyítő képzők használata gyakoribb, mint a magyarban. A kicsinyítés a magyarban sem számít szubstandardnak, de ritkábban használatos, és gyakran idegenszerűen hat. Emiatt, feltételezhetően, a kicsinyítő képzős változatok gyakorisága, a szláv többségi nyelvek hatására a magyar kontaktusváltozatokban is gyakoribb, mint a magyarországi egynyelvű magyar változatokban. A kicsinyítő képzős változatok elfogadásának gyakoriságát a kérdőívben a 10–13-as számmal jelölt feladatok rögzítik.

A feladatok, amelyekből a 12. táblázat eredményeit kaptuk, a következők voltak:

(10). a. *Éhes vagy, kis bogaram? Adjak egy kis kenyérkét?*

b. *Éhes vagy, kis bogaram? Adjak egy kis kenyeret?*

Feladat: Bekarikázni a természetesebbnek érzett mondatot.

(11). *Tájékoztatjuk ügyfeleinket, hogy a bankkönyvecskéket a jövő hónapban cseréljük ki.*

a. jónak tartom

b. rossznak tartom, jobb így:

Feladat: kijavítani a rossznak ítélt mondatot.

(12). *Miért sírsz, kis bogaram? Megütötted a*

a. kezecskédet

b. kezedet

Feladat: bekarikázni a mondatba jobban illő végződést.

(13). *Azt hiszem, ebéd után mindenkinek jól esik egy*

a. kávécska

b. kávé

Feladat: bekarikázni a mondatba jobban illő végződést.

12. táblázat

Kicsinyítő képzős változatok elutasítása és elfogadása a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél

Nyelvi változó	F		K		E		V		Mu		A		Mo		Σkétny		ΣK-m	
	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS
15	68	40	87	57	185	29	120	18	55	10	46	13	87	17	561	167	650	184
	63	37	60,4	39,6	86,4	13,6	87	13	84,6	15,4	78	22	84	16	77,1	22,9	77,9	22,1
16	65	39	30	114	37	171	15	108	8	51	27	32	54	49	182	515	236	564
	62,5	37,5	20,8	79,2	17,8	82,5	12,2	87,8	13,6	86,4	45,8	54,2	52,4	47,6	26,11	73,89	29,5	70,5
17	60	48	83	61	113	103	82	54	37	27	39	20	71	36	414	313	485	349
	55,6	44,4	57,6	42,4	52,3	47,7	60,3	39,7	57,8	42,2	66,1	33,9	66,4	33,6	58,06	41,94	58,15	41,85
18	104	4	130	14	205	10	132	6	64	0	58	2	104	2	693	36	798	38
	96,3	3,7	90,3	9,7	95,3	4,7	95,7	4,3	100	0	96,7	3,3	98,1	1,9	95,06	4,94	95,45	4,55
Össze- sen	297	131	330	246	540	313	349	186	163	88	170	67	319	104	1850	1031	2169	1135
	69,4	30,6	57,3	42,7	63,3	36,7	65,2	34,8	65,1	34,9	71,7	28,3	76,4	23,6	64,2	35,8	65,6	34,4

Magyarázat: F = Felvidék, K = Kárpátalja, E = Erdély, V = Vajdaság, Mu = Muravidék, A = Ausztria, Mo = Magyarország, Σkétny. = a kétnyelvű régiók összevont eredménye, ΣK-m = Kárpát-medencére összevont eredmény

S = standard(abb) változat, NS = nem standard (kevésbé standard) változat

A táblázat értelmezése: A felső szám az értékelhető válaszok számát, az alsó pedig azt mutatja, hogy a megfelelő régió adatközlőinek hány százaléka preferálja az S vagy NS változatot.

Bár Kárpát-medencei méreteken és minden egyes régióban is a standard változat használatát részesítik előnyben, a $\chi^2=44,39$, $df=6$, $p<0,00$ arra utal, hogy a válaszok eloszlási arányaiban az egyes minták között jelentős különbségek vannak. A kicsinyítő képzők preferenciáját illetően régiók szerint a következő rangsor figyelhető meg. 1. Kárpátalja 42,7%, 2. Erdély 36,7%, 3. Muravidék 34,9%, 4. Vajdaság 34,8%, 5. Felvidék 30,6, 6. Ausztria 28,3% és 7. Magyarország 23,6%. Elvárásainkkal összhangban az egynyelvű magyarországi csoport, Ausztriát leszámítva, minden kétnyelvű csoporttól, a kétnyelvű csoportok átlagától ($\chi^2=20,02$, $df=1$, $p<0,00$) és a Kárpát-medencei átlagtól ($\chi^2=15,68$, $df=1$, $p<0,00$) is jelentősen elkülönül, és ritkábban részesíti előnyben a kicsinyítő képzős változatokat. (Ausztria és Magyarország között a különbség nem szignifikáns: $\chi^2=0,89$, $df=1$, n. sz.) A kétnyelvű csoportok átlag 12,2%-kal gyakrabban preferálják ezeket a változatokat az egynyelvű csoportnál.

A vajdasági régió eredményei a négy feladatra adott összesített válaszokat figyelembe véve a kétnyelvű régiók közül jelentősen csak a kárpátaljaiak eredményeitől térnek el a standardabb nyelvhasználat irányába. A vajdaságiak 11,2%-kal gyakrabban részesítik előnyben a „kicsinyítést”, mint az egynyelvű magyarországi régió adatközlői, és a különbség statisztikailag jelentős (a χ^2 -ek 11,12, $df=1$, $p<0,00$). Az eredmények nagy szórása minden régióban (pl. a vajdaságiaknál 4,7%-tól 87,8%-ig, a muravidékieknél 0 és 86,4% között) arra utal, hogy a nem sztandard elfogadására erősen kihat a feladat típusa és tartalma, amely nagymértékben befolyásolja, hogy a kicsinyítés mint általános tendencia milyen mértékben jut kifejezésre.

A kapott eredmények tehát a kontaktushatást valószínűsítik. Erre utal az, hogy a szláv nyelv hatásainak kitett minden régióban gyakrabban használják őket, mint Magyarországon, Ausztriában viszont, mivel a németre nem jellemzőbb a kicsinyítés, az eredmények hasonlóak az egynyelvű magyarországiakhoz. Ez a hatás viszonylag egyértelműen tükröződik, pl. a 16-os feladatnál a vajdaságiak válaszaiban, akiknél a *bankönyvecske* kicsinyítő képzős formát a szerb *zdravstvena knjižica* párhuzamos változat erősíti. Az erdélyiek eltérő eredményeire nincs elfogadható ma-

gyarázatunk. Lehetséges, hogy a kultúrák közötti eltérő szokások tükröződnek a nyelvben. A 10-es és a 12-es változóknál használt példamondatok (*Éhes vagy, kis bogaram? Adjak egy kis kenyérlé/kenyeret?* Illetve a *Miért sírsz, kis bogaram? Megütöttes a ...?*) már eleve a kicsinyítő képzős változat használatára hangolják az adatközlőt, és talán ezzel magyarázható a kicsinyítés nagyobb arányú jelenléte minden vizsgált mintánál. A felnőttekhez intézett beszédben valószínűleg a kicsinyítő képzős változatok ritkábban fordulnak elő.

7.2.2.5. Fölösleges névmások

Mivel a magyarban a tárgyas ragozásnál névutó jelöli a tárgyat, azt, lévén bizonyos esetekben redundáns, gyakran elhagyják. Ezért a tárgyként álló személyes névmások és a mutató névmások használata csak akkor indokolt, ha értelmi hangsúly esik rájuk, hangsúlytalan helyzetben helytelennek minősül. Használatuk újabban mégis terjed, valószínűleg mint az analitizálódás egyik megnyilvánulási formája. Az indoeurópai nyelvekben nincs tárgyas ragozás, így a nyelvtani tárgyat explicite ki kell fejezni. Emiatt – feltételezhetően – a redundáns névmások gyakoribbak a kétnyelvűek körében, mint az egynyelvű magyar környezetben.

A feladatok, amelyekből az alábbi eredményeket kaptuk, a következők voltak:

(14) a. *Hahó! Itt vagyok! Látsz?*

b. *Hahó! Itt vagyok! Látsz engem?*

Feladat: karikázza be a természetesebbnek érzett mondatot.

(15) a. *Tegnap láttalak a tévében.*

b. *Tegnap láttalak téged a tévében.*

Feladat: karikázza be a természetesebbnek érzett mondatot.

(16) *Találkoztam Hedviggel, s, hogy vegyen nekem egy kiflit.*

a. *megkértem*

b. *megkértem őt*

Feladat: bekarikázni a mondatba jobban illő választ.

13. táblázat

Fölösleges névmások elutasítása és elfogadása a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél

Nyelvi változó	F		K		E		V		Mu		A		Mo		Σkétny.		ΣK-m	
	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS
23	35	73	30	112	64	150	55	83	27	38	15	44	36	71	231	500	267	571
	32,4	67,6	22,2	77,8	30,2	69,8	40,3	59,7	41,5	58,5	26,7	73,3	33,6	66,4	43,5	56,5	31,1	68,9
24	82	25	56	88	147	67	127	14	58	6	48	12	82	23	520	212	602	235
	76,9	23,1	38,9	61,1	68,7	31,3	90,1	9,9	90,8	9,2	80	20	78,1	21,9	71	29	71,9	28,1
25	70	38	65	79	172	43	12	9	54	10	45	15	77	29	533	194	610	223
	64,8	35,2	45,1	54,9	80	20	93,4	6,6	84,4	15,6	75	25	72,6	27,4	73,3	26,7	69,1	30,9
Össze-sen	188	136	153	279	384	260	310	106	140	54	109	71	195	123	1284	906	1479	1029
	58	42	35,4	64,6	59,6	40,4	74,5	25,5	72,2	27,8	60,6	39,4	61,3	38,7	58,6	41,4	59	41

Magyarázat: F = Felvidék, K = Kárpátalja, E = Erdély, V = Vajdaság, Mu = Muravidék, A = Ausztria, Mo = Magyarország, Σkétny. = a kétnyelvű régiók összevont eredménye, ΣK-m = Kárpát-medencére összevont eredmény

s = standard(abb) változat ns = nem standard (kevésbé standard) változat

A táblázat értelmezése: A felső szám az értékelhető válaszok számát, az alsó pedig azt mutatja, hogy a megfelelő régió adatközlőinek hány százaléka preferálja az S vagy NS változatot.

Ha a vizsgált régiókat a fölösleges névmások elfogadása szerint rangsoroljuk, a következő rangsort kapjuk: 1. Kárpátalja 64,6%, 2. Felvidék 42%, 3. Erdély 40,4%, 4. Ausztria 39,4%, 5. Magyarország 38,7%, 6. Muravidék 27,8% és 7. Vajdaság 25,5%. A $\chi^2 = 44,39$, $df=1$, $p<0,00$ bizonyítja, hogy a válaszok disztribúciója nem oszlik meg régióként egyenletesen. A kapott válaszok alapján a régiók három csoportja jelentősen elkülönül egymástól: a redundáns névmásokat leggyakrabban a Kárpátalján fogadják el, a második csoportot a Felvidék, Erdély, Ausztria és Magyarország képezi, míg a legritkábban a Muravidéken és a Vajdaságban használatosak. Hogy e három csoportban statisztikailag jelentősen eltérő arányban preferálja a fölösleges névmásokat, a χ^2 -ek eredményei is bizonyítják: Kárpátalja–Felvidék 37,31, $df=1$, $p<0,00$; Magyarország–Muravidék 5,79, $df=1$, $p<0,02$. A második és a harmadik csoporton belül a különbségek nem szignifikánsak.

A vajdasági és a muravidéki adatközlők eredményei tehát nemcsak a magyarországi egynyelvű csoporttól térnek el jelentősen (a vajdaságiak 13,2%-kal, a muravidékiek 10,9%-kal gyakrabban elutasítják a redundáns névmásokat, mint a magyarországiak), hanem az összes többi kétnyelvű régióban kapott választól is, amelyek viszont, az egy Kárpátalja kivételével, nem különböznek az egynyelvű csoport választaitól. Ez azt jelzi, hogy a különbségek valószínűleg elsősorban nem nyelvi kontaktusok eredményei.

Az eredmények ilyen alakulása nem bizonyítja elvárásainkat, a két déli régió válaszai pedig egyenesen ellentmondanak a feltételezésnek. A délvidékiek eredményeire, amelyek ellentmondanak annak az általános elvárásnak is, hogy az egynyelvű magyarok nyelvhasználata standardabb, mint a kétnyelvűeké, az egyik lehetséges magyarázat Lanstyák és Szabó Mihály (1997:124–127) társadalomlélektani magyarázata. Szerintük az őshonos kisebbségi magyarok gyakran úgy érzik, hogy magyarságukat mind a többségek, mind a magyarországiak kétségbe vonják, gyakran éppen azért, mert „nem beszélnek szépen magyarul” (értsd: úgy, mint a magyarországiak). Ez kiválthatja fokozott igyekezetüket, hogy „standardabb” nyelvhasználattal elkendőzzék a nyelvi különbségeket, egyben nemzeti kötődésüket is bizonyítván. Ezt a jelenséget a

szerzők fokozott normakövetésnek vagy norma-túlteljesítésnek nevezik, és arra utal, hogy „egy adott beszélői csoport tagjai valamely változó standard változatát nagyobb arányban részesítik előnyben, mint egy másik, szociolingvisztikai jellemzőit tekintve azonos vagy hasonló jellegű csoporthoz tartozó beszélők” (1997:126). Az egy nyelvű magyarokban nincs ilyen bizonyítási kényszer, ezért a normától való eltéréseket vállalni merik, és lazábban kezelik, ha nem stigmatizáltak, és nem a műveletlenség megnyilvánulásának számítanak. Ez az értelmezés persze nem lehet teljes, hisz nem ad semmilyen magyarázatot arra, miért nem mutatkozott hasonló tendencia a többi kétnyelvű csoportnál. Gyanakodni lehet nyelvjárási eredetű hatásokra is, esetleg felmerül annak a lehetősége is, hogy a két csoport 70 évig közös államban élt, hasonló körülmények között, amelyek közül valamelyik vagy valamelyek a nyelvhasználati szokásokat is egységesítették. Részleges magyarázatként még egy lélektani jelenség is szerepet játszhat: a nagyobb metanyelvi tudatosság (metalinguistic awareness), amelynek lényege a különféle nyelvi jelenségekre való fokozott odafigyelés, mellőzve a tartalmat, amelyet a nyelvi formával jelölünk. A különféle metalingvisztikai képességek kétnyelvű csoportoknál a komparabilis egynyelvű csoportokhoz viszonyítva teljesebben realizálódnak (l. a kötet 2. tanulmányának eredményeit), így a szintaktikai tudatosság is, az a képesség, hogy mondatok esetében meghatározzuk azok nyelvtani helyességét. Ésszerűnek tűnik egy olyan feltételezés, hogy a kétnyelvű magyar csoportok is fokozottabban odafigyelnek a nyelvi formákra, ami elősegítheti, hogy pontosabban meghatározzák, összhangban van-e a közlés a nyelvi normával. Ennek előfeltétele természetesen a kodifikált norma ismerete. Hogy esetünkben lehetett-e ennek a tényezőnek valamilyen hatása (vagyis hogy pl. az oktatási programoknak köszönhetően a vajdaságiak és a muravidékiek esetében utaltak az idegenszerűbb változatra, míg a többi régióban erre nem helyeztek hangsúlyt), nem tudhatjuk, mert nincsenek semmilyen információink arról, mennyire értesültek adatközlőink a szóban forgó kodifikált normákról. Bármilyen magyarázat, mit sem változtat azon az empirikus tényen, hogy a fölösleges névmások használatával kapcsolatos eredmények kiinduló hipotézisünket nem igazolják.

7.2.2.6. A hasonlítóval kapcsolatos változók használata

A hasonlítás kifejezésére a magyar nyelvben a kodifikált standard szerint és a legtöbb magyar nyelvjárásban a *-nál/-nél* toldalék használatos, de egyes nyelvjárásokban a *-tól/-től* változat is gyakori (pl. a magasabb Pistától a magasabb Pistánál, vagyis a *tőle* a *nála* helyett). A nyelveművelő irodalomban általában helytelenítik (de nem egyértelműen) a *-tól/-től* ragot, nyelvjárási eredetű vonzatként, tájnyelvi beütésként említik. Használatát, pl. a vajdasági magyaroknál erősíti a szerb nyelv hatása, ugyanis a *-tól/-től* toldalék ekvivalense a szerb fokozásban használatos *od* előjárós szerkezet, így a vajdasági magyar változatokban a létező szerb párhuzam hatásának érvényesülése föltételezhető. Hasonló hatás azonban más indoeurópai nyelvek részéről is elvárható, és ez feltételezhetően a kétnyelvűeknél növeli a *-tól/-től* változat gyakoriságát. Ezt ellenőriztük a 17. és a 18. feladatokkal.

Adatközlőinknek a következő feladatokat kellett megoldaniuk:

(17) *Az osztályban senki sem...*

a. *magasabb, mint ő*

b. *nála*

Feladat: behelyettesíteni a mondatba jobban illő választ.

(18) *Patrícia magasabb Klaudiá..., pedig egy évvel fiatalabb.*

Feladat: beírni a pontok helyére egy odaillő végződést.

14. táblázat

A hasonlítóssal kapcsolatos változók változatainak preferálása a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél

Nyelvi változó	F		K		E		V		Mu		A		Mo		Σkétny.		ΣK-m	
	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS
26	96	12	99	44	136	77	113	23	58	6	50	10	87	18	553	172	642	190
	88,9	11,1	69,2	30,8	63,8	36,2	83,2	16,8	90,6	9,4	83,3	16,7	83,2	16,8	76,3	23,7	76,8	23,2
27	94	14	77	66	201	12	105	25	52	11	58	1	104	3	587	129	691	132
	87	13	53,8	46,2	94,4	5,6	80,8	19,2	82,5	17,5	98,3	1,7	97,2	2,8	82	18	84	16
Össze- sen	190	26	176	110	337	89	219	48	110	17	108	11	193	21	1140	301	1333	322
	88	12	61,5	38,5	79,1	20,9	82	18	86,6	13,4	90,8	9,2	90,2	9,8	79,1	20,9	80,5	19,5

Magyarázat: F = Felvidék, K = Kárpátalja, E = Erdély, V = Vajdaság, Mu = Muravidék, A = Ausztria, Mo = Magyarország,

Σkétny. = a kétnyelvű régiók összevont eredménye, ΣK-m = Kárpát-medencére összevont eredmény

S = standard(abb) változat NS = nem standard (kevésbé standard) változat

A táblázat értelmezése: A felső szám az értékelhető válaszok számát, az alsó pedig azt mutatja, hogy a megfelelő régió adatközlőinek hány százaléka preferálja az S vagy NS változatot.

Ha teszteljük a régiók közötti átlagos eltéréseket, statisztikailag jelentős mutatót kapunk ($\chi^2=98,06$, $df=1$, $p<0,00$). A nem standard változatokat leggyakrabban 38,5%-kal a Kárpátalján preferálják, ezt követi 20,9%-kal Erdély, a harmadik a rangsorban Vajdaság (18%), majd a Muravidék (13,4%), az ötödik Felvidék (12%), a sort pedig Magyarország és Ausztria zárják 9,8 és 9,2%-kal. Kárpátalja minden egyes régiótól szignifikánsan elkülönül (pl. Kárpátalja–Erdély: $\chi^2=25,37$, $df=1$, $p<0,00$), de Erdélyben és a Vajdaságban is gyakrabban részesítik előnyben a nem standard változatokat, mint Magyarországon. (A χ^2 -ek 11,52 és 5,80, az első 1%-os, a második 2%-os szinten szignifikáns). Ugyanakkor a Muravidék, a Felvidék, Magyarország és Ausztria között nincsenek jelentős különbségek, és a Vajdaság–Muravidék közötti 4,6%-os különbség is csak a véletlen ingadozásnak tulajdonítható ($\chi^2=1,00$, n.sz.). Mindez azt bizonyítja, hogy az eredmények nem támasztanak alá egy olyan elvárást, miszerint az egynyelvű csoportnál, a kétnyelvű csoportokhoz viszonyítva, jelentősen nagyobb a standard változatok aránya. A hat régió közül mindössze háromban jelentkezett ilyen hatás. A Vajdaságban 8,2%-kal jelentősen gyakrabban preferálják a nem standard változatokat, mint Magyarországon, és valószínűleg tájnyelvi hatás érvényesül.

Az eredményekből megfigyelhető, hogy a Kárpát-medence keleti peremén, északról dél felé haladva csökkenő mértékben, gyakrabban részesítik előnyben a kevésbé standardnak számító *-tól/től* változatot a *-nál/nél* standardabbnak tartott változathoz viszonyítva, és ez különösen a Kárpátaljára jellemző. A medence középső és északnyugati vidékein ez a nyelvhasználati szokás kevésbé honosodott meg.

7.2.2.7. Helynevek ragja

Hogy mely földrajzi nevek kapnak a magyarban bel- és melyek külviszonyragot, vagyis mikor használatos a *-ban/-ben* és mikor az *-n/-on/-en/ön* toldalék, nincs egyértelműen meghatározva. Az egyik, kutatásunk szempontjából releváns szabályszerűség, hogy a történelmi (1920 előtti) Magyarország határain belül található ország-, tájegység-, város- és községnevek általában külvi-

szonyragokat, míg az ezen kívüliek belviszonyragot kapnak. A külviszonyragok „hazait”, a belviszonyragok „külföldit” jelölnek. Feltételezésünk, hogy az 1920-as határmódosítások következtében a „hazai” és a „külföldi” fogalma megváltozott mind a mai magyarországiak, mind a mai Magyarország határain kívül élők számára. Példamondatainkban egy romániai és egy jugoszláviai város nevét kellett toldalékolni. Mindkét helység a történelmi Magyarország határain kívül esik, így belviszonyraggal való toldalékolás lenne a standard, és ennek preferenciája várható a magyarországi és a nem érintett kisebbségiek válaszaiban egyforma arányban, míg a romániai és a vajdasági magyarok esetében a külviszonyrag használata lesz a domináns. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a szerb nyelvben, néhány kivételtől eltekintve, a belviszonyra utaló *na* elöljárós szerkezet a norma és a belviszonyragos (standard) változat gyakoribb használatát erősítheti a vajdasági magyarok esetében. Hogy melyik helynévrágot részesítik előnyben az adatközlők, azt a 19. és a 20. feladattal vizsgáltuk.

(19) a. *Koszovóban folytatódnak a tárgyalások az albánok és a szerbek között.*

b. *Koszovón folytatódnak a tárgyalások az albánok és a szerbek között.*

Feladat: bekarikázni a természetesebbnek érzett mondatot.

(20) *Az egyik ismerősöm fia.... volt katona.*

a. *Craiován*

b. *Craiovában*

Feladat: bekarikázni a mondatba jobban illő választ.

15. táblázat

A helynevek toldalékolása a standard/nem standard változatokkal a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél

Nyelvi változó	F		K		E		V		Mu		A		Mo		Σkétny.		ΣK-m	
	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS
28	81	26	111	33	157	55	53	83	14	51	43	16	86	21	459	264	545	285
	75,7	24,3	77,1	22,9	74,1	25,9	39	61	21,5	78,5	72,9	27,1	80,4	19,6	73,7	26,3	65,7	34,3
29	62	46	111	29	58	155	65	68	27	32	36	23	71	34	359	353	431	387
	57,4	42,6	79,3	20,7	27,2	72,8	48,9	51,1	45,8	54,2	61	39	67,9	32,1	50,4	49,6	52,7	47,3
Összesen	143	72	222	62	215	210	118	151	41	83	79	39	156	55	818	617	976	672
	66,5	33,5	78,2	21,8	50,6	49,4	43,9	56,1	33,1	66,9	66,9	33,1	74,2	25,8	57	43	59,2	40,8

Magyarázat: F = Felvidék, K = Kárpátalja, E = Erdély, V = Vajdaság, Mu = Muravidék, A = Ausztria, Mo = Magyarország,

Σkétny . = a kétnyelvű régiók összevont eredménye, ΣK-m = Kárpát-medencére összevont eredmény

S = standard(abb) változat NS = nem standard (kevésbé standard) változat

A táblázat értelmezése: A felső szám az értékelhető válaszok számát, az alsó pedig azt mutatja, hogy a megfelelő régió adatközlőinek hány százaléka preferálja az S vagy NS változatot.

Ha a válaszokat a két feladatra összevontan elemezzük, a standardtól való eltérés alapján a régiók rangsora a következő: 1. Muravidék 66,9%, 2. Vajdaság 56,1%, 3. Erdély 49,4%, 4. Felvidék 33,5%, 5. Ausztria 33,5%, 6. Magyarország 28,8% és 7. Kárpátalja 21,8%. Már ezek az eredmények is arra utalnak, hogy Magyarországtól a Vajdaság és Erdély eredményei az elvárással összhangban jelentősen eltérnek (a χ^2 -ek 43,40 és 31,55, $df=1$ mellett $p<0,00$ szinten szignifikánsak, a „nem érdekelt” kétnyelvűek pedig hasonlóbb arányban preferálják a nem standard változatot, mint a magyarországiak. Az, hogy a Muravidéken a nem standard külviszonyrag a tendencia szintjén még kifejezettebb, mint Vajdaságban (e két régió viszonylatában a $\chi^2=3,67$, $df=1$, $p<0,10$, és Koszovót a muravidékiek „hazai” földrajzi helyként észlelik), nem is tűnik annyira szokatlannak, ha tudjuk, hogy a közelmúltig a Vajdaság és Muravidék a második Jugoszlávia keretében egy államalakulathoz tartoztak, s ehhez a muravidékieket erős területi kötődés fűzte (l. a területi kötődésre vonatkozó eredményeket e kötetben *A vajdasági magyarság területi és nemzeti kötődése* c. munkában).

Ha feladatokra lebontva elemezzük az adatokat, látható, hogy az elvárással összhangban a második feladatnál messzemenően a legtöbb erdélyi toldalékolta a romániai várost „hazai” toldalékkal. Bennünket azonban itt az első változatpéldányra kapott eloszlások érdekelnek elsősorban. Ezek feltételezésünkkel összhangban alakultak: a vajdaságiak és a már említett okok miatt a muravidékiek toldalékolták a leggyakrabban külviszonyraggal Koszovót, míg a többi régió eredményei között nincs statisztikailag jelentős eltérés. A külviszonyragos toldalék gyakorisága szerint a régiók a következő rangsorba állíthatók: 1. Muravidék 78,5%, 2. Vajdaság 61%, 3. Ausztria 27,1%, 4. Erdély 25,9%, 5. Felvidék 24,3%, 6. Kárpátalja 22,9% és 7. Magyarország 19,6%. A különbség a Vajdaság és Muravidék között 5%-os szinten még jelentős is ($\chi^2=5,26$, $df=1$), és mindkettő szignifikánsan eltér Magyarországtól ($\chi^2=40,26$ és $55,12$, $df=1$, $p<0,00$) és az összes többi régiótól, míg a magyarországi eredmények ezektől nem térnek el jelentősen (pl. Magyarország–Ausztria: $\chi^2=0,84$, $df=1$, n.sz.).

Az eredmények tehát hipotézisünket igazolják: az 1920-as hátrátmódosítás átírta adatközlőink mentális térképét is, és ez a változás a nyelvhasználati szokásokban is tükröződik. Hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy a nyelvi változó változatainak preferálásában mutatkozó módosulat nem a többségi nyelv hatására jött létre, vagyis nem a másik nyelvből való kölcsönzésről, hanem nyelven kívüli, mélyebb okok, észlelésbeli, kognitív funkciókban bekövetkezett változások tükröződnek a nyelvben. Hogy nem a másodnyelv eltérő struktúrái idézték elő az átalakulást az átvevő nyelvben, mi sem bizonyítja jobban, minthogy a felkínált változatok esetében a szerb nyelvben meglévő párhuzamnak a vajdasági magyaroknál éppen a standard alakot kellene erősítenie. Ezt a hatást azonban elnyomja a társadalmi okokkal előhívott ellentétes szemléletbeli változás, és ez jut kifejezésre a nyelvhasználatban. Thomason és Kaufmann (1988:35) azt állítják – idézi Kontra (2001:698) –, hogy a „nyelvi kontaktus nyelvi eredményének elsődleges meghatározója a beszélők szociolingvisztikai története, vagyis nem nyelvük szerkezete,” és az átvevő nyelvben jelentős strukturális változásokhoz legalább két dolog szükséges: több száz éves intenzív nyelvi kontaktus, és az átvevő nyelv beszélőinek széleskörű kétnyelvűsége. Kutatásunk eredményei a fenti szerzőket olyan értelemben egészítik ki és pontosítják, hogy a nyelvi változásokat strukturális és társadalomtörténeti okok mellett lélektani, pontosabban kognitív funkciókban történt változásokkal is meg lehet egy molekulárisabb szinten teljesebben magyarázni. A lélektani változások persze társadalmi változások folyamányaként jöttek létre, és egyben azt is példázzák, hogy az emberek beszédét világképük determinálja.

7.2.2.8. A többes szám használata

Az adatok részletes elemzését az e kötetbe besorolt *Az egyes és többes szám használata magyar beszélőközösségeknél* c. tanulmányban találjuk. Az eredmények azt mutatják, hogy a kétnyelvűek ugyan átlagban jelentősen gyakrabban preferálják a többes számot, mint az egynyelvűek, de ez a szabályosság a régiók szintjén csupán Kárpátalján és Erdélyben érvényesül. A töb-

bi kétnyelvű és az egynyelvű régió között jelentős különbségek nem mutathatók ki.

7.2.3. Nyelvi változók szerinti különbségek

Ennél az elemzésnél a vajdasági régió eredményeit hasonlítjuk össze a magyarországi eredményekkel minden egyes EK nyelvi változót illetően, feltüntetve a csoportátlagot (két tizedesre kerekítve) és a köztük lévő különbségeket (T). A T érték a Tukey-Kramer-féle vagy a Games-Howell-féle páronkénti összehasonlítás értéke (attól függően, hogy a szóráshomogenitás követelményének eleget tesznek-e a kapott eredmények vagy sem). A 16. táblázat az EK változók eredményeit tartalmazza. Az utolsó oszlopban feltüntettük azt is, hogy az összes vizsgált régió között van-e jelentős különbség egy nyelvi változat átlagai között a variancianalízis (F), illetve a Welch-próba (W) alapján, aszerint, hogy szükséges-e vagy mellőzhető a minták szóráshomogenitását figyelembe venni.

Terepkutatások

16. táblázat

Az EK változók átlagai közötti eltérések a Vajdaságban, a Muravidéken és Magyarországon (és az összes régió átlagai közötti különbségek)

Különbségek (T)			
Nyelvi változók	Vajdaság	Magyarország	Vajdaság–Magyarország
1.-A	1,28	1,71	10,33**
2.-A	1,73	1,80	2,10
3.-A	1,02	1,03	0,47
4.-A	1,42	1,64	4,88**
5.-A	1,20	1,19	0,44
6.-A	1,75	1,91	4,73*
7.-A	1,83	1,84	0,30
8.-A	1,66	1,58	1,80
9.-A	1,83	1,80	0,69
10.-Sz	1,86	1,73	3,26
11.-Sz	1,99	1,86	5,08**
12.-Sz	1,95	1,91	1,87
13.-Sz	1,95	1,89	2,46
14.-Sz	1,90	1,92	0,44
15.-F	1,64	1,41	4,98**
16.-F	1,17	1,18	0,12
17.-F	1,29	1,11	5,28**
18.-F	1,12	1,12	0,05
19.-K	1,87	1,84	0,92
20.-K	1,88	1,48	9,87**
21.-K	1,60	1,66	
22.-K	1,96	1,98	1,61
23.-F. n.	1,60	1,66	1,51
24.-F. n.	1,10	1,22	3,54
25.-F. n.	1,07	1,27	6,05**
26.-H	1,83	1,83	0,01
27.-H	1,19	1,03	6,08**
28.-H. r.	1,61	1,20	10,27**
29.-H. r.	1,02	1,01	1,13
30.-T. sz.	1,86	1,88	0,53
31.-T. sz.	1,73	1,70	0,72
32.-T. sz.	1,43	1,44	
33.-T. sz.	1,73	1,70	0,65
34.-T. sz.	1,85	1,87	0,74
35.-T. sz.	1,58	1,56	
36.-T. sz.	1,79	1,85	1,77
37.-T. sz.	1,11	1,05	2,34

Magyarázat: A = analitizálódás Sz = Szórend F = feminizálás
K = kicsinyítés F. n. = főlöleges névmások
H = hasonlítás H. r. = helynevek ragja T. sz. = többes szám
** = $p < 0,01$ * = $p < 0,05$ + = $p < 0,10$

A Vajdaság 10 esetben különbözik jelentősen Magyarországtól, kilencszer az elvárás irányába mutató, egyszer azzal ellentétes eredményt kaptunk. Három különbség az analitizálódásra, kettő a feminizálásra, egy-egy pedig a szórendre, a kicsinyítésre, a főlöleges névmások használatára, a hasonlításra és a helynevek ragjára vonatkozik.

Az egyes régiók átlageredményei között mindössze három esetben nincs jelentős különbség (vagyis viszonylag egységesek az adott válaszok az egész magyar nyelvterületen), 30 esetben pedig igen ingadozó a nyelvhasználat.

7.3. Egyetemes (E) változók – összesített eredmények elemzése

Mivel az egyetemes (univerzális) változók az egész magyar nyelvterületen változók és nem rendelkeznek a kontaktusnyelvben párhuzammal, az esetleges eltéréseket az egynyelvű-kétnyelvű illetve kétnyelvű-kétnyelvű régiók viszonylatában valószínűleg nem nyelvi kontaktusok okozzák. A különbségek elsősorban a kisebbségi helyzet nyelven kívüli tényezőire vezethetők vissza (pl. az anyanyelv leépülése), de közrejátszhatnak más, pl. nyelvjárási tényezők is különösen kétnyelvűségi helyzetben, ahol az anyanyelv ritkán használatos a köznyelvet megkövetelő formális beszédhelyzetekben. Az eltérések főleg nyelvhelyességi kérdések terén mutatkozhatnak meg. A terepkutatásban hat, nyelvi jelenséggel kapcsolatos nyelvi változó változatainak eloszlásában kerestük a különbségeket a vizsgált régiók között. Ezek a *valószínűleg, hogy* változó, a *-t végű igék* használata, a *kell legyen*, a *-nók/nők*, a *-ban/ba* és a *-ba/ban* változók. Mivel ezek kontaktusnyelvészeti szempontból kevésbé releváns adatok (bár nincs kizárva a nyelvi kontaktushatás lehetősége sem), csak röviden ismertetjük a jelenségeket és elvárásainkat, valamint a példamondatokat, az eredményeket pedig először csak egy-egy je-

lenségre összevontan prezentáljuk a Vajdaságra és Magyarországra külön-külön, a többi kétnyelvű csoportra pedig csak összesítve. Utána változónként is rövid elemzést adunk.

7.3.1. A *valószínűleg, hogy* változó

A 21. feladat azt vizsgálja, hogy a *valószínűleg* illetve a *valószínűleg, hogy* folyamatban lévő stigmatizált nyelvi változást képviselő, szerkezetkeveredési jelenségre utaló változat variánsai közül melyik milyen gyakorisággal fordul elő adatközlőinknél.

(21) a. *Valószínűleg* külföldre fognak utazni.

b. *Valószínűleg, hogy* külföldre fognak utazni.

Feladat: bekarikázni a természetesebbnek érzett mondatot.

7.3.2. A *-nók/-nők* változó

A magyarban, Erdélyt leszámítva, a *-nók/-nők* változat használata (pl. megnéznők a megnéznénk helyett) finomkodásnak számít. Bár a vajdasági magyarok beszédében az erdélyi archaikus *-nók/nők* változat nemigen fordul elő, és a többi régióban sem valószínű, hogy gyakoribb jelenléte, két feladattal (22. és 23.) esetleges előfordulását vizsgáltuk.

(22) Kár, hogy már nem megy a moziban a Superman, mert szívesen....

a. *megnéznénk*

b. *megnéznők*

Feladat: bekarikázni a mondatba jobban illő végződést.

(23) Mi is megven.... azt a malacot, de egy kicsit drágán adják.

Feladat: beírni a szükséges végződést.

7.3.3. A *kell legyen* változó

A *kell* (lehet, szabad stb.) + felszólító módú ige szerkezet (pl. *el kell menjek*) erősen terjed, és nyelvjárási háttere van: használata Erdélyben és az Alföld keletibb vidékein gyakori. Megítélésében a nyelvművelő irodalom nem egységes, de globálisan nem tartja kifogástalannak. Kialakulásának sorrendje: *el kell, hogy menjek: el kell mennem: el kell menjek*.

Kutatásunkban két, négytagú változatot (*meg kell oldania*; *meg kell oldani*; *meg kell, hogy oldja*; *meg kell oldja*) tartalmazó változóval térképeztük fel az egyes változatok előfordulási gyakoriságát és különböző szinten való elfogadásukat a 24–31. feladatokkal.

(24) Marinak is *meg kell oldania* a saját problémáit.

(1) nagyon jó (2) elfogadható (3) elég rossz (4) nagyon rossz

(25) Marinak is *meg kell oldani* a saját problémáit.

(1) nagyon jó (2) elfogadható (3) elég rossz (4) nagyon rossz

(26) Mari is *meg kell, hogy oldja* a saját problémáit.

(1) nagyon jó (2) elfogadható (3) elég rossz (4) nagyon rossz

(27) Mari is *meg kell oldja* a saját problémáit.

(1) nagyon jó (2) elfogadható (3) elég rossz (4) nagyon rossz

Feladat: értékelni bekarikázással a mondatokat.

(28) A menekültügyi főbiztosnak *meg kell oldania* a menekültek elhelyezésével kapcsolatos problémákat.

(1) nagyon jó (2) elfogadható (3) elég rossz (4) nagyon rossz

(29) A menekültügyi főbiztosnak *meg kell oldani* a menekültek elhelyezésével kapcsolatos problémákat.

(1) nagyon jó (2) elfogadható (3) elég rossz (4) nagyon rossz

(30) A menekültügyi főbiztos *meg kell, hogy oldja* a menekültek elhelyezésével kapcsolatos problémákat.

(1) nagyon jó (2) elfogadható (3) elég rossz (4) nagyon rossz

(31) A menekültügyi főbiztos *meg kell oldja* a menekültek elhelyezésével kapcsolatos problémákat.

(1) nagyon jó (2) elfogadható (3) elég rossz (4) nagyon rossz

7.3.4. Az inessivusi *-ban/-ba* változó

Az inessivusi *-ban/-ben* változónak két változata van: a *-ban/-ben* és a *-ba/-be*. Az utóbbi kissé megbélyegzett. Ugyanis a nyelvjárásokban és a mindennapi beszélt nyelvben a *-ban/ben* funkciójában gyakran használatos a *-ba/-be* rag (pl. a *házba vagyok* a *házban vagyok* helyett, vagyis az *n* hangot elhagyják (a *hol?* kérdésre felelő *-ban/-ben* helyett is a *hova?* kérdésre felelő *-ba/-be* ragot mondanak), ez azonban a választékos beszédben,

és természetesen írásban, nem megengedett. Az inessivusi standard *-ban/ben* változat és a stigmatizált *-ba/-be* változat használatának gyakoriságát a 32. és a 33. feladatokkal vizsgáltuk.

(32) Ott van egy szék a szoba *sarkába*.

a. jónak tartom

b. rossznak tartom, jobb így:

Feladat: kijavítani a rossznak tartott mondatot.

(33) Középiskolánk.....sok szakképzetlen pedagógus tanít.

Feladat: beírni a hiányzó végződést.

7.3.5. Az illativusi *-ba/-ban* változó

Az illativusi *-ba/-be* változónak szintén két változata van: a standard *-ba/-be* és a hiperkorrekt *-ban/ben* (pl. ez nem az én *hatáskörömbé* tartozik: ez nem az én *hatáskörömben* tartozik). A finomkodó hiperkorrekt használatot a nyelv művelők durva hibának tartják. A két változat gyakoriságát a 34-es és a 35-ös feladatokkal térképeztük fel.

(34) A szerződő felek a megállapodást közjegyző előtt *írásban* foglalták.

a. jónak tartom

b. rossznak tartom, jobb így:

Feladat: kijavítani a rossznak tartott mondatot.

(35) Már dél lesz, mire megérkezünk a *szülővárosomban* a családomhoz.

a. jónak tartom

b. rossznak tartom, jobb így:

Feladat: kijavítani a rossznak tartott mondatot.

7.3.6. A *-t végű* igék kijelentő és felszólító módú alakjai (süksükölés, szukszükölés, hiperkorrekció)

A suksük-ragozás és a vele nyelvészetiileg analóg szukszükölés (a stigmatizált magyar kijelentő mód) az egyik legmegbélyegzettebb, műveletlennek és nyelvjárásinak számító eltérés

a nyelvi normától. Olyankor jelentkezik, amikor a *-t* végű igék tárgyas felszólító alakját kijelentő értelemben használják a nyelvjárásokban és az alsóbbrendű köznyelvben (a *látja* kijelentő alak helyett a *lássa* felszólító alak jelentkezik, vagyis a két alak között nem tesznek különbséget). A jelenségnek erős nyelvjárási bázisa van. Az *-sz*t végű igék (pl. *választ* vagy *ragaszt*) kijelentő és felszólító alakjainak összekeverése, a szukszük-ragozás, kevésbé megbélyegzett és gyakoribb jelenség. Amikor fennáll a suksükölő és szukszükölő alak elkerülésének igénye, akkor is a kijelentő módú alak használatához vezet; amikor a norma szerint a felszólító alak a helyes, a nyelvi bizonytalanság egyik jeléről, a *hiperkorrekciónak* nevezett nyelvi jelenségről van szó. A nem standard változatok beszélőire jellemző, akik bizonyos nyelvi szabályokat „túlalkalmaznak”. A hiperkorrekció a szukszükölésnél gyakrabban fordul elő, mint a suksük-ragozásnál.

A leírt jelenségek előfordulásának gyakoriságát a 36. és a 37. (suksükölés), illetve a 38. és a 39. feladatokkal (szukszükölés) vizsgáltuk.

(36) *Ha Péter rosszul váloga..... meg barátait, pórul jár.*

Feladat: beírni a szükséges végződést.

(37) *Minek ez a halogatás?! Nem szeretem, ha valaki elhala..... a döntéseket.*

Feladat: beírni a szükséges végződést.

(38) *Azt akarom, hogy ő nyi.....ki az ajtót.*

Feladat: beírni a szükséges végződést.

(39) *Kovács János azt kérte, hogy a jelölőbizottság tekintszen el attól, hogy őt titkárrá jelölje és (megválasztani)*

Feladat: beírni a szükséges szót.

17. táblázat

Az E változók standard/nem standard változatainak preferálása – összesített eredmények

Nyelvi jelenségek	R é g i ó k									
	Vajdaság		Muravidék		Magyarország		Többi kétnyelvű		Kárpát-medence	
	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS
B.1.	109	30	46	19	76	28	393	129	624	206
	78,4	21,6	70,8	29,2	73,1	26,9	75,3	24,7	75,2	24,8
B.2.	262	3	117	3	212	1	934	101	1525	108
	98,9	1,1	97,5	2,5	99,5	0,5	90,2	9,8	93,4	6,6
B.3.	215	32	108	17	195	16	948	82	1466	147
	87	17	97,5	13,6	88,2	11,8	92	8		
B.4.	195	59	56	64	156	54	708	334	1115	511
	77,8	23,2	46,7	53,3	74,3	25,7	67,9	32,1	68,6	31,4
B.5.	115	130	42	78	109	105	440	599	706	912
	46,9	53,1	35	65	50,9	49,1	42,3	57,7	43,6	56,4
B.6.	450	35	167	34	371	29	1636	415	2624	513
	92,8	7,2	83,1	16,9	92,7	7,3	79,8	20,2	83,9	16,1
Összesen	1346	289	536	215	1119	233	5059	1660	8060	2397
	82,3	17,7	71,4	28,6	82,8	17,2	75,3	24,7	77,1	22,9

Magyarázat Nyelvi jelenségeknél: B.1. = *valószínűleg, hogy*, B.2. = *-nők/nők*, B.3. = *kell legyen*, B.4. = *-ban/ba*, B.5. = *-ba/ban*, B.6. = *-t* végű igék.

S = standard NS = nem standard

A táblázat értelmezése: A felső szám az értékelhető válaszok számát jelzi, az alsó pedig azt, hogy a válaszok hány százaléka standard, illetve nem standard.

A többi kétnyelvű régió a fenti nyelvi jelenségekre kiszámított átlagai százalékban: Felvidék $S=80,3$ és $NS=19,7$, Kárpátalja $S=76,7$ és $NS=23,3$, Erdély $S=71,7$ és $NS=28,3$, Muravidék $S=71,4$ és $NS=24,6$ és Ausztria $S=75,4$ és $NS=24,6$.

Az egyes régiók rangsora a szubstandard és a nem standard vagy kevésbé standard válaszok százalékos megoszlása szerint a következő: 1. Muravidék 28,6%, 2. Erdély 28,3%, 3. Ausztria 24,6%, 4. Kárpátalja 23,3%, Felvidék 19,7%, 5. Vajdaság 17,7% és Magyarország 17,2%. Hogy az eloszlás régiók szerint nem egyenletes, és egymástól jelentősen elkülöníthető csoportok vannak, a következő χ^2 -ek is mutatják: Erdély–Ausztria 3,88, $df=1$, $p<0,05$, Kárpátalja–Felvidék 5,77, $df=1$, $p<0,02$. Ez annyit jelent, hogy az eredmények a Muravidéken és Erdélyben szignifikánsan eltolódnak a nem standard válaszok irányába, ez a szabályosság kevésbé jut kifejezésre Ausztriában és a Kárpátalján, a harmadik, legstandardabb csoportot pedig a Felvidék, a Vajdaság és Magyarország képezik. Hipotézisünk, miszerint az eltérés jelentősen nagyobb a kétnyelvűek, mint az egynyelvűek körében, csak a kétnyelvű csoportok összevont eredményeire érvényes (magyarországi adatközlőink 6,6%-kal jelentősen normakövetőbbek, mint a kisebbségiek átlagban), de a felvidékiek és különösen a vajdaságiak nem különböznek az egynyelvűek csoportjától (χ^2 -ek: 2,56 és 0,07, n. sz.).

Hasonló eredményt kapunk, ha az elemzést csak a klasszikusnak vett nyelvhelyességi kérdésekre szűkítjük (-t végű igék és a -ban/ba illetve -ba/ban változókra). Ezeknél a nem standard válaszok erősen stigmatizáltak számítanak.

18. táblázat

*A stigmatizált -ban/ba, -ba/ban és a -t végű igék
standard/nem standard változatainak preferálása*

Nyelvi jelen- ségek	Vajdaság		Magyarország		Többi kétnyelvű		Kárpát-medence	
	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS
B.4.	59		54		334		511	
	77,8	23,2	74,3	25,7	67,9	32,1	68,6	31,4
B.5.	130		105		599		912	
	46,9	53,1	50,9	49,1	42,3	57,7	43,6	56,4
B.6.	35		29		415		513	
	92,8	7,2	92,7	7,3	79,8	20,2	83,9	16,1
Össze- sen	289		233		1660		2397	
	82,3	17,7	82,8	17,2	75,3	24,7	77,1	22,9

Magyarázat *Nyelvi jelenségeknél*: B.4. = -ban/ba, B.5. = -ba/ban, B.6. = -t végű igék

N = standard NS = nem standard

A táblázat értelmezése: A felső szám az értékelhető válaszok számát jelzi, az alsó pedig azt, hogy a válaszok hány százaléka standard illetve nem standard.

A többi kétnyelvű régió eredményei (százalékban): Felvidék S=71,7 NS=28,3, Kárpátalja S=67,5, NS=32,5, Erdély S=65,1, NS=34,9, Muravidék és Ausztria S=69,7, NS=30,3.

Az összesített válaszok alapján a nem standard válaszok szerint a régiók rangsora százalékban a következő: 1. Muravidék 39,9, 2. Erdély, 34,9, 3. Kárpátalja 32,5, 4. Ausztria 32, 5. Felvidék 28,3, 6. Vajdaság 22,8 és 7. Magyarország 22,8. Az első csoportba Muravidék tartozik, a másodikba Erdély, Kárpátalja, Ausztria és a Felvidék, a harmadikba a Vajdaság és Magyarország. Az erdélyi eredmények csak a tendencia szintjén különböznek a muravidéki eredményektől ($\chi^2=3,53$, $df=1$, $p<0,10$), de a kárpátaljaiaktól már jelentősen ($\chi^2=7,30$, $df=1$, $p<0,01$), úgyszintén a Felvidék és a Vajdaság között is jelentős a különbség: $\chi^2=7,02$, $df=1$, $p<0,01$). Szignifikáns különbség van Erdély és a Felvidék és Kárpátalja és a Felvidék között is (a χ^2 -ek 11,11, $df=1$, $p<0,00$ és 3,99, $df=1$, $p<0,05$), úgyhogy a felvidékiek eredményei a második és a harmadik csoport között átmenetet képeznek, de mivel szignifikánsan elkülönülnek mind a vajdasági, mind a magyarországi eredményektől, indokoltabb őket a második csoportba so-

rolni. A muravidéki régió jelentősen eltér mind Magyarországtól, mind a Vajdaságtól (17,1%-kal) a nem standard változatok preferálásának irányába, viszont a magyarországi és a vajdasági eredmények között nincs különbség. Hipotézisünkkel csak a vajdasági eredmények nincsenek összhangban, az összes többi régióban (valamint átlagban is a kétnyelvűeknél 8,2%-kal) gyakoribb a megbélyegzett változatok preferálása. Hasonló szabályosság mutatható ki a Vajdaságot illetően a *-t végű igék*, a *-ban/ba* és a *-ba/ban* változóknál is mind Magyarországhoz, mind a többi kétnyelvű csoporthoz viszonyítva (vagyis hogy nyelvhasználati szokásaikban ugyanolyan mértékben, mint a magyarországiak, kerülnek a megbélyegzett változatokat).

7.4. Nyelvi változók szerinti különbségek

19. táblázat

Az E változók átlagai közötti eltérések a Vajdaságban és Magyarországon

Nyelvi változók	Különbségek (T)		
	Vajdaság	Magyarország	Vajdaság–Magyarország
38.-V. h.	1,22	1,27	
39.-N/n	1,02	1,01	1,13
40.-N/n	1,00	1,00	0,00
41.-k. l.	1,79	1,51	4,12+
42.-k. l.	2,37	1,99	5,43**
43.-k. l.	2,37	2,25	1,46
44.-k. l.	3,02	2,78	2,56
45.-k. l.	1,62	1,57	0,68
46.-k. l.	2,21	1,98	3,04
47.-k. l.	2,40	2,23	2,01
48.-k. l.	3,20	2,86	3,74
49.-ba/ban	1,59	1,57	0,36
50.-ba/ban	1,48	1,41	1,39
51.-ban/ba	1,46	1,45	0,16
52.-ban/ba	1,01	1,06	1,55
53.-t-végű.	1,06	1,04	1,20
54.-t-végű	1,30	1,06	2,50
55.-t-végű	1,02	1,04	0,94
56.-t-végű	1,09	1,16	2,26

Magyarázat V. h. = *valószínűleg, hogy* N/n = *-nök/-nők* K. l. = *kell legyen*,
-t végű = -t végű igék használata
** = $p < 0,01$ * = $p < 0,05$ + = $p < 0,10$

A Vajdaság és Magyarország között mindössze egy jelentős különbség mutatható ki.

8. Következtetések és tanulságok az 1996-os terepkutatás tükrében

Kutatásunk kiindulópontjául két kérdés szolgált:

1. Hogyan viszonyul a nyelvhasználat a kodifikált normához?
2. Hogyan viszonyulnak nyelvhasználatukban egymáshoz a vizsgált régiók adatközlői?

Általános elvárásunkat tehát, hogy a kétnyelvű régiók beszélői a kontaktushatások élő volta és kisebbségi helyzetükből fakadó nyelvi hiány miatt jobban eltérnek a nem standard vagy kevésbé standard nyelvi megoldások irányába, mint a kontrollcsoport egynyelvű és többségi helyzetben élő magyarországi adatközlői, elsősorban a második kérdés kapcsán fogalmaztuk meg. A kimutatott fontosabb szabályosságokat a feltett kérdések és hipotézisek sorrendjében ismertetjük.

1. A 3. táblázat eredményei alapján állítható, hogy az egynyelvű és többségi helyzetű magyarországi adatközlők válaszaitól a kétnyelvű, kisebbségi helyzetű adatközlők válaszai jelentősen eltérnek, és náluk gyakoribb a kevésbé standard változatok előnyben részesítése a standard(abb) változatokhoz viszonyítva. Ez az eredmény összhangban van az általános feltételezéssel, és indokoltta teszi a szűkebb hipotézisek verifikációját.

2. Az EK változók kapcsán 8 nyelvi jelenségnél feltételeztük, hogy a kétnyelvűségi helyzet miatt jelentkező kontaktushatások a kétnyelvűeknél az indoeurópai nyelvekre jellemző megoldások gyakoribb jelenlétét eredményezik. Eredményeink alapján az analitizálódásnál, a feminizálásnál és (nagy valószínűséggel) a kicsinyítésnél beszélhetünk Kárpát-medencei méretekben kontaktushatásról, mivel minden kétnyelvű régió eredménye jelentősen eltér az egynyelvűek eredményétől elvárásainkkal összhangban. A kontaktushatás azonban nem annyira általános, hogy min-

den vizsgált változónál kimutatható legyen (az egyik megoldás preferálása a másikkal szemben mindig erősen feladattípus- és változófüggő, és számos nyelvi és nyelven kívüli tényező eredménye) és egyetlen esetben sem okozta a standard(abb) változat eltűnését. Ez egyben azt is jelenti, hogy esetünkben a feltételezett kontaktushatások nem nyelvi szegényedést eredményeznek, hanem a változatok használati arányaiban okoznak változásokat, divergensebbé teszik a nyelvhasználatot. A kétnyelvűek nyelvi megoldásai lélektani szempontból változatosabbnak, szétartóbbaknak mondhatók, míg az egynyelvűek nyelvhasználatukban a konvergencia (szűkítés) felé hajlanak.

A többi vizsgált jelenségnél Kárpát-medencei méretekben megnyilvánuló kontaktushatásról nem beszélhetünk, bár egyes régiókban illetve változóknál ez a hatás nem zárható ki. Általában elmondható, hogy a kontaktushatások csekély mértékben mutatkoztak meg kutatásunkban, talán mert a kontaktusban lévő nyelvek mind genetikailag, mind struktúráikban erősen eltérnek egymástól. Ez ugyan egyéni szinten interferenciát okoz, de az ritkán válik normatívvá, közösségi jellegű kölcsönzéssé. Hogy milyen mérvűek a kontaktushatások, azt igen kockázatos lenne a begyűjtött empirikus adatok alapján pontosabban meghatározni. Egyrészt azért, mert kevés nyelvi jelenséget vizsgáltunk (a nyelvi rendszer egészéhez viszonyítva elenyésző számút), de az alkalmazott példamondatok sem mondhatók a vizsgált nyelvi jelenség jó reprezentánsainak. Ezen kívül mai módszertani eljárásaink sem teszik lehetővé a kontaktusjelenségek kiszűrését a velük ható és a nyelvi eredményben megmutatkozó más nyelvi és nyelven kívüli hatások együtteséből.

3. A nyelvi kontaktushatásokon túlmenően az EK változókat vizsgálva nagy valószínűséggel állítható, hogy a társadalmi változások (esetünkben határmódosítások) az emberek világképét is módosítják (pl. azt, hogy mit észlelnek „hazainak” és mit „külföldinek”), ez pedig nyelvhasználati szokások változását vonja maga után. Kutatásunkban ezt a helynevek ragjainak használata bizonyítja.

4. A kapott eredmények, ha nem is mindig igazolják elvárásainkat, többnyire nem is cáfolják azokat. Kivételt az egyes kétnyel-

vű régiókban a szórend és a felesleges névmások használatában észlelt eredmények képeznek, amelyek jelentősen standardabbak, mint az egynyelvűek eredményei. Ennek a tájnyelvi beütésen kívül egyik oka a norma-túlteljesítés is lehet.

5. Az E változókkal vizsgált nyelvhelyességi eltérések az egynyelvű csoport „javára”, bár nem minden régióban és nyelvi jelenségben, mutatkoztak statisztikailag jelentősnek, a kisebbségi helyzettel együtt járó hátrányok folyamánként értelmezhetők, és a korlátozott anyanyelvhasználat miatti nyelvi leépülés mutatói. A kisebbségiek bizonyos nyelvhasználati színtereken nem használ(hat)ják anyanyelvüket, emiatt kevésbé ismerik a köznyelv grammatikai szabályait. Ezt az is bizonyítja, hogy az iskolázottabbak minden kisebbségi régióban standardabbak (l. Göncz, 2001), mert az anyanyelven szerzett végzettség lehetővé teszi a kodifikált nyelvi normák jobb megismerését.

6. Terepkutatásunk eredményei lehetővé teszik a vajdasági magyar kontaktusváltozatok néhány sajátosságának meghatározását.

(a) A vajdasági magyarság kétnyelvű közösség: többségében a mindennapi élethelyzetekben a magyar mellett a szerb nyelvet is használja. Nyelvhasználati szokásait ezért a nyelvi kontaktusokból eredeztethető szabályosságok és kisebbségi helyzetének folyamánként jelentkező egyéb hatások is formálják. Ezek a hatások együttesen jelentős eltérést okoznak a standard(abb) nyelvhasználatától az egynyelvű, többségi helyzetű magyarok nyelvhasználati szokásaihoz viszonyítva. A vajdasági és a magyarországi magyar nyelvhasználatban azonban a különbségek, kutatásunk tanulságai szerint, nem túl nagyok, és valamivel kisebbek, mint más kétnyelvű magyar beszélőközösségek esetében. Nehezen leküzdhető kommunikációs nehézségeket nem okoznak.

A vajdasági magyar nyelvben érvényesülő kontaktushatások terepkutatásunkban a szétagoló tendencia kifejezettebb voltában, a feminizálásban és a kicsinyítő képzők gyakoribb használatában mutatkoztak meg. Egyben normatívabb nyelvhasználati szokások jelentkeztek a „magyarosabb” szórend előnyben részesítésében és a felesleges névmások gyakoribb elhagyásában, ami az elvárt kontaktushatásoknak ellentmondó eredmény. Az E

változók esetében kutatásunkban nagyobb eltérések az egynyelvű csoporttól nem jelentkeztek.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a terepkutatás eredményei nagy valószínűséggel kevesebb kontaktushatást és nyelvreépülésre utaló jelet mutatnak, mint amennyi a valóságos nyelvhasználatot jellemzi. Ennek egyik oka, hogy a vizsgált minta a lakosság összetételét illetően nem reprezentatív, magasan túlreprezentált értelmiségiekkel, és elsősorban azok vállalták a kérdőívek kitöltését, akik anyanyelvüket jól ismerik. Másrészt kérdőíves módszerrel bizonyos nyelvhasználati szokások nem térképezhetők fel. Más vajdasági nyelvészeti kutatások eredményei kifejezettebb kontaktushatásokra utalnak (Andrić, 1992; 1995; 2003, Katona, 1995; Molnár Csikós, 1989; 1993, Papp, 1992; 1995), rangos nyelvészek megfigyelései alapján a nyelvreépülés jelei a valós nyelvhasználatban messzemenően nagyobb méretűek, és a nyelvvesztés és nyelvcseré folyamatok, különösen szórványhelyzetben, erősek (Ágoston, 1990a; 1990b; 1994). A két forrásból származó és más módszerekkel kapott adatokat nem egymásnak ellentmondó, hanem egymást kiegészítő adatokként célszerű értelmezni.

Analitizáló és szintetizáló nyelvi megoldások*

1. A kutatás tárgya és hipotézise

Jelen munkában az előző tanulmányban már ismertetett 1996. évi terepkutatás azon részeredményeit elemezzük, amelyek azt mutatják, mekkora az analitizáló (szétagoló) és szintetizáló (tömörítő) nyelvi megoldások aránya a vizsgált beszélőközösségek-nél, és vannak-e különbségek az egyes régiók között a két megoldás preferenciájában.

A magyar nyelv egyik közismert jellemzője a tömörítő jelleg. A magyarban, összességében, gyakran összetételek (összetett vagy képzett szavak) használatosak olyan esetekben is, amikor az analitikusabb nyelvekben szétagoló szerkezetek (két- vagy többtagú kapcsolatok) a megszokottabbak. Ugyanakkor a magyarra kevésbé jellemző, tömörítéssel ellentétes tendencia, a szétagolás vagy analitizálódás is kimutatható a magyar nyelvben a környező indoeurópai nyelvek hatására (Lanstyák–Szabó Mihály, 1997: 4). A szintetikus és analitikus helyes-helytelen szerkezetek többnyire nem állnak egymással szemben, mint változatok. Bencédy (1994:19–20) is elveti a szembeállítást, és választóvonalként azt jelöli meg, hogy melyik forma szolgálja jobban a megértést. Általában azonban a szétagoló formákat a nyelvművelők idegenszerűbbnek, kevésbé magyarosnak tartják.

* Eredetileg *Analitizáló és szintetizáló nyelvi megoldások Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek körében* címmel jelent meg: *Fórum*, 2000, 3:3–18. A szövegben kisebb rövidítéseket eszközöltünk, hogy elkerüljük az előző tanulmányban már ismertetett adatokat a felmérésről és a mintáról.

A magyarországi, többségi helyzetben élő, egynyelvű magyarok nyelvhasználatában az analitikus tendencia hatása mint általános indoeuropeizmus érvényesül. Ez a hatás jelen van a két-nyelvű, kisebbségi helyzetű magyarok anyanyelvi nyelvhasználatában is, de a kétnyelvűségi helyzetből fakadóan párosul hozzá a többségi (szintén indoeurópai) nyelvvel való állandó kapcsolat. Így a muravidéki magyarok anyanyelve állandó kapcsolatban van a szlovén, az ausztriaiaké a német, a felvidékieké a szlovák, a kárpátaljaiké az ukrán és az orosz, az erdélyieké a román, a vajdaságiaké pedig a szerb nyelvvel, és mindennapi beszédüket is, a legkülönbözőbb nyelvhasználati színtereken, mindkét nyelv alkalmazása jellemzi. Más szóval Magyarországon csak az általános indoeuropeizmus serkenti az analitizáló tendenciát, a többi régióban azonban állandó nyelvi kontaktus formájában ehhez társul a többségi, szintén indoeurópai nyelv szétagolást erősítő hatása. Mindez indokoltá teszi azt a feltevést, hogy a kétnyelvű magyar beszélőközösségek esetében kifejezettebb a szétagoló nyelvi megoldások preferenciája az egynyelvű közegben élő magyarok nyelvhasználatához viszonyítva.

2. Módszer

2.1. Eljárás

Az analitikus/szintetikus szerkezetek használatában jelentkező gyakorisági eltérések feltérképezésére nyelvi változókat tartalmazó feladatokat használtunk. A nyelvi változók technikája olyan nyelvi jelenségekre alapoz, amelyeknél két vagy több változatban (formában) fejezzük ki ugyanazt a jelentést. A különböző formák nem agrammatikusak, de a változatok egyike összhangban van a nyelvi normával, a másik vagy a többi eltér tőle. Az eltérés lehet megbélyegzett (pl. suksük változat), de megítélése lehet semleges is, csak idegenszerűbbnek számít. Az egyik változat preferenciáját a beszélő részéről nyelvi és extralingvisztikai tényezők határozzák meg.³¹

Kutatásunkban az analitizálódási tendenciát kérdőíves módszer alkalmazva, kilenc kétagú nyelvi változó formájában meg-

fogalmazott feladattal vizsgáltuk. A példamondatok a következők voltak³²:

1. (a) Befizetted már az idei *tagsági díjat*?

(b) Befizetted már az idei *tagdíjat*?

Feladat: bekarikázni a természetesebbnek érzett mondatot.

2. (a) Unom már ezt a sok *utazást busszal*.

(b) Unom már ezt a sok *buszozást*.

Feladat: bekarikázni a természetesebbnek érzett mondatot.

3. (a) Tanító néni, fáj a fejem. *Ki tudok menni*?

(b) Tanító néni, fáj a fejem. *Kimehetek*?

Feladat: bekarikázni a természetesebbnek érzett mondatot.

4. Nem tudom, hogy a *banki számláján* mennyi pénz van.

(a) jónak tartom.

(b) rossznak tartom, jobb így:

Feladat: mondatjavítás, ha rossznak tartja a mondatot.

5. Ha szellőztetni akarok, így kérek engedélyt: *Ki tudom nyitni az ablakot*?

(a) jónak tartom

(b) rossznak tartom, jobb így:

Feladat: mondatjavítás, ha rossznak tartja a mondatot.

6. A repülőgépek megsértették Svájc.....

(a) *légi terét*

(b) *légterét*

Feladat: bekarikázni a mondatba jobban illő választ.

7. Fáj a fejem, mert a szomszéd egész délután....

(a) *hegedűn játszott*.

(b) *hegedült*.

Feladat: bekarikázni a mondatba jobban illő választ.

8. Mindjárt kész az ebéd,

(a) *ne légy türelmetlen!*

(b) *ne türelmetlenkedj!*

Feladat: bekarikázni a mondatba jobban illő választ.

9. A tükör előtt hosszan

(a) *szépítette magát*.

(b) *szépítkezett*.

Feladat: bekarikázni a mondatba jobban illő választ.

Az adatközlőknek tehát megítéléses (választásos) és szövegjavításos (produkciós) feladatokat kellett megoldani. A választásos feladatoknál nyelvtani helyességi (grammatikalitási) ítéletet kell hozni, és a felkínált lehetőségek egyikére alkalmazni. A produkciós feladatok összetettebbek, mert ha az adatközlő rossznak ítéli a mondatot, a megfelelőbbnek tartott változatot önállóan kell megfogalmaznia. Az elsőnél a felismerés vagy rekogníció (az emlékezés egyszerűbb megnyilvánulása), a másodiknál ezen kívül a felidézés vagy reprodukció (összetettebb emlékezési folyamat) is szükségeltetik.

2.2. Minta

Az adatokat 846 személy szolgáltatta. A Muravidéken 67, Ausztriában 60, a Felvidéken 108, Kárpátalján 144, Erdélyben 216, a Vajdaságban 144 és Magyarországon 107 adatközlő volt.

A kétnyelvű magyar beszélőközösségeknél a kvótaminták rétegeit településtípus, végzettség, életkor és nem szerinti azonos szempontok alapján állítottuk össze. Arra törekedtünk, hogy az alanyok fele városlakó, fele falusi legyen, fele szórvány, fele pedig tömbhelyzetben éljen, fele alsó- és középfokú, fele pedig főiskolai vagy egyetemi végzettségű legyen, és a nők és férfiak aránya megközelítse az 50%-ot. A magyarországi mintánál a településtípust nem variáltuk, így az egynyelvű csoport adatait két falu és egy nagyközség lakosai szolgáltatták.

Az azonos mintaválasztási szempontoknak köszönhetően a csoportok, bár a fontosabb szociolingvisztikai jellemzők alapján nem mindig egyenértékűek, viszonylag jól összehasonlíthatók. A komparációval kapcsolatban felmerült problémákról előzőleg már bővebben szoltunk.³³

3. Eredmények és megbeszélés

Az 1. táblázat az egyes régiók eredményei mellett a kétnyelvű régiók összevont eredményeit, valamint az egész Kárpát-medencére vonatkozó eredményeket is tartalmazza. Minden négyzetben a felső szám azt mutatja, hogy a megfelelő régió adatközlői-

nek hány százaléka preferálja az analitikus (A) (széttagoló, idegenszerűbb) illetve a szintetikus (Sz) (tömörítő, „magyarosabb”) változatot, az alsó szám pedig a válaszadók számát jelzi. A hiányzó válaszokat nem vettük figyelembe, így a minták nagysága ezek összegével csökkent.

1. táblázat

Analitikus (A) és szintetikus (Sz) nyelvi változatok preferenciája a Kárpát-medence magyar beszélőközösségeinél

	Régiók																	
	Kétnyelvűek														Egynyelvűek: Mo		Kárpát-medence	
	Mu		A		F		K		E		V		Σ kétny.					
Változat	A	Sz	A	Sz	A	Sz	A	Sz	A	Sz	A	Sz	A	Sz	A	Sz	A	Sz
tagsági díj/tagdíj	75,4	24,6	63,8	36,2	70,1	29,9	71,5	28,5	63,7	36,3	72,1	27,9	68,9	31,1	28,6	71,4	63,8	36,2
	49	16	37	21	75	32	103	41	137	78	101	39	502	227	30	75	532	302
utazás buszszal /buszozás	67,7	32,3	50,8	49,2	31,5	68,5	37,8	62,2	52,3	47,7	27,7	72,3	42,9	57,1	19,6	80,4	39,9	60,1
	44	21	30	29	34	74	54	89	113	103	39	102	314	418	21	86	335	504
ki tudok menni/ kimehetek	1,5	98,5	3,3	96,7	0,9	99,1	5,6	94,4	7,9	92,1	2,1	97,9	4,4	95,6	2,8	97,2	4,2	95,8
	1	64	2	58	1	107	8	136	17	198	3	138	32	701	3	104	35	805
banki számla/bank-számla	72,6	27,4	67,2	32,8	37,7	62,3	74,1	25,9	64,0	36,0	41,9	58,1	59,2	40,8	63,6	36,4	59,8	40,2
	45	17	39	19	40	66	106	37	135	76	52	72	417	287	68	39	485	326
ki tudom nyitni/ki nyithatom	17,5	82,5	16,9	83,1	12,5	87,5	14,6	85,4	28,4	71,6	20,3	79,7	19,9	80,1	18,7	81,3	19,7	80,3
	11	52	10	49	13	91	21	123	60	151	25	98	140	564	20	87	160	651
légi teret /légteret	29,0	71,0	28,8	71,2	23,1	76,9	50,7	49,3	28,5	71,5	25,0	75,0	31,5	68,5	9,3	90,7	28,7	71,3
	18	44	17	42	25	83	73	71	61	153	34	102	228	495	10	97	238	592

hegedűn játszik/ hegedűl	21,5	78,5	18,3	81,7	26,9	73,1	30,6	69,4	16,2	83,8	16,9	83,1	21,4	78,6	15,9	84,1	20,7	79,3
	14	51	11	49	29	79	44	100	35	181	23	113	156	573	17	90	173	663
ne légy türel- metlen/ ne türel- met- lenkedj	58,5	41,5	56,7	43,3	48,1	51,9	54,2	45,8	40,8	59,2	34,3	65,7	46,2	53,8	42,5	57,5	45,7	54,3
	38	27	34	26	50	54	78	66	87	126	47	90	334	389	45	61	379	450
szépít- geti ma- gát/ szé- pítkeznek	59,7	40,3	45,0	55,0	19,6	80,4	36,8	63,2	62,7	37,3	17,5	82,5	40,9	59,1	20,0	80,0	38,2	61,8
	37	25	27	33	21	86	53	91	133	79	24	113	295	427	21	84	316	511
Össze- sen	44,8	55,2	38,8	61,2	30,0	70,0	41,7	58,3	40,4	59,6	28,6	71,4	37,2	62,8	24,5	75,5	35,6	64,4
	257	317	207	326	288	672	540	754	778	1145	348	867	2418	4081	235	723	2653	4804

Mu = Muravidék, A = Ausztria, F = Felvidék. K = Kárpátalja, E = Erdély. V = Vajdaság, Mo = Magyarország,
 Σkétny. = kétnyelvűek összesített eredményei

Az eredményeket először a kilenc nyelvi változóra összesítve (A), majd példamondatokra lebontva is elemeztük (B). Mindkét esetben megvizsgáltuk az analitizáló és szintetizáló megoldások arányát az egész Kárpát-medencére összesített eredmények alapján, elemeztük az egynyelvű és kétnyelvű magyarok preferenciájában mutatkozó különbségeket, és külön összehasonlítottuk a kétnyelvű régiók eredményeit. Az (A) és (B) elemzés nem különül el mindig egyértelműen, mert az összesített eredmények elemzésekor esetenként az egyes feladatokban jelentkező preferenciára is hivatkoztunk.

A. Összesített eredmények elemzése

A.1. Analitizálódási tendencia a Kárpát-medence magyar anyanyelvű beszélőinél

Az 1. táblázatban látszik, hogy a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek a válaszok 35,6%-ban a széttagoló tendenciát preferálják a tömörítő változatokkal szemben, míg a tömörítő megoldásokat átlagban 64,4%-ban részesítik előnyben a széttagoló megoldásokkal szemben. A 28,8%-os különbség a szintetikus megoldások javára statisztikailag magasan szignifikáns: $\chi^2=620,46$, $df=1$, $p<0,00$. Ez azt jelenti, hogy az analitikus és szintetikus megoldási lehetőségek közül sokkal gyakrabban a tömörítő, magyarosabb változatot választják. Az általános szinten domináló, tömörítő tendencia azonban a *tagsági díj/tagdíj* és a banki számla/bankszámla változó esetében nem érvényes: az adatközlők itt 27,6%-kal és 19,6%-kal jelentősen gyakrabban részesítik előnyben a széttagoló tendenciát ($\chi^2=63,43$, $df=1$, $p<0,00$ és $\chi^2=31,12$, $df=1$, $p<0,00$)³⁴

A.2. Analitizálódás az egynyelvű és kétnyelvű magyarok körében

A magyarországi magyarok megoldásaiban 12,7%-kal gyakrabban a tömörítő megoldások preferálása, mint a kétnyelvű magyaroknál. Ez a különbség statisztikailag magasan szignifikáns

($\chi^2=58,53$, $df=1$, $p<0,00$), és kiinduló hipotézisünket támasztja alá: a kétnyelvű környezetben élő magyaroknál a széttagoló tendencia jelentősen erősebb.³⁵

Minden kétnyelvű régió átlageredménye jelentősen eltér a magyarországi átlageredménytől, és minden esetben a kétnyelvű régióban kifejezettebb az analitizálódási tendencia. Ezeket a különbségeket a 2. táblázat tartalmazza.

A legnagyobb eltérés Magyarország és a Muravidék között van: a muravidékiek 20,3%-kal gyakrabban preferálják az idegenszerűbb analitikus formákat, mint a magyarországiak. A kárpátaljaiak 17,2%-kal, az erdélyiek majdnem 16%-kal gyakrabban részesítik előnyben az analitikusabb megoldásokat, mint a magyarországiak. 14,3% az eltérés Magyarország és Ausztria között, míg a legkevesbé térnek el a Vajdaság (4,1%) és a Felvidék (5,5%) eredményei, bár az utóbbi két eltérés is statisztikailag szignifikáns.

2. táblázat

Különbségek Magyarország és a kétnyelvű régiók között az analitikus/szintetikus változók preferálásában

Régiók	D	χ^2	df	P
Magyarország–Muravidék	20,3	67,47	1	0,00
Magyarország–Ausztria	14,3	33,60	1	0,00
Magyarország–Felvidék	5,5	6,67	1	0,01
Magyarország–Kárpátalja	17,2	72,15	1	0,00
Magyarország–Erdély	15,9	71,15	1	0,00
Magyarország–Vajdaság	4,1	4,62	1	0,05

D = régiók közötti különbség %-ban

A magyarországi eredményektől való eltérés alapján a kétnyelvű régiók két csoportja különíthető el. Az elsőbe a Muravidék, Kárpátalja, Erdély és Ausztria sorolható, míg a Felvidéken és a Vajdaságban jelentősen kisebb az eltérés a magyarországi nyelvhasználattól a vizsgált nyelvi jelenséget illetően.

A.3. Különbségek az analitizálódási tendenciában a kétnyelvű régiók között

A kétnyelvű régiók közül a szétagolási tendencia leginkább a Muravidéken, legkevésbé a Vajdaságban érvényesül. A kétnyelvű beszélőközösségek rangsora az analitizálódás erősségét illetően a következő: 1. Muravidék (44,8%), 2. Kárpátalja (41,7), 3. Erdély (40,4%), 4. Ausztria (38,8%), 5. Felvidék (30,0%), 6. Vajdaság (28,6%). Hogy ezek a különbségek statisztikailag jelentősek-e, a 3. táblázatban látható.

3. táblázat

Különbségek a kétnyelvű régiók között az analitizálódási tendencia erősségében

Régiók	D	χ^2	df	p
Muravidék–Ausztria	6	4,01	1	0,05
Muravidék–Felvidék	14,8	35,07	1	0,00
Muravidék–Kárpátalja	3,1	1,51	1	n. sz.
Muravidék–Erdély	4,4	4,14	1	0,05
Muravidék–Vajdaság	16,2	67,47	1	0,00
Ausztria–Felvidék	8,8	12,07	1	0,00
Ausztria–Kárpátalja	2,9	1,32	1	n. sz.
Ausztria–Erdély	1,6	0,45	1	n. sz.
Ausztria–Vajdaság	10,2	17,77	1	0,00
Felvidék–Kárpátalja	11,7	32,63	1	0,00
Felvidék–Erdély	10,4	30,05	1	0,00
Felvidék–Vajdaság	1,4	0,48	1	n. sz.
Kárpátalja–Erdély	1,3	0,34	1	n. sz.
Kárpátalja–Vajdaság	13,1	47,25	1	0,00
Erdély–Vajdaság	11,8	45,19	1	0,00

D = régiók közötti különbség %-ban

Dőlt betűkkel azt a régiót jelöltük, amelyben erősebb az analitizálódási tendencia.

A táblázatban látszik, hogy a szétagoló tendencia a Muravidék–Kárpátalja, Ausztria–Kárpátalja, Ausztria–Erdély, valamint a Felvidék–Vajdaság és Kárpátalja–Erdély viszonylatában nem különbözik. Az eredmények itt is a már említett szabályosságot tükrözik: az analitizálódás erősségét illetően a kétnyelvű régióknál

két csoport különül el: a tendencia kifejezettebb a Muravidéken, Kárpátalján és Erdélyben, valamint Ausztriában, és a felsorolt régiókhoz viszonyítva kevésbé kifejezett a Felvidéken és a Vajdaságban (bár e két utóbbi esetében is jelentősen erősebb, mint az egynyelvű közegben élőkénél).³⁶

B. Nyelvi változók szerinti elemzés

A 4. táblázatban bemutattuk az alkalmazott kilenc nyelvi változó analitikus változatait a széttagolás erősségének sorrendjében. A táblázatban azt is feltüntettük, hogy egyes nyelvi változónál minden régióban mekkora az átlagos analitizálódás és statisztikailag jelentősek-e a régiók közötti különbségek (χ^2 és p).

4. táblázat

A széttagoló tendencia erőssége feladatonként, átlagosan és régiók szerint

Analitikus változat	Az analitizálódás erőssége (Kárpát-medencei átlag, %)	Az analitizálódás erőssége régiók szerint (%)	χ^2 (df=6) (régiók közötti különbségek-függetlenség-vizsgálat)	p
1. tagsági díj	63,8	Mu=75,4; V=72,1; K=71,5; F=70,1; A=63,8; E=63,7; Mo=28,6	69,97	0,00
2. banki számla	59,8	K=74,1; Mu=72,6; A=67,2; E=64,0; Mo=63,6; V=41,9; F=37,7	21,21	0,01
3. ne légy türelmetlen	40,2	Mu=58,5; A=56,7; K=54,2; F=48,1; Mo=42,3; E=40,8; V=34,3	57,85	0,00
4. utazás busszal	39,9	Mu=67,7; E=52,3; A=50,8; K=37,8; F=31,5; V=27,7; Mo=19,6	68,37	0,00
5. szépítgeti magát	38,3	E=62,7; Mu=59,7; A=45,0; K=36,8; Mo=20,0; F=19,6; V=17,5;	122,65	0,00
6. légi tér	28,7	K=50,7; Mu=29,0; A=28,8; E=28,5; V=25,0; F=23,1; Mo=9,3	56,20	0,00
7. hegedűn játszik	20,7	K=30,6; F=26,9; Mu=21,5; A=18,3; V=16,9; E=16,2; Mo=15,9	16,61	0,05
8. ki tudom nyitni	19,7	E=28,4; V=20,3; Mo=18,7; Mu=17,5; A=16,9; K=14,6; F=12,5	16,53	0,05
9. ki tudok menni	4,2	E=7,9; K=5,6; A=3,3; Mo=2,8; V=2,1; Mu=1,5; F=0,9	14,26	0,05

A táblázatban látható, hogy a szétagolási tendencia a Kárpát-medencére összesített eredményekben az egyes feladatoknál az elhanyagolhatóan alacsony 4,2% és az igen magas 63,8% között jelentkezett. Minden analitikus változat elfogadásának gyakorisága a hét vizsgált régiót összehasonlítva statisztikailag jelentősen különbözik.

A továbbiakban a kilenc nyelvi változónál kimutatott szétagolási tendencia részletesebb elemzését adjuk meg. Ezeknél, a folyamatosabb olvasást elősegítendő, két régió közötti eltérésekre utaló χ^2 -eket csak a végjegyzetekben tüntettük fel.

1. tagsági díj/tagdíj³⁷

A Kárpát-medence szintjén az adatközlők válaszainak 63,8%-ban a szétagoló tendencia érvényesül, míg a szintetikus megoldást csak 36,2%-ban preferálják. A hét régió eredményeinek összehasonlítása ($\chi^2=69,97$, $df=6$, $p<0,00$) azonban arra utal, hogy a válaszok megoszlása régióként jelentősen különbözik. Ezt a különbséget elsősorban az okozza, hogy a *tagsági díj* szókapcsolatot a *tagdíj* összetétellel szemben a magyarországi adatközlők mindössze 28,6%-a részesítette előnyben. Ezzel szemben a kétnyelvűeknél ez a százalék 63,7 (Erdély) és 75,4 (Muravidék) között van, ami egyértelműen arra utal, hogy a szétagoló tendencia a kétnyelvűek csoportjában szignifikánsan erősebb, mint az egynyelvű környezetben. A magyarországi eredmények minden más régió eredményétől statisztikailag szignifikánsan különböznek. A kisebbségi magyar beszélőközösségek között alig vannak különbségek, csupán a tendencia szintjén ($p<0,10$) mutatkozik különbség Erdély és a Muravidék, valamint Erdély és a Vajdaság között: mindkét esetben, Erdélyben a szétagolást kevésbé preferálják.

2. utazás busszal/buszozás³⁸

A Kárpát-medence vizsgált magyar beszélőközösségei megközelítőleg 40%-ban preferálják az *utazás busszal* kéttagú szókapcsolatot a *-z(ik)* igeképzővel ellátott *buszozik* származékszóval szemben. Az egyes régiók között jelentős eltérések vannak ($\chi^2=68,37$, $df=6$, $p<0,00$). Az előző példához hasonlóan itt is a

magyarországi eredmények utalnak a legkevésbé az analitizálódásra (az adatközlők mindössze 19,6%-a preferálja a szétagolást a tömörítéssel szemben). Ez az arány jóval magasabb a kéttagú beszélőközösségek esetében, és a legalacsonyabb vajdasági 27,7%, valamint a legmagasabb muravidéki 67,7% között mozog. A magyarországiak eredményei csupán a vajdaságiaké-
től nem különböznek jelentősen, viszont az összes többi régióban kifejezettebb az analitizálódás, mint Magyarországon. A kétnyelvű régiók közül az alacsony vajdasági preferencia csupán a felvidéki (31,5%) eredményektől nem különbözik jelentősen, viszont az összes többi kisebbségi régiótól szignifikánsan eltér a kevésbé kifejezett szétagolás irányába. Viszonylag alacsony a szétagolási tendencia a Kárpátalján is: 37,8%. Így, a kisebbségi régiókat figyelembe véve, két csoport különböztethető meg: a Vajdaság, Felvidék és Kárpátalja (ezeknél alacsonyabb szétagolási tendencia érvényesül), valamint Ausztria, Erdély és Muravidék, ahol jelentősen többen (az adatközlők 50,8; 52,3 és 67,7%-a) preferálják az analitikus változatot.

3. *ki tudok menni/kimehetek*³⁹

Az analitikus *ki tudok menni* változatot, az összesített eredményeket figyelembe véve, az adatközlőknek mindössze 4,2%-a részesíti előnyben a szintetikus *kimehetek* változattal szemben. Bár a csoportok közötti eltérések igen kicsik (a felvidéki 0,9% és az erdélyi 7,9% között vannak), a $\chi^2=14,26$, $df=6$ mutatja, hogy 5%-os szinten szignifikánsak. Az egynyelvűek nem különböznek el a kétnyelvűek csoportjától. Csupán Erdélyben mutatkozott kifejezettebb szétagoló tendencia, mint a Felvidéken és a Vajdaságban, és egy árnyalattal erősebb (10%-os szinten), mint a Muravidéken és Magyarországon, valamint a Kárpátalján, mint a Felvidéken. A Felvidéken, az összes többi régióhoz viszonyítva, 0,9%-kal a legkevésbé kifejezett az analitizálódás ennél a változónál.

4. *banki számla/bankszámla*⁴⁰

A szétagoló tendenciát a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek vizsgált tagjainak 59,8%-a részesíti előnyben a szintetizáló változattal szemben. A $\chi^2=57,85$, $df=6$, $p<0,00$ mutatja,

hogyan az egyes régiók adatközlői között jelentős eltérések vannak: erre utalnak a kárpátaljai 74,1% és a felvidéki 37,7% közötti nagy eltéréseket tükröző eredmények is. A magyarországi egynyelvű csoport 63,6%-ban preferálja az analitizálódást, és az ötödik a rangsorban a régiók között, vagyis nem különül el a kétnyelvű csoportoktól. A legkifejezettebb az analitizálódás elfogadása a Kárpátalján (74,1%), és ez csupán a muravidéki és ausztriai eredményektől nem különbözik, viszont statisztikailag jelentősen eltér minden más régió eredményétől. A Muravidéken a szétagolás erősebben érvényesül, mint a Felvidéken és a Vajdaságban, de más régióktól nem különül el. Ausztriában, Erdélyben és Magyarországon kifejezettebb a szétagolás, mint a Vajdaságban és a Felvidéken, a két utóbbi pedig nem különbözik egymástól. E változónál tehát a Kárpátalján és a Muravidéken érvényesül legerőteljesebben a szétagoló tendencia, a legkevésbé pedig a Felvidéken (37,7%) és a Vajdaságban (41,9%), míg a többi régió a két csoport között van, de közelebb a kárpátaljai és muravidéki eredményekhez.

5. ki tudom nyitni/kinyithatom⁴¹

Az összesített eredmények alapján az analitizálódást az adatközlők 19,7%-a részesíti előnyben a tömörítéssel szemben. A régiók között statisztikailag jelentős különbségek vannak ($\chi^2=16,53$, $df=6$, $p<0,05$). Az eltérést elsősorban az Erdélyben kapott eredmények okozzák: Erdélyben ugyanis e változónál erősebben érvényesül a szétagolás preferálása, mint a Felvidéken és Kárpátalján, valamint a tendencia szintjén, mint Ausztriában és a Muravidéken. Más régiók között nincsenek statisztikailag jelentős különbségek. Valójában tehát a szétagolási tendencia e változónál Erdélyben a legkifejezettebb, ennél Kárpátalján és a Felvidéken jelentősen kisebb, a többi régió pedig Erdély, valamint Kárpátalja és a Felvidék között helyezkedik el.

6. légi teret/légteret⁴²

A Kárpát-medencére összesített eredmények alapján a szétagolási tendenciát az adatközlők 28,7%-a részesíti előnyben a szintetikus változattal szemben. A régiók közötti jelentős külön-

séget ($\chi^2=56,20$, $df=6$, $p<0,00$) két eredmény okozza: a magyarországi igen alacsony (9,3%) és a kárpátaljai igen magas (50,7%) analitizálódás. E két csoport eredményei minden más régió eredményétől jelentősen különböznek. Kárpátalján az analitizálódás nemcsak a magyarországinál erősebb, hanem a felvidékinél, a vajdaságinál, az ausztriainál és a muravidékinél is. Ugyanakkor Magyarországon nemcsak a kárpátaljainál jut kevésbé kifejezésre, hanem a felvidékinél, a vajdaságinál, az erdélyinél, az ausztriainál és a murántúlinál is. Ez annyit jelent, hogy az egynyelvű magyarországi magyarok eredményei itt is jelentősen elkülönülnek a kétnyelvű csoportok eredményeitől, akiknél e változót illetően erősebb az analitizálódási tendencia. A kétnyelvű csoportoknál a széttagoló tendencia nagyjából azonos erősségű, egy nagyon erőteljes eltéréssel: Kárpátalján megközelítőleg kétszer olyan gyakori a széttagolás preferálása, mint a többi kétnyelvű régió esetében.

7. *hegedűn játszani/hegedülni*⁴³

Az összes vizsgált beszélőközösség adatközlőinek 20,7%-a preferálta a *hegedűn játszani* analitikus formát a *hegedülni* tömörítéssel szemben. Az egyes régiók között jelentős különbségek vannak ($\chi^2=16,01$, $df=6$, $p<0,05$). A legkifejezettebb a széttagolási tendencia Kárpátalján (30,6%), a legkevésbé kifejezett Magyarországon (15,9%). Ez a különbség statisztikailag szignifikáns. Kárpátalja jelentősen különbözik Erdélytől és a Vajdaságtól, és a tendencia szintjén Kárpátalján erősebb a széttagolási tendencia az ausztriai helyzettől is. Erős az analitizálódás a Felvidéken is (26,9%), erősebb, mint Erdélyben és Magyarországon. Mindezeket figyelembe véve a *hegedűn játszani* szó szerkezetet leginkább Kárpátalján és a Felvidéken preferálják a *hegedülni* tömörítéssel szemben, jelentősen erősebben, mint Magyarországon, Erdélyben és (részben) a Vajdaságban.

8. *ne légy türelmetlen/ ne türelmetlenkedj*⁴⁴

A $\chi^2=21,21$, $df=6$, $p<0,01$ arra utal, hogy a vizsgált régiók között jelentős eltérések vannak. Az analitizálódást legkevésbé a Vajdaságban (34,3%) és leginkább a Muravidéken (58,5%) pre-

ferálják. A magyarországi egynyelvű adatközlők válaszai nem különböznek el egyértelműen a kétnyelvű csoportok válaszaitól. A Muravidéken erősebb az analitizálódási tendencia, mint a Vajdaságban, Erdélyben, és Magyarországon, Ausztriában pedig kifejezettebb, mint a Vajdaságban, Erdélyben, és 10%-os szinten, mint Magyarországon. Kárpátalján kifejezettebben preferálják a széttagolást, mint a Vajdaságban, és egy árnyalattal jobban, mint Magyarországon, valamint Felvidéken is kifejezettebb a széttagolás, mint a Vajdaságban. A kapott eredmények alapján tehát a Vajdaság, Erdély és Magyarország képez külön csoportot, e régiókban kevésbé preferálják a széttagolást, míg erősebb széttagolási tendencia jellemzi a Muravidéket, Ausztriát, Kárpátalját és a Felvidéket.

9. *szépítgeti magát/szépítkezik*⁴⁵

A Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek körében az adatközlők 38,2%-a az analitikus *szépítgeti magát* és 61,8%-a a szintetikus *szépítkezik* nyelvi megoldást preferálja. A csoportok közötti igen jelentős eltérésre utal a $\chi^2=122,65$, $df=6$, $p<0,00$. A széttagoló formát leginkább az erdélyiek (62,7%) és a muravidékiek (59,7%), a legkevésbé a vajdaságiak (17,5%) és a felvidékiek (19,6) részesítik előnyben, és az utóbbiakhoz igen közel áll a magyarországiak eredménye is (20,0%). Az egynyelvűek és a kétnyelvűek csoportjai tehát nem különböznek el egymástól. Az erdélyiek eredményei csupán a muravidékiek eredményeivel rokoníthatók, és minden más régiótól jelentősen eltérnek a kifejezettebb széttagolás irányába. A Muravidéken a széttagoló tendencia nemcsak ugyanolyan erős, mint Erdélyben, de nem különbözik jelentősen az ausztriai eredményektől sem, viszont erősebb, mint a Kárpátalján, Magyarországon, a Felvidéken és a Vajdaságban. Ezen kívül a Kárpátalján is viszonylag erős az analitizálódás, és jelentősen kifejezettebb, mint Magyarországon a Felvidéken és a Vajdaságban. A vajdasági, a felvidéki és a magyarországi eredmények nem különböznek jelentősen.

A fentiek alapján tehát a régiók két csoportja különíthető el: az I. csoport; Erdély, Muravidék, Ausztria és Kárpátalja, ezeknél jelentősen erősebb a széttagoló tendencia, a II. pedig Magyaror-

szág, Felvidék és a Vajdaság, ahol a széttagoló tendencia jelentősen kevésbé tükröződik e változó esetében.

Az eredmények értékelésénél mindenképpen figyelembe kell venni, hogy az alkalmazott eljárásnak, minden kétséget kizáróan, vannak bizonyos hiányosságai. Emiatt a kapott eredményeket igen körültekintően kell kezelni. Egyrészt a kérdőíves módszerrel nyert eredmények a beszélők nyelvhasználatáról csak korlátozott érvényű információkat nyújtanak (nem helyettesíthetik a spontán nyelvi mintákat), másrészt az alkalmazott kisszámú nyelvi változó – ezek esetünkben különben is csak néhány különböző státusú nyelvi jelenséget fednek le – nem képezi reprezentatív mintáját a széttagoló tendencia sokféle lehetséges megnyilvánulásának. Azt azonban mégis figyelemre méltónak tartjuk, hogy az azonos eljárással kapott adatok számos esetben rendszerszerű eltérésekre utalnak az egyes régiók között, s ezek a különbségek fontosabbak, mint a kapott abszolút értékek.

5. Következtetések

1. A vizsgált Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek kilenc nyelvi változónál megközelítőleg 36%-ban a széttagoló, és 64%-ban a tömörítő megoldásokat preferálják. A szintetikus megoldások javára (nem kell idézőjel) mutató különbség statisztikailag magasan szignifikáns.

2. Az analitizálódási tendencia a kétnyelvű környezetben élő magyaroknál átlag majdnem 13%-kal erősebb, mint az egynyelvű magyarországi magyaroknál. Minden kétnyelvű régióban jelentősen gyakrabban részesítik előnyben a széttagoló nyelvi változatokat, mint Magyarországon. Ez hipotézisünket igazolja.

3. A kétnyelvű magyar beszélőközösségek rangsora az analitizálódás átlagos erősségét illetően: 1. Muravidék (44,8%), 2. Kárpátalja (41,7%), 3. Erdély (40,4%), 4. Ausztria (38,8%), 5. Felvidék (30%) és 6. Vajdaság (28,6%). Az egynyelvű magyarországi magyar beszélőknél ez az arány 24,5%.

4. A kétnyelvűségi helyzetben élő magyaroknál, az egynyelvűségi helyzetben élőkhez viszonyítva, a széttagoló tendencia leg-

kifejezettebb a *tagsági díj/tagdíj*; *utazás busszal/buszozás* és a *légi tér/légtér* nyelvi változóknál.

5. A széttagoló nyelvi változatok preferenciájának rangsora: 1. *tagsági díj* (63,8%), 2. *banki számla* (59,8%), 3. *ne légy türelmetlen* (45,7%), 5. *utazás busszal* (39,9%), 6. *légi tér* (28,7%), 7. *hegedűn játszani* (20,7%), 8. *ki tudom nyitni* (19,7%), 9. *ki tudok menni* (4,2%).

6. Minden széttagoló változat elfogadási arányában statisztikailag jelentős eltérések vannak a vizsgált régiók között. A *tagsági díj* analitikus megoldást kétnyelvű magyar beszélőközösségben jelentősen gyakrabban részesítik előnyben az egynyelvű magyarokhoz viszonyítva. A *ne légy türelmetlen* megoldást különösen a Muravidéken, Ausztriában és a Kárpátalján preferálják, a *ne türelmetlenkedj* megoldással szemben. A *banki számla* leggyakrabban a kárpátaljaiaknál és a muravidékieknél használatos, ritkán a Felvidéken és a Vajdaságban, az *utazás busszal* pedig a Muravidéken, Erdélyben és Ausztriában, ugyanakkor a Felvidéken és a Vajdaságban, és különösen Magyarországon jelentősen ritkábban jelentkezik, mint a többi régióban. A *szépítgeti magát* változat elsősorban az erdélyiek és a muravidékiek eredményeit jellemzi, míg Magyarországon, a Felvidéken és a Vajdaságban a *szépítkezik* a gyakoribb. A *légi tér* analitikus forma különösen a Kárpátalján gyakori, de a többi kisebbségi régióra is jellemzőbb, mint Magyarországra. A *hegedűn játszani* változatot leggyakrabban a Kárpátalján preferálják a *hegedül* megoldás helyett, a *ki tudom nyitni*, és a *ki tudok menni* változatot pedig leginkább Erdélyben.

A *tagsági díj* és a *légi tér* analitikus megoldások egyértelműen elkülönítik egymástól az egynyelvű és a kétnyelvű beszélőket (a kétnyelvűeknél jelentősen gyakrabban használatosak), és ugyanez jellemző az *utazás busszal* változatra is, a Vajdaság kivételével, ahol megközelítőleg ugyanolyan arányban (viszonylag ritkán) preferálják ezt a változatot, mint Magyarországon.

Megjegyzés: E cikk 1. táblázatában a vajdasági, a magyarországi és a Kárpát-medencére összesített eredmények átlagai 8,5%-kal, 4%-kal és 4,6%-kal eltérnek a szerző könyvében (Göncz, 1999) a 7.7 táblázatban (173. o.) közölt százalékoktól. A *banki számla/bankszámla* változó esetében a könyvben felcserélve jelent meg az analitikus és szintetikus

változatok használati aránya, a *ki tudom nyitni/kinyithatom* változónál pedig a szintetikus változat helyett az analitikus változat használati aránya ismétlődik. Az akkori tévedésekért a szerző a kutatásban részt vett munkatársak és az olvasók elnézését kéri.

Az egyes és többes szám használata*

1. A kutatás tárgya, céljai és hipotézise

Általánosságban véve a többes szám használata az indoeurópai nyelvekben gyakoribb, mint a magyarban. Ezért is nevezi Kossa a magyart „különleges egyes számú nyelvnek” (1978:264). A normatív nyelvészeti szakirodalomnak az egyes, illetve a többes szám használatával kapcsolatos megállapításaival újabban Lanstyák-Szabó Mihály (1997:80–90) foglalkoztak.⁴⁶ Elemzésük a normatív állásponttól, amelyben a főnevek egyes, illetve többes számának használatát és az állapotféle határozók egyeztetéseinek eseteit vették számba, röviden így összegezhető: mind a főnevek egyes és többes számával, mind az állapotféle határozók egyeztetésével kapcsolatosan használható az egyes és többes számú változat is (vagyis ezek nem állnak egymással szemben mint „helyes”–„helytelen” megoldások), bár az egyes számú változat a nyelvvelők álláspontja szerint az ajánlatosabb („magyarosabb”) forma, míg a többes számút idegenszerűbbnek tartják, és használatát elsősorban a környező indoeurópai nyelvek hatásának tulajdonítják.

A valós nyelvhasználatban a többes számú változat viszonylag gyakori. A nyelvvelői irodalomban erre bőven van példa, különösen kétnyelvűségi helyzetekre vonatkozóan. Így pl. Molnár

* Eredetileg *Az egyes és többes szám használata Kárpát-medencei magyar beszélőknél* címmel jelent meg: *Pszichológia*, 2001, 4:371–398. Az itt közölt változatból kihagytuk a módszerek leírását, mivel azok megegyeznek az előző két tanulmányban alkalmazottakkal.

Csikós (1989:171) a vajdasági magyar nyelvváltozatok alaktani sajátosságai kapcsán megjegyzi, hogy a többes számú főneveknek a megszokottnál gyakoribb használata mint kontaktushatás jelentkezik (pl. nem találja a *kesztyűit*), de az alany és az állítmány egyeztetésekor is gyakran a többes számú állítmány használatos (pl. Feri és Zita sétálni *mennek*). Lanstyák–Szabó Mihály (1997) számos szlovákiai magyar sajtónyelvi példát közöl a jelenség bemutatására. Ugyanott ismertetik empirikus kutatásuk eredményeit is, amelyben az egyes illetve többes szám említett eseteivel kapcsolatos nyelvhasználati szokásokat vizsgálták egy-nyelvű magyar és magyar-szlovák kétnyelvű gimnazisták körében. Az utóbbiak vagy magyar, vagy szlovák tannyelvű iskolába jártak. Bár többnyire az egyes számú változat bizonyult presztízs-változatnak, a kétnyelvű csoportoknál, főleg ha az adatközlők szlovák gimnáziumba jártak, nagyobb arányban jelentkezett a többes számú forma használata, mint az egynyelvűeknél.⁴⁷

Kutatásunk tárgya, legáltalánosabb megfogalmazásban, a Kárpát-medencei magyar beszélők, illetve beszélőközösségek nyelvhasználati szokásai. Az egyes, illetve többes szám használatának két esetét, a főnevek egyes és többes számú formájával és az állapotféle határozók egyeztetésével kapcsolatos nyelvhasználatokat vizsgáltuk. Elsődleges célunk az adatközlés, mivel kevés számszerű adattal rendelkezünk arról, milyen az egyes, illetve többes számú nyelvi megoldások aránya a magyar beszélők körében. A puszta adatközlésen túl azonban célunk az adatok néhány kiválasztott szempont szerinti elemzése is, hogy választ kaphassunk a következő kérdésekre:

1. Hogyan viszonyul az adatközlők nyelvhasználata a grammatikákban és a nyelvművelő kiadványokban kodifikált normához?
2. Milyen az adatközlői csoportok nyelvhasználatának egymáshoz való viszonya?
3. A használati gyakoriságot meghatározó (nyelven kívüli) tényezők közül mekkora a végzettség és az adatközlők egyéni kétnyelvűségének szerepe?

A két utóbbi kérdés kapcsán előtérbe kerül a többségi helyzetű egynyelvű magyarországi beszélők és a kisebbségi helyzetű felvidéki, kárpátaljai, erdélyi, vajdasági, muravidéki és ausztriai

magyar anyanyelvű kétnyelvű beszélők nyelvhasználati szokásai közötti esetleges különbségek kérdése és a hipotézis is, amelyet kutatásunkkal ellenőrizni szeretnénk. Az egyes illetve többes szám preferálását ugyanis olyan nyelvi változók alkalmazásával vizsgáltuk, amelyek az egész magyar nyelvterületen változók (egyetemes változók), de a változók egyik változatának (a többes számú változatnak) a kétnyelvűségi helyzetben a többségi indoeurópai nyelvben párhuzama van, ezért ez a változat a kétnyelvűek esetében nemcsak egyetemes, hanem kontaktusváltozat is (Lanstyák–Szabó Mihály, 1997:20). Elvárható, hogy a kétnyelvűek nyelvhasználatában e változat előfordulási arányát a másodnyelv állandó hatása növeli. Más szavakkal, a többes számú megoldás kialakulásához az egész magyar nyelvterületen elsősorban az indoeurópai nyelvi környezet járult hozzá, kétnyelvűségi helyzetben pedig e hatást fokozza az anyanyelvnek a többségi indoeurópai nyelvvel való állandó kapcsolata. Ezért feltételeztük, hogy egynyelvű magyar környezetben a többes szám használata az indoeurópai nyelvek hatására csak mint általános indoeuropeizmus érvényesül (ezért ritkábban fordul elő), míg kétnyelvűségi helyzetben az általános indoeuropeizmus mellett a többségi (szintén indoeurópai) nyelvvel való állandó kapcsolat is kedvez terjedésüknek, annál is inkább, mivel a változat magyarországi megléte miatt egy átlagos kétnyelvű beszélő nem is érzi azokat idegenszerűnek.

Kutatásunkban az egyes számú változatra mint standard („magyarosabb”, első), az indoeurópai párhuzammal rendelkező többes számúra pedig (amely többnyire ritkábban fordul elő) mint nem standard (idegenszerűbb, „kevésbé helyes” vagy második) változatra utalunk.

2. Eredmények és megbeszélés

A válaszok értelmezésénél a normatív nyelvészetnek a főnevek egyes és többes számának használatával, valamint az állapotféle határozók egyeztetésével kapcsolatos szempontjait vetjük figyelembe. Ezek a következők:

a. A páros testrészeket és a hozzájuk tartozó ruhadarabokat megnevező szavak használhatók mind egyes, mind többes számban, ám az egyes szám számít „magyarosabbnak” (tehát *lába lábai* helyett). Erre vonatkozik a 8-as számú példamondat.

b. A sok azonos vagy hasonló egyedből álló dolgokat, ha csupán általános osztályukra utalunk, általában egyes számban nevezzük meg (pl. *almát* szednek, és nem *almákat*). Erre utal az 1. és 3. feladat.

c. Az állapotféle határozókat (bizonyos állapotban levést, valamilyen állapotba jutást, valaminek vagy valamilyennek mondat, látást fejeznek ki) használhatjuk egyes vagy többes számban, attól függetlenül, hogy egyes vagy többes számú szóra értjük őket, bár a nyelvújítók az egyes számú formát előnyben részesítik. Így ha az állapotféle határozók többes számú vagy halmozott főnévre vonatkoznak, ajánlatosabb a határozó egyes számú alakjának használata. A normatív álláspont szerint tehát elfogadhatóbb az „emberek *önzövé* váltak” mint az „emberek *önzők-ké* váltak” változat, vagy a „Péter és Pál *tanuló*” mint a „Péter és Pál *tanulók*” változat. Ezeket az eseteket vizsgálja a 2., 4., 5., 6. és 7. feladat.

A nyolc mondat e tanulmány végén található⁴⁸.

A kutatás legfontosabb eredményeit az 1. táblázat tartalmazza, amelyben feltüntettük a nyolc nyelvi változóra külön-külön, valamint összesítve az egyes (S-standard) és a többes (NS-nem standard) számú változat preferálását régióként, valamint a két nyelvi régiók összevont eredményeit és az egész Kárpát-medencére vonatkozó eredményeket is. Ebből kiszámíthatók a további részletes eredmények, amelyeket a könnyebb áttekinthetőség érdekében a 1–3. mellékletben közlünk, de a főszövegben feltüntetett további összesítő táblázatok is. A nagy tömegű adatmennyiséget a megfogalmazott kérdések szerint elemeztük (mindig először a Kárpát-medencére összesített eredmények szerint, majd változókra lebontva), vagyis olyan szempontból, hogy választ kapjunk a már említett két alapvető kérdésre: hogyan viszonyul az adatközlők nyelvhasználata a kodifikált normához, és milyen az adatközlői csoportok nyelvhasználatának egymáshoz való viszonya.

2.1. Nyelvhasználati szokások: hogyan viszonyul az adatközlők nyelvhasználata a kodifikált normához?

Először a nyolc változóra összesített eredmények elemzését ismertetjük.

A 846 adatközlő összesen 6640 értékelhető választ adott a nyolc feladatra. 4613 válasz (a válaszok 69,47%-a) az egyes, 2027 (30,53%) pedig a többes számú változat preferálására mutat (l. az 1. táblázat utolsó sorát). A két változat preferálásában mutatkozó 38,94%-os különbség az egyes számú változatok javára statisztikailag magasan szignifikáns. Ez azt jelenti, hogy adatközlőink sokkal gyakrabban használják a „magyarosabb”, mint az „idegenszerűbb” változatokat, bár a több mint 30%-os többes számú preferencia is igen magas százalék. A megközelítőleg 70:30 százalékos arány az egyes illetve többes szám használatának mindkét vizsgált esetére nem egyformán érvényes, szignifikánsan kifejezettebb az első számú változat használata a főneveknél (75,18%), mint az állapotféle határozók egyeztetésének esetében (65,88%), vagyis adatközlőink a főnevek egyes illetve többes számának használatakor normatívabb nyelvhasználatot mutatnak, mint az állapotféle határozók egyeztetésénél. (A 9,7%-os különbség a standardabb főnévhasználat javára a $\chi^2=60,60$, $df=1$, alapján $p<0,01$ -en szignifikáns). Ennek talán az lenne a magyarázata, hogy a főnevek egyes illetve többes számú használata „klasszikus” nyelvhelyességi kérdés (Lanstyák–Szabómihály, 1997:127), hangsúlyosan fordul elő a nyelvművelő irodalomban és a tankönyvekben, a határozói egyeztetés szabályairól pedig ritkábban esik szó, így kevesebben tudják, hogy az egyes számú formát a nyelvművelés előnyben részesíti. Ugyanilyen eljárással számolva az egynyelvűek esetében a $\chi^2=3,32$, $df=1$, $p<0,10$, a kétnyelvűeknél pedig $\chi^2=58,30$, $df=1$, $p<0,01$, vagyis az a szabályosság, hogy a standardabb nyelvhasználat jobban vonatkozik a főnevekre, mint az állapotféle határozók egyeztetésére, az egynyelvűeknél csak a tendencia szintjén mutatkozik, a kétnyelvűek összesített eredményeire vonatkoztatva viszont igen kifejezett.⁴⁹

1. táblázat

Az egyes és a többes szám használata a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél

Nyelvi változó	1. F		2. K		3. E		4. V		5. Mu		6. A		7. Mo		Σ kétnyelvű		K-m	
	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS
<i>banánt/</i>	91	16	90	53	188	27	119	19	61	5	53	7	94	13	602	127	696	127
<i>banánokat</i>	85	15	62,9	37,1	87,4	12,6	86,2	13,8	92,4	7,6	88,3	11,7	87,9	12,1	85,6	17,4	83,3	16,7
<i>önzövé/</i>	62	46	58	86	129	86	103	38	50	15	38	21	75	32	440	292	515	324
<i>önzőkké</i>	57,4	42,6	40,3	59,7	60	40	73	27	76,9	23,1	64,4	35,6	70,1	29,9	60,1	39,9	61,4	45,3
<i>függőnyt/</i>	64	44	65	79	118	97	79	60	39	25	32	27	60	47	397	332	457	379
<i>függő-nyöket</i>	59,3	40,7	45,1	54,9	54,9	45,1	56,8	43,2	60,9	39,1	54,2	45,8	57,7	42,3	54,5	45,5	54,7	45,3
<i>komolynak/</i>	90	18	66	78	144	70	99	37	48	15	49	11	75	32	496	229	571	261
<i>komolyak-nak</i>	83,3	16,7	45,8	54,2	67,3	32,7	72,8	27,2	76,2	23,8	81,7	18,3	70,1	29,9	68,4	31,6	68,6	31,4
<i>autóban/</i>	83	25	85	58	177	39	115	21	52	13	52	7	93	14	564	163	657	177
<i>autókban</i>	76,9	23,1	59,4	40,6	81,9	18,1	84,6	15,4	80	20	88,1	11,9	86,9	13,1	77,6	22,4	78,8	21,2
<i>tűzoltóvá/</i>	53	55	67	78	100	115	79	57	35	29	35	21	60	47	368	355	428	402
<i>tűzoltókká</i>	49,1	50,9	45,8	54,2	46,5	53,5	58,1	41,9	54,7	45,3	62,5	37,5	56,1	43,9	50,9	49,1	51,6	48,4
<i>tűzoltónak/</i>	77	31	86	59	134	79	107	29	47	17	42	18	90	16	492	232	582	249
<i>tűzoltók-nak</i>	71,3	28,7	59	41	62,9	37,1	78,7	21,3	73,4	26,6	70	30	84,9	15,1	68	32	70	30
<i>lába/lábai</i>	101	5	97	46	193	17	113	14	53	7	57	1	93	5	614	90	707	95
	95,3	4,7	67,8	32,2	91,9	8,1	89	11	88,3	11,7	98,3	1,7	94,9	5,1	87,2	12,8	88,2	11,8
<i>Összesen</i>	621	240	612	537	1183	530	814	275	385	126	358	113	640	206	3973	1821	4613	2027
	72,1	27,9	53,3	46,7	69,1	30,9	74,8	25,2	75,3	24,7	76	24	75,7	24,3	68,6	31,4	69,5	30,5

Terepkutatások

Magyarázat az előző oldalon levő táblázathoz:

1. F = Felvidék 2. K = Kárpátalja 3. E = Erdély 4. V = Vajdaság 5. Mu = Muravidék 6. A = Ausztria 7. Mo = Magyarország

Σ kétnyelvű = kétnyelvű régiók összevont eredményei

K-m = Kárpát-medencére összevont eredmények

A táblázat értelmezése: Minden négyzetben a felső szám azt mutatja, hány adatközlő adott értékelhető választ, az alsó pedig azt, hogy ezeknek hány százaléka vonatkozik az első, illetve második változatra.

Az a szabályosság, hogy (a vizsgált változókra összesítve) az egyes számú megoldást adatközlőink jelentősen gyakrabban használják, mint a többes számú változatot, minden egyes régió-
n belül is érvényesül. Ezt mutatja a 2. táblázat (a részletes eredményeket l. az 1. táblázat és az 1. melléklet utolsó sorában)

2. táblázat

*Az egyes illetve többes szám preferálása régiók szerinti bontásban, %-ban
(a nyolc változóra összesített eredmények)*

Régió	Egyes szám	Többes szám	D
Ausztria	76,00	24,00	52,00**
Magyarország	75,65	24,35	51,30**
Muravidék	75,34	24,66	50,68**
Vajdaság	74,75	25,25	49,50**
Felvidék	72,13	27,87	44,26**
Erdély	69,06	30,94	38,12**
Kárpátalja	53,26	46,74	6,52**

D = különbség ** = $p < 0,01$

Bár minden egyes régióban az első változat a presztízsváltozat, ennek preferálásában a régiók egymástól statisztikailag jelentősen különböznek. Ezt mutatja az 1. melléklet utolsó sorában feltüntetett függetlenségvizsgálat eredménye ($\chi^2=1007,14$, $p < 0,01$). Így pl. Kárpátalja esetében a preferencia mindössze 6,52%-os, míg Ausztriánál 52%. A többi régiótól leginkább a kárpátaljaiak eredményei térnek el, s bár ők is jelentősen gyakrabban részesítik előnyben az egyes, mint a többes számú változatokat, az utóbbiakat sokkal gyakrabban preferálják, mint bármely más régió beszélője. Erdélyben ez a tendencia kevésbé jut kifejezésre, de mégis erő-

sebben, mint a további vizsgált régiókban, leszámítva a Felvidéket, ahol az eredmények leginkább az erdélyiek válaszaival vannak összhangban, ha a további négy régió átlagát vesszük alapul. Az utóbbiak között jelentős különbségek nincsenek. Az eredmények tehát azt mutatják, hogy három csoport különül el egyértelműen az egyes, illetve többes szám preferálását illetően: a legkevésbé preferálják az egyes számú nyelvi megoldásokat a Kárpátalján, jelentősen gyakrabban Erdélyben, és még gyakrabban a Vajdaságban, a Muravidéken, Magyarországon és Ausztriában. A felvidékiek eredményei a második és a harmadik csoport között átmenetet képeznek, azzal, hogy valamivel közelebb állnak az erdélyiek válaszaikhoz (részletesen l. a 2. mellékletben, ahol százalékban feltüntettük a régiók közötti eltéréseket a nyolc változóra összesített változatok preferálásában, és azt is, jelentősek-e ezek az eltérések). Az eredményekből tehát kirajzolódik a következő szabályosság: mindenütt ugyan az egyes számú változat a presztízsváltozat, de a Kárpát-medence középső és délnyugati részében a magyar anyanyelvűek körében jelentősen gyakoribb az egyes számú változatok használata, mint az észak-keleti peremvidékeken.

A *változók szerinti elemzést* az 1. táblázat, valamint az 1. és 3. melléklet adatai alapján végeztük. Ezeket összesíti a 3. táblázat is, amelyből látható az egyes illetve többes szám preferálása változónként a Kárpát-medence szintjén.

3. táblázat

Az egyes illetve többes szám preferálása változók szerinti bontásban, %-ban

Nyelvi változó	Egyes szám	Többes szám	D
lába/lábai	88,2	11,8	76,4**
banánt/banánokat	83,3	16,7	66,6**
autóban/autókban	78,8	21,2	57,6**
tűzoltónak/tűzoltóknak	70	30	40**
komolynak/komolyaknak	68,6	31,4	37,2**
önzövé/önzőkké	61,4	38,6	30**
függőnyt/függönyöket	54,7	45,3	9,4**
tűzoltóvá/tűzoltókká	51,6	48,4	3,2 n. sz.

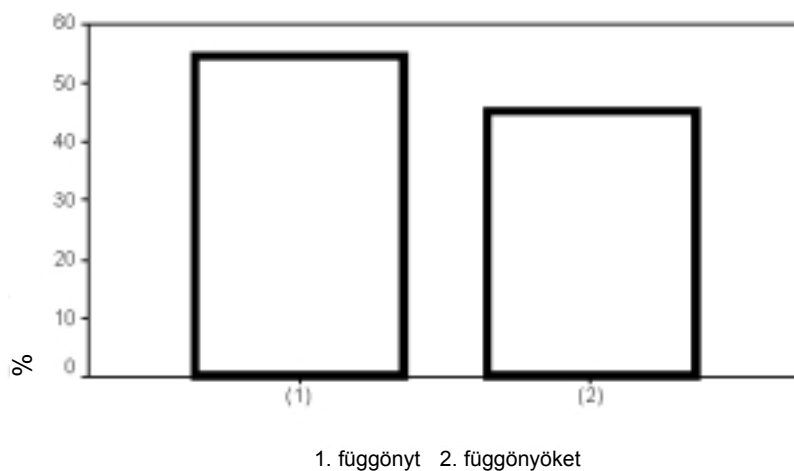
D = különbség

** +P<0,01 n. sz. = szignifikáns

A 3. táblázat szerint a Kárpát-medencére összesített eredmények hét változónál az egyes szám gyakoribb használatára utalnak (ezek a presztízsváltozatok). Az egyetlen kivétel a *tűzoltó-vá/tűzoltókká* változó, amelynél egyforma gyakorisággal jelentkezik mindkét változat. Az 1. mellékletből az is látható, hogy a legingadozóbb a nyelvhasználat a *függőnyt/függönyöket* és a *tűzoltó-vá/tűzoltókká* változóknál, ahol a legtöbb régió belül egyforma, vagy majdnem egyforma gyakorisággal használják az egyes és a többes változatot. Úgyszintén az 1. mellékletből leolvasható, hogy egyes régiókon belül mely változóknál nincs statisztikailag jelentős eltérés az egyes, illetve többes számú változat használatában (pl. a Felvidéken ezek az *önzővé/önzőkké*, valamint a *tűzoltókká/tűzoltóvá* változók). A kétnyelvűek összesített eredményeinél, valamint a Kárpát-medence szintjén ugyanez csak a *tűzoltó-vá/tűzoltókká* változóra érvényes. A legingadozóbb a nyelvhasználat tehát, amikor az állapotféle határozót, amely valamilyen állapotba való jutást fejez ki (tűzoltó-vá) kell egyeztetni a

1. ábra A függőnyt-szőnyeget/függönyöket-szőnyegetek változatok preferálása

(Kárpát-medence)

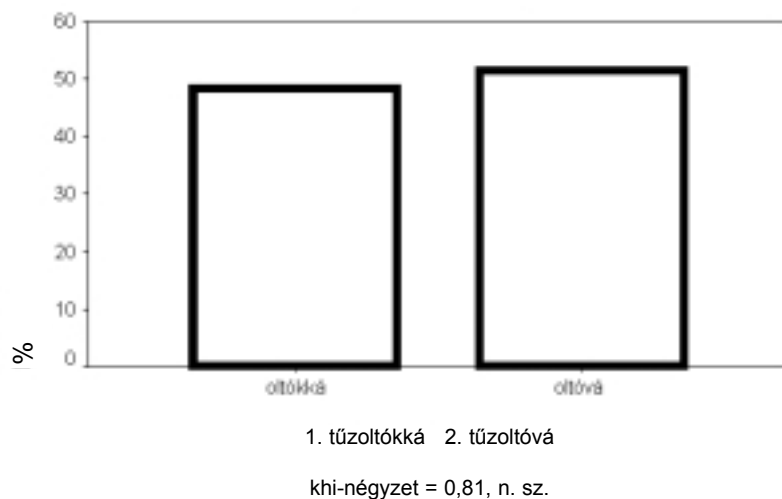
khi-négyzet = 7,28**

többses számú szóval, amelyre utal (fiúk), valamint ha a főnév több azonos egyedből álló dolgokat jelöl, vagyis csupán általános osztályukra utalunk. Az utóbbi csak bizonyos főnevek esetében érvényes.

Illusztrációként az 1. és 2. ábrán grafikus ábrázolásban is látható a két utóbbi változónál az egyes illetve többses számú változatok megoszlása.

2. ábra A tűzoltóvá/tűzoltókká változó preferálása

(Kárpát-medence)

2.2. Az adatközlői csoportok nyelvhasználatának egymáshoz való viszonya: egynyelvűek és kétnyelvűek nyelvhasználati szokásai

A magyarországi, egynyelvű magyar csoport átlageredménye 7,08%-ban tér el a kétnyelvű adatközlők átlagolt eredményeitől, vagyis statisztikailag jelentősen gyakrabban részesíti előnyben az egyes számot. Ez hipotézisünkkel összhangban van. Ehhez a különbséghez azonban csak a kárpátaljaiak, az erdélyiek és

részben a felvidékiek eredményei járulnak hozzá, míg a vajdaságiak, a muravidékiek és az ausztriaiak eredményei nem különböznek az egynyelvű magyar csoport eredményeitől. A különbséget tehát valószínűleg nem annyira a (társadalmi) kétnyelvűség ténye okozza, hanem számos más tényező is közrejátszik. Hipotézisünk, hogy a kétnyelvű magyarok anyanyelvének állandó kapcsolata egy indoeurópai nyelvvel erősíti az idegenszerűbb nyelvhasználatot, a vizsgált régiók szintjén már nem bizonyult helyesnek. Mindez leolvasható a 2. mellékletből, valamint az 1. táblázatból, amelyekből a könnyebb áttekinthetőség végett a 4a szám alatt összesítő táblázat is készült. Ebben régióként elemeztük az egynyelvűek és a kétnyelvűek közötti különbségeket.

4a. táblázat

Eltérések az egyes számú változatok preferálásában az egynyelvű régió (Magyarország) és a kétnyelvű régiók között (%)

Az egynyelvű változat preferálása	D	χ^2
Magyarország: 75,65-Kétnyelvűek összesített eredményei: 68,57	7,08	17,44**
Magyarország: 75,65-Felvidék: 72,13	3,52	2,75+
Magyarország: 75,65-Kárpátalja: 53,26	22,39	104,47**
Magyarország: 75,65-Erdély: 69,06	6,59	12,00**
Magyarország: 75,65-Vajdaság: 74,75	0,90	0,21 n. sz.
Magyarország: 75,65-Muravidék: 75,34	0,31	0,02 n. sz.
Magyarország: 75,65-Ausztria: 76,00	0,35	0,02 n. sz.

Dőlt betűkkel azokat a régiókat jelöltük, amelyekben jelentősen ritkább az egyes számú változatok preferálása.

D = különbség

** = $p < 0,01$ + = $p < 0,10$ n. sz. = nem szignifikáns

Terepkutatások

4b. táblázat

Eltérések az egyes számú változatok preferálásában változónként az egynyelvűek és a kétnyelvűek között, %-ban

Nyelvi változó	Egynyelvűek (az egynyelvű változat preferálása)	Kétnyelvűek (az egynyelvű változat preferálása)	D	χ^2
banánt/banánokat	87,9	85,6	2,3	1,86 n. sz.
önzövé/önzőkké	70,1	60,1	10	3,93*
függőnyt/függönyöket	57,7	54,5	3,2	0,10 n. sz.
komolynak/komolyaknak	70,1	68,4	1,7	0,12 n. sz.
autóban/autókban	86,9	77,6	9,3	4,86*
tűzoltóvá/tűzoltókká	56,1	50,9	5,2	1,00 n. sz.
tűzoltónak/tűzoltóknak	84,9	68,0	16,9	12,68**
lába/lábai	94,9	87,2	7,7	4,86*
Összesen	75,7	68,6	7,1	17,44**

D = különbség

** = $p < 0,01$ * = $p < 0,05$ + = $p < 0,10$ n.sz. = nem szignifikáns

Ha az elemzést a változók szintjén végezzük (4b. táblázat), láthatjuk, hogy az egynyelvű csoport és a kétnyelvű csoport átlagai között négyenél van jelentős különbség, és az egynyelvűek az *önzövé/önzőkké*, az *autóban/autókban*, a *tűzoltónak/tűzoltóknak* és a *lába/lábai* változóknál gyakrabban részesítik előnyben az első változatot.

Ugyanakkor a 2. mellékletből az is leolvasható, hogy még a legnagyobb különbséget felmutató *tűzoltónak/tűzoltóknak* változónál sem különül el egyértelműen az egynyelvű csoport minden kétnyelvű csoporttól, más változóknál pedig még kevésbé. A különbségek tehát csak a kétnyelvűek átlagolt eredményeire érvényesek, vagyis hipotézisünk, hogy a kétnyelvűek jelentősen gyakrabban preferálják a többes számú változatot, a változók szintjén sem bizonyult helyesnek.

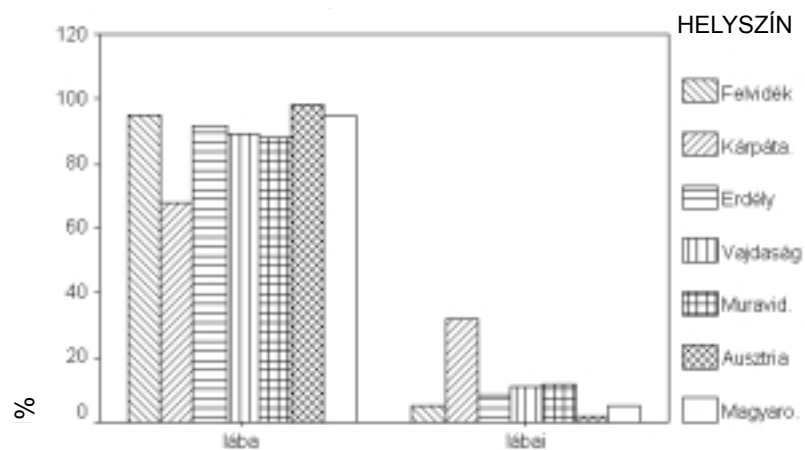
A 3. mellékletben az is látható, hogy a nyolc változóból hatnál vannak (a kétnyelvűségtől függetlenül) a régiók között jelentős eltérések (l. a függetlenségvizsgálat eredményeit!), míg kettőnél (*tűzoltóvá/tűzoltókká* és *függőnyt/függönyöket*) viszonylag egységesek a nyelvhasználati szokások: ezeknél majdnem minden ré-

gióban egyforma gyakorisággal használják mind az egyes, mind a többes számú változatot (l. az 1. mellékletet).

A 3. és 4. ábrán egy, a régiók között jelentősen különböző megoszlási arányokat mutató változó (lába/lábai), valamint egy olyan változó (*függőnyt-szőnyeget/függönyöket-szőnyegeket*) használati arányai láthatók, amelynél nincs jelentős eltérés a régiók között.

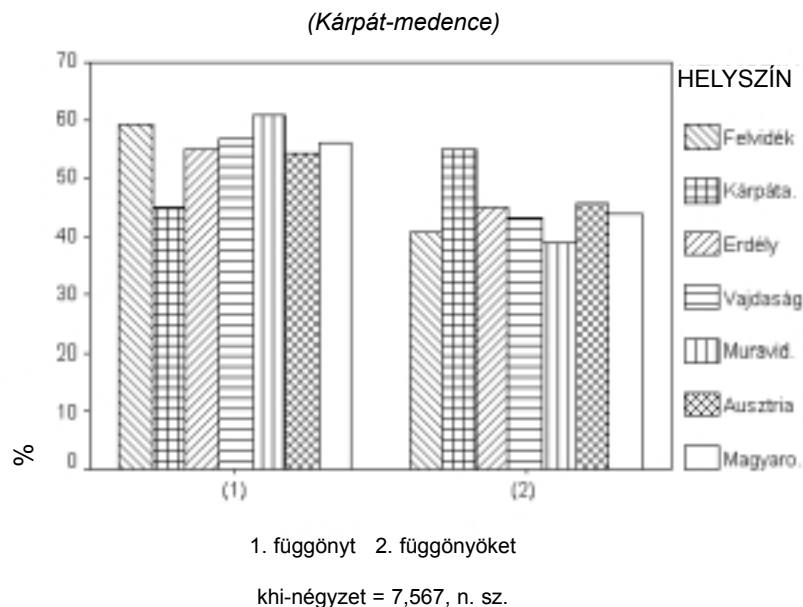
3. ábra A lába/lábai változatok preferálása régióként

(Kárpát-medence)

khi-négyzet = 74,586**

4. ábra A függőnyt/függönyöket változók preferálása régióként

2.3. Az végzettség és az egyéni kétnyelvűség mint a változószabályok meghatározói

A nyelvi változók változatainak gyakoriságát számos nyelven belüli és nyelven kívüli tényező határozza meg. A nyelven belüli tényezőkhez tartozik, pl. a kontextushatás és a jelentésviszonyok, a nyelven kívüliekhez többek között az adatközlő végzettsége, végzett iskoláinak tannyelve, neme, életkora, településének sajátosságai, anyanyelve, vallása, nemzeti és területi kötődése, szülei anyanyelve, első illetve másodnyelvi tudása stb. Mi az utóbbiak közül eddig szisztematikusan a helyszín (régió) és ehhez kapcsolódva a társadalmi kétnyelvűség hatását vizsgáltuk. Most másik két, fontosnak vélt szociológiai determináns, az végzettség és az egyéni kétnyelvűség kapcsolatát vizsgáljuk meg a kapott eredményekkel. Az érdekel bennünket, hogy a két említett tényezőnek van-e szerepe, és ha igen, milyen szerepe van a változószabályok módosulásában.

A végzettség kapcsolatáról az egyes illetve többes szám preferálásával kapcsolatban az itt elemzett terepkutatás adatain már rendelkezünk bizonyos ismeretekkel. Így pl. egyik elemzésünkben (Göncz, 2001b) megállapítottuk, hogy szerepe a nyelvhasználatban a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél jelentősen hangsúlyosabb, mint az életkor vagy a nem szerepe, és a legkifejezettebb Kárpátalján, valamint Erdélyben. Egyben az is kitűnt, hogy az iskolázottabb egyének nyelvhasználata, ha 14 vizsgált nyelvi jelenségre összesített eredményeket nézzük, standardabb. Az végzettség hatását ebben az elemzésben alsó- + középfok–felsőfok bontásban vizsgáltuk. Egy másik kutatásban (Göncz, 1999:206) csak az egyes és a többes szám használatát illetően elemeztük az végzettség szerepét a vajdasági és a magyarországi adatközlőknél, azzal, hogy a végzettséget árnyaltabban, hat kategóriára (1–4. osztály, 5–8. osztály, szakiskola, szakközépiskola, középiskola, főiskola+egyetem) felosztva vizsgáltuk. Itt is megmutatkozott, hogy a végzettség (és a foglalkozás) kifejezettebben befolyásolja a nyelvhasználati szokásokat, mint más szociológiai változók (pl. életkor, nem, a kétnyelvűeknél még a falu–város illetve tömb- vagy szórványhelyzet), de ha árnyaljuk az alsó- és középfokú végzettséget, a legiskolázottabbak (felsőfokú végzettségűek) gyakran a kevésbé standard viselkedés felé (is) hajlanak (igaz, leggyakrabban használják a standard formákat, de egyes esetekben egyben a nem standardakat is, lezserebben viszonyulva a normához, ami különösen a magyarországiak válaszait jellemzi).⁵⁰

A mostani elemzésben a végzettséget alap- + középfok–felsőfokbontásban és hat kategóriára osztva is kapcsolatba hoztuk az egyes, illetve többes szám használatára vonatkozó nyelvszokásokkal, az egyes fokozatok (általános iskola, szakiskola, szakközépiskola, középiskola, főiskola+egyetem, az óvodával kibővítve) kapcsolatát pedig külön-külön is elemeztük. Figyelembe vettük egyben azt is, hogy az adatközlő anyanyelvén vagy többségi nyelven végezte-e azokat, és hogy milyen szüleinek végzettsége (általános iskola, középiskola, főiskola+egyetem bontásban) végzettséget összesen 16 mutatón keresztül korreláltuk a nyelvhasználattal. Ezt az elemzést a Kárpát-medence szintjén végeztük el.

A másik változó – egyéni kétnyelvűség – mutatójaként a kétnyelvűség fokát vettük, amelyet önbecsléses adatok alapján számítottunk ki. Az adatközlők hét egységből álló skálán becsülték fel, milyen szinten beszélnek magyarul, illetve többségi nyelven. A skála fokozatai és a pontozás a következők voltak: sehogy – 0 pont; nem beszélek, csak értek – 1 pont; alig néhány szót – 2 pont; nem nagyon jól – 3 pont; jól – 4 pont; nagyon jól – 5 pont; anyanyelvi szinten – 6 pont. A két becslés közötti különbség a kétnyelvűség fokáról vall: a kisebb különbség magas fokú (balansz), a nagyobb alacsony fokú (domináns) kétnyelvűségre utal. Esetünkben a kétnyelvűek minden egyes csoportjára a domináns kétnyelvűség a jellemző, mivel minden régióban a magyar nyelv ismeretét magasabb szintűnek becsülték fel az adatközlők, mint a többségi vagy más nyelv(ek) ismeretét.

5. táblázat

Az egyes, illetve többes szám használata és a végzettség különböző mutatóinak kapcsolata
(Kárpát-medencére összesített eredmények, feladatonként)

Az iskolai végzettség mutatói	F e l a d a t o k																						
	1.		2.		3.		4.		5.		6.		7.		8.		Összesen			Σ 1–8.			
	s	ns	s	ns	s	ns	s	ns	s	ns	s	ns	s	ns	s	ns	s	ns	n	s	ns	n	
1.lsk.v.2	**		**		**		n.sz.		**		**		n.sz.		**		6	0	2	**			
2.lsk.v.6.	**		**		**		n.sz.		**		n.sz.		**		*		6	0	2	**			
3.óv.magy.	**		*		**		*		*		n.sz.		**		**		7	0	1	**			
4.óv.több.	n.sz.		**		n.sz.		n.sz.		n.sz.			*		*	n.sz.		0	3	5			x	
5.ált.i.magy.	**		**		**		**		**		**		**		**		8	0	0	**			
6.ált.i.több.		*	n.sz.		*		*		*		n.sz.			*		*	0	6	1			x	
7.köz.i.magy.	**		**		**		**		**		n.sz.		**		**		7	0	1	**			
8.k.i.több.	n.sz.		n.sz.		n.sz.		n.sz.		n.sz.		n.sz.			*	n.sz.		0	1	7			x	
9.szak.i.magy.	*		n.sz.		n.sz.		**		n.sz.		n.sz.		n.sz.		n.sz.		2	0	6			x	
10.szak.i.több.		*		**		*		**		**		**		*		*	0	8	0		*		
11.fő.i.-e.magy.	**		**		**		**		**		n.sz.		**		**		7	1	0	**			
12.fő.i.e.-több.	**		n.sz.		**		n.sz.		**		n.sz.		n.sz.		*		4	0	4			x	
13.apv.-3	*		n.sz.		**		**		*		n.sz.		n.sz.		*		5	0	3			x	
14.apv.-6	+		n.sz.		**		**		n.sz.		n.sz.		n.sz.		*		4	0	4			x	
15.anyav.-3	+		n.sz.		**		**		n.sz.		n.sz.		n.sz.		n.sz.		3	0	5	*			
16.anyav.-6	**		**		**		**		**		*		+		n.sz.		7	0	1	**			
Összesen	5	2	7	2	11	2	9	2	9	2	3	2	6	4	9	2	66	20	42	8	1	7	
	n.sz.=2		n.sz.=7		n.sz.=3		n.sz.=5		n.sz.=5		n.sz.=11		n.sz.=6		n.sz.=5								

Terepkutatások

Feladatok:

1 = banánt/banánokat 2 = önzővé/önzőkké 3 = függőnyt-szőnyeget/függőnyöket-szőnyegeket 4 = komolynak/komolyaknak 5 = autóban/autókban 6 = tűzoltóvá/tűzoltókká 7 = tűzoltónak/tűzoltóknak 8 = lába/lábai

** = $p < 0,01$ * = $p < 0,05$ + = $p < 0,10$ n. sz. nem szignifikáns

Az végzettség mutatóinak jelentése:

1. Isk. végz. 2 = alsó+középfok–felsőfok

2. Isk. végz. 6 = 1–4. osztály, 5–8. osztály, szakiskola, szakközépiskola, középiskola, főiskola-egyetem

3. óv. magy. = magyar óvoda, 4. óv. többs. = többségi nyelvű óvoda

5. ált. i. magy. = magyar tannyelvű általános iskola,

6. ált. i. többs. = többségi tannyelvű általános iskola

7. köz. magy. = magyar tannyelvű középiskola, 8. köz. többs. = többségi tannyelvű középiskola

9. szaki magy. = magyar tannyelvű szakiskola, 10. szaki többs. = többségi tannyelvű szakiskola

11. fői.-e. magy. = magyar tannyelvű főiskola-egyetem, 12. fői.-e. többs. = többségi tannyelvű főiskola-egyetem

13. apav.-3 = apa végzettsége, 3 kategória: általános iskola, középiskola, főiskola-egyetem

14. apav.-6. = apa végzettsége, 6 kategória: 1–4. osztály, 5–8. osztály, szakiskola, szakközépiskola, középiskola, főiskola-egyetem; 15. anyav.-3 = anya végzettsége, 3 kategória: általános iskola, középiskola, főiskola-egyetem; 16. anyav.-6 = anya végzettsége, 6 kategória = 1–4. osztály, 5–8. osztály, szakiskola, szakközépiskola, középiskola, főiskola-egyetem

Ez a 4. mellékletben is látható. Az elemzést régiók szerint végeztük, figyelembe véve azt a már közhelynek számító tényt, hogy minden kétnyelvűségi helyzet egyedi, és más-más hatásokat eredményezhet, úgyhogy téves lenne ezeket a hatásokat az eredmények összesítésével összemosni vagy elfedni, ha ellentétes irányúak.

Az 5. táblázat az 5. melléklet alapján készült, és azt összegezi, hogy a végzettség 16 különböző mutatója milyen kapcsolatban van az egyes változók standard vagy nem standard változatainak használatával. A lehetséges 128 korrelációból (16x8) 86 jelentős kapcsolatot találtunk, vagyis a válaszok 67,2%-a szabályszerű kapcsolatban van a végzettség valamelyik mutatójával: 66 esetben (76,7%) együtt változik a standard és 20 esetben (23,3%) a nem standard változat használatával.

A táblázat utolsó oszlopában látható, hogy ha összevonjuk a nyolc feladatra adott válaszokat, 8 mutató a normatív, 1 a nem standard nyelvhasználat arányát befolyásolja. Az adatközlők iskolai végzettsége (attól függetlenül, hogy két vagy hat kategóriára bontjuk-e le) növeli a standard nyelvhasználatot, vagyis a magasabb iskolai végzettséggel a normatívabb válaszok aránya is növekszik. Ez az anya iskolai végzettségére is vonatkozik, viszont az apa iskolai végzettsége nem befolyásolja jelentősen az adatközlő nyelvhasználatát. Normatívabb viselkedést azok a kétnyelvű adatközlők mutatnak, akik magyar óvodába jártak, és magyar tannyelven végezték iskoláikat. A kevésbé normatív nyelvhasználattal jelentős a kapcsolat, ha az adatközlő többségi nyelvű szak(közép)-iskolát fejezett be. A többségi nyelven befejezett általános vagy középiskola egyes változók esetében növeli ugyan a nem standard válaszok számát (l. az 5. mellékletet), de a nyolc változóra összesítve ez a hatás nem szignifikáns. A többségi nyelven végzett főiskola vagy egyetem átlagban szintén nem befolyásolja az adatközlők nyelvhasználatának normativitását, egyes változóknál pedig inkább a standard változatok használatát erősíti.

Ha röviden összegezzük az iskolai végzettség hatását az egyes, illetve többes számú változatok használatára, megállapítható, hogy standardabb viselkedést azok a kétnyelvű adatközlők mutatnak, akik magasabb iskolai végzettségük van, akiknek anyja is iskolázottabb, anyanyelvű óvodába jártak és anyanyelvükön fejezték be iskoláikat (minden fokozaton). A többségi nyelvű szakiskola befejezése jelentősen növeli a nem standard változatok használatát.

Az egyes változók esetében többé-kevésbé ugyanezek a szabályosságok érvényesek. Vannak azonban változók, amelyeknél mindkét szülő magasabb végzettsége és a többségi nyelven végzett főiskola vagy egyetem is növeli a normatívabb nyelvi viselkedést, a többségi nyelven végzett általános vagy középiskola pedig csökkenti.

6. táblázat

Az egyes illetve többes számú változatok jelentős kapcsolatainak száma a becsült nyelvismerettel és a kétnyelvűség fokával régiók szerint

	R é g i ó k													
	1.F		2.K		3.E		4.V		5.Mu		6.A		7.K-m	
	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS
1. beszél magyarul	0	0	6	0	0	0	5	0	3	0	2	0	16	0
2. beszél többségi nyelven	1	1	1	6	1	0	1	0	0	1	0	0	4	8
3. kétnyelvűség foka és a standardabb nyelvhasználat kapcsolatainak száma	1 (D)		7 (D)		1 (B)		5 (2B,3D)		1 (B)		2 (B, D)		16 (12D, 4B)	

S = standard, NS = nem standard, B = balansz kétnyelvűség, D = domináns kétnyelvűség

1. F = Felvidék, 2. K = Kárpátalja, 3. E = Erdély, 4. V = Vajdaság, 5. Mu = Mura-vidék, 6. A = Ausztria, 7. K-m = Kárpát-medence

A 6. táblázat a 6. melléklet eredményeit összesíti. A táblázatban látható, hogy a becsült anyanyelvismereti szint az egész Kárpát-medencére, összesített eredmények esetében, 16-szor (a válaszok 28,57%-ban) befolyásolja a vizsgált nyelvhasználati szokásokat. A magasabbra becsült anyanyelvismeret különösen a Kárpátalján és a Vajdaságban növeli az egyes számú, normatívabb változatok arányát. A Felvidéken és Erdélyben ilyen összefüggés nem tapasztalható. A jobb anyanyelvismeret egyetlen esetben sem párosul kevésbé standard nyelvhasználattal. (A mellékletben található negatív korrelációk a 3-as és 8-as feladtnál is pozitív kapcsolatra utalnak, mert itt az adatkódolásnál az egyes változat számított standardnak.)

A többségi nyelv ismeretének szintje kevésbé, a válaszok 22,43%-ánál (12 esetben) függ össze a nyelvhasználat standardabb vagy kevésbé standard voltával. Ebből 8-szor a többségi nyelv jobb ismerete a nem standard, 4 esetben pedig a standard változatok preferálásával jár együtt. A hatás Kárpátalján a legkifejezettebb: minél magasabbra becsülik az adatközlők a többségi

nyelv ismeretét, annál gyakrabban használják a nem standard változatokat. A többi régióban a második nyelv ismeretének szintje alig befolyásolja az érintett anyanyelvhasználatot.

A kétnyelvűség foka összesen 16 esetben (a válaszok 28,57%-ánál) befolyásolja az egyes, illetve többes számú változatok használati gyakoriságát. A kétnyelvűség alacsonyabb mutatója magas fokú (balansz), magasabb mutatója pedig alacsony fokú (domináns) kétnyelvűséget jelent. Az eredmények arra utalnak, hogy 12 esetben annál inkább növekszik a standard változatok preferálásának aránya, minél nagyobb a különbség a két nyelv ismeretében, 4 esetben pedig normatívabb nyelvhasználat akkor jelentkezik, ha kisebbek a különbségek a két nyelv becsült ismeretében. Más szóval: 12-szer a domináns, 4-szer a balansz kétnyelvűség jelentkezik együtt a normatívabb nyelvhasználattal. Ez egyben azt is jelent(het)i, hogy a második nyelv gyengébb ismerete gyakrabban növeli, mint csökkenti a vizsgált nyelvi jelenség standard formájának használatát, bár, igaz ritkábban, az ellenkező hatás is jelentkezhet: minél jobban megközelíti a második nyelv ismerete az anyanyelv ismeretét, annál standardabb az anyanyelvi nyelvhasználat.

3. Következtetések

1. Az adatközlők válaszaiból leszűrhető implicit norma összhangban van a vizsgált jelenség kodifikációjával: a Kárpát-medencei magyar beszélők 69,47%-a az egyes, 30,53%-a a többes számú változat használatát preferálja az általunk alkalmazott nyolc változó esetében, vagyis a nyelvhasználati szokásokban erősen dominál a szakirodalom által is az ún. igényesebb nyelvhasználatba jobban illőnek tekintett egyes számú változat. Adataink úgyszintén alátámasztják a szakirodalomban „megengedett” ingadozást, vagyis hogy a többes számú változat sem tekinthető szubstandarnak: minden régióban a második, többes számú változatok is jelentős arányban fordulnak elő. A főnevek egyes illetve többes számának használatakor normatívabb a nyelvhasználat, mint az állapotféle határozók egyeztetésénél.

2. Ez a szabályosság minden vizsgált régióban érvényes, bár az egyes régiók között jelentős különbségek vannak. Az egyes

szám preferálása a legkifejezettebb Ausztriában, Magyarországon, a Muravidéken és a Vajdaságban (e régiók nem különböznek jelentősen a vizsgált nyelvhasználati szokásokban), Erdélyben jelentősen gyakoribb a többes szám preferálása, mint az említett régiókban, Kárpátalján még hangsúlyosabb, a felvidékiek eredményei pedig leginkább az erdélyi adatközlők válaszaival csengenek össze. Kárpát-medencei méreteken kirajzolódik egy olyan szabályosság, hogy – bár mindenütt az egyes számú változat a presztízsváltozat – a medence északkeleti peremvidékein jelentősen gyakoribb a többes számú változat használata, mint a középső és délnyugati régiókban.

3. Hipotézisünk, hogy a kétnyelvű közegekben jelentősen gyakoribb a többes számú változat használata, mint az egynyelvűben, csak a Kárpát-medencére átlagolt eredményekre érvényes, viszont a hat kétnyelvű régióból csak kettőben bizonyult igaznak. Így nem fogadható el az a feltevés, hogy a társadalmi kétnyelvűség önmagában növeli a többes számú változat gyakoriságát. Azt, hogy melyik változatot részesíti előnyben egy adatközlő a kétnyelvűségi vagy egynyelvűségi helyzet mellett, nagyon sok egyéb, nyelvi és nyelven kívüli tényező befolyásolja.

4. A végzettség számos mutatója korrelál a vizsgált nyelvhasználati szokásokkal. Kárpát-medencei méreteken az adatközlő magasabb végzettsége a standardabb nyelvhasználattal párosul, ha iskoláit anyanyelvén végezte. Ugyanakkor a többségi nyelven befejezett iskola egy-egy fokozata átlagban nem növeli a nem standard változatok gyakoriságát. Az anya magasabb végzettsége szintén a standardabb nyelvhasználattal mutat kapcsolatot.

5. Míg a magasabbra becsült anyanyelvismeret egyértelműen a standardabb nyelvhasználati szokásokkal párosul, a második nyelv jobb ismerete gyakrabban (de nem mindig) jár együtt a kevésbé standard nyelvhasználattal. A domináns egyéni kétnyelvűség tehát inkább korrelál az egyes számú változatok preferálásával, mint a balansz, bár az utóbbi is párosulhat standardabb nyelvhasználati szokásokkal.

1. melléklet

Különbőség az egyes és a többes szám preferálásában változókként régiók szerinti bontásban

	R é g i ó k																	
Nyelvi változók	1.F		2.K		3.E		4.V		5.Mu		6.A		7.Mo		Összes kétny.		Kárpát- med.	
	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS	S	NS
	χ^2		χ^2		χ^2		χ^2		χ^2		χ^2		χ^2		χ^2		χ^2	
banánt/ banánokat	91	16	90	53	188	27	119	19	60	5	52	7	93	13	602	127	696	140
	52,57**		9,57**		119,63**		72,46**		47,52**		35,27**		61,32**		309,50**		369,80**	
önzővé/ önzőkké	62	46	58	86	129	86	103	38	50	15	38	21	75	32	440	292	515	324
	2,37,n.sz.		5,44*		8,60**		29,96**		18,85**		4,90+		17,28**		29,92**		43,48**	
függőnyt/ függőnyöket	62	44	63	79	118	97	79	60	38	25	32	27	60	47	397	332	457	379
	3,70+		1,36 n.sz.		2,05 n.sz.		2,60 n.sz.		2,51 n.sz.		0,42 n.sz.		1,58 n.sz.		5,79*		7,28**	
komolynak/ komolyaknak	90	18	79	78	144	70	99	37	47	15	48	11	75	32	496	229	571	261
	56,98**		1,00 n.sz.		25,59**		28,26**		17,29**		24,07**		17,28**		98,33**		115,50**	
autóban/ autókban	83	25	85	58	177	39	115	21	52	13	52	7	93	14	564	163	657	177
	31,15**		5,10*		88,17**		64,97**		23,40**		33,94**		58,33**		221,18**		276,26**	
tűzoltóvá/ tűzoltókká	53	55	80	78	100	115	79	57	35	29	35	21	60	47	368	355	428	402
	0,04 n.sz.		1,00 n.sz.		1,05 n.sz.		3,56+		0,56 n.sz.		3,50+		1,58 n.sz.		0,23 n.sz.		0,81 n.sz.	
tűzoltónak/ tűzoltóknak	75	31	59	41	134	79	107	29	47	17	42	18	90	16	492	232	582	249
	19,59**		3,24+		14,20**		22,37**		14,06**		9,6**		51,66**		144,57**		133,44**	
lába/lábai	101	5	97	46	193	17	113	14	53	7	57	1	93	5	614	90	707	95
	86,94**		18,19**		147,50**		77,17**		35,27**		48,08**		79,02**		390,02**		467,01**	
Összesen	621	240	612	537	1183	530	814	275	385	126	358	113	640	206	3973	1821	4613	2027
	168,60**		4,90*		248,93**		266,78**		131,27**		127,44**		222,64**		799,29**		1007,14**	

Terepkutatások

Magyarázat az előző oldalhoz:

1.F = Felvidék, 2.K = Kárpátalja, 3.E = Erdély, 4.V = Vajdaság, 5.Mu = Muravidék, 6.A = Ausztria, 7.M = Magyarország

Összes kétny. = kétnyelvű régiók összevont eredményei, K-m = Kárpát-medencére összevont eredmények

** = $p < 0,01$ * $p = < 0,05$ + = $p < 0,10$ n. sz. = nem szignifikáns

2. melléklet

Régiók közötti különbségek az egyes/többes szám preferálásában

Régió	D%	χ^2
Felvidék– Kárpátalja	18,87	73,84**
Felvidék–Erdély	3,07	2,57 n. sz.
Felvidék–Vajdaság	2,62	1,70 n. sz.
Felvidék–Muravidék	3,21	1,70 n. sz.
Felvidék–Ausztria	4,87	2,36 n. sz.
Felvidék– Magyarország	3,52	2,75+
Felvidék–többi kétnyelvű régió	3,56	4,43**
Felvidék–Kárpát-medence	2,66	2,54 n. sz.
Kárpátalja–Erdély	15,80	73,39**
Kárpátalja–Vajdaság	21,49	111,62**
Kárpátalja–Muravidék	22,08	71,88**
Kárpátalja–Ausztria	22,74	71,93**
Kárpátalja–Magyarország	22,39	104,47**
Kárpátalja–többi kisebbségi	15,31	100,17**
Kárpátalja–Kárpát-medence	16,21	116,54**
Erdély–Vajdaság	5,69	10,52**
Erdély–Muravidék	6,28	7,47**
Erdély–Ausztria	6,94	8,59**
Erdély–Magyarország	6,59	12,00**
Erdély–többi kisebbségi	0,49	0,15 n. sz.
Erdély–Kárpát-medence	0,41	0,11 n. sz.
Vajdaság–Muravidék	0,59	0,07 n. sz.
Vajdaság–Ausztria	1,25	0,28 n. sz.
Vajdaság–Magyarország	0,90	0,21 n. sz.
Vajdaság–többi kétnyelvű régió	6,18	16,51**
Vajdaság–Kárpát-medence	5,28	12,45**
Muravidék–Ausztria	0,66	0,06 n. sz.
Muravidék–Magyarország	0,31	0,02 n. sz.
Muravidék–többi kétnyelvű régió	6,77	10,09**
Muravidék–Kárpát-medence	5,87	7,77**
Ausztria–Magyarország	0,35	0,02 n. sz.
Ausztria–többi kétnyelvű régió	7,43	11,29**
Ausztria–Kárpát-medence	6,53	8,93**
Magyarország–többi kétnyelvű régió	7,08	17,44**
Magyarország–Kárpát-medence	6,18	13,68**

Terepkutatások

Megjegyzés: dőlt betűkkel azt a régiót jelöltük, ahol jelentősen gyakrabban preferálták a többes számot

D = különbség

** = $p < 0,01$, + = $p < 0,10$, * = $p < 0,05$

3. melléklet

*Régiók közötti különbségek az egyes szám használatában
változók szerint és összesítve (függetlenség-vizsgálat)*

Nyelvi változó	Egyes szám preferálása régióként(%)	Függetlenség vizsgálat (χ^2 , df=6)	Régiók közötti (jelentős) különbségek (χ^2 , df=1)
banánt/ banánokat	Mu=92,4;A=88,3;Mo=87,9; E=87,4; F=85 ; K=62,9	52,879**	F-K=14,97**;K-Mu=19,58**;K-V=20**;K-A=13,09**; K-Mo=19,55**
önzővé/ önzőkké	Mu=76,9;V=73;Mo=70,1; A=64,4;E=60;F=57,4;K=42,6	46,323**	F-K=7,26**;F-V=6,69**;F-Mu=6,67**;F-Mo=3,74+; K-E=13,44** ; K-V=31,13** ; K-Mu=24,08** ; K-A=9,78** ; K-Mo=21,91**;E-V=6,39*;E-Mu=6,20*;E-Mo=3,14+
függőnyt/ függőnyöket	Mu=60,9;F=59,3;Mo=57,7; V=56,8;E=54,9;A=54,2; K=44,4	7,567, n.sz.	-
komoly- nak/komolyaknak	F=83,3;A=81,7;Mu=76,2; V=72,8;Mo=70,1;E=67,3; K=45,8	53,394**	F-K=36,80**;F-E=9,30**; F-V=3,83+;F-Mo=5,28*; K-V=21,01**;K-Mu=16,32**;K-A=22,11**;K-A=14,68**; E-A=4,65*
autóban/ autókban	A=88,1;Mo=86,9;V=84,6; E=81,9;Mu=80;F=76,9; =59,4	43,624**	F-K=8,43**;F-A=3,14+;K-E=22,10**;K-V=21,67**; K-Mu=8,40**;K-A=15,76**;K-Mo=22,53**
tűzoltóvá/ tűzoltókká	A=62,5;V=58,1;Mo=56,1; Mu=54,7;F=49,1;E=46,5; K=45,8	10,480 n.sz.	-
tűzoltónak/ tűzoltóknak	Mo=84,9; V=78,7; Mu=73,4; F=71,3; A=70; E=62,9;K=59	29,909**	F-K=4,05*;F-Mo=5,78**;K-V=12,53**;K-Mu=3,97**; K-Mo=19,47**;E-V=9,65**;E-Mo=16,37**;Mu-Mo=3,35+
lába/ lábai	A=98,3;F=95,3;Mo=94,9; E=91,9;V=89;Mu=88,3; K=67,8	74,586**	F-K=28,17**;F-V=3,07+;F-Mu=2,76+;K-E=33,62**; K-V=17,40**;K-Mu=9,21**;K-A=21,35**;K-Mo=25,53**; E-A=2,94+;V-A=4,62*;Mu-A=4,61*
Összesen	A=76;Mo=75,65Mu=75,34; V=74,75;F=72,13;E=69,06; K=53,26	192,61**	F-K=73,84**;F-Mo=2,75+;K-E=73,39**K-V=111,62**; K-Mu=71,88**;K-A=71,93**;K-Mo=104,47**;E-V=10,52**; E-Mu=7,47*;E-A=8,59**;E-Mo=12,00**

** = $p < 0,01$ * = $p < 0,05$ + = $p < 0,10$

Terepkutatások

4. melléklet

A nyelvek ismeretének szintje (önbecslés alapján) és a kétnyelvűség foka régióként

Régió	1. Beszél magyarul ¹	2. Beszél többségi vagy más nyelven ¹	3. t	4. Kétnyelvűség foka (1-2)	5. Kétnyelvűség típusa
Felvidék	M=5,77	szlovák: M=4,18	11,91**	M=1,59	magyar domináns
Kárpátalja	M=5,83	ukrán: M=2,88 orosz: M=3,71	23,01** 22,11**	M(magyar-ukrán):2,95 (magyar-orosz):2,12	magyar domináns
Erdély	M=5,84	román: M=4,00 német: M=0,98	21,74** 45,88**	M(magyar-román):1,84 (magyar-német): 3,02	magyar domináns
Vajdaság	M=5,84	szerb: 4,21	16,93**	M=1,65	magyar domináns
Muravidék	M=5,31	szlovén:M=4,57 horvát:M=3,63	4,15** 8,97**	M(magyar-szlovén):0,74 (magyar-horvát):1,68	magyar domináns
Ausztria	M=5,58	német: M=4,72	4,81**	M=0,86	magyar domináns

¹ Önbecslés 7 egységből álló skálán

M = aritmetikai közép

** = $p < 0,01$

* = csoportátlagok közötti különbségek jelentőségének kiszámítására használt statisztikai próba

** = $p < 0,01$, 1%-os szignifikancia-szint, vagyis 1%-nál kisebb a valószínűsége annak, hogy a csoportok átlagértékei nem különböznek jelentősen, illetve 99%-os biztonsággal állíthatjuk, hogy az átlagok jelentősen eltérnek egymástól.

Az eredmények azt mutatják, hogy minden régióban a kétnyelvű magyar beszélőközösségek úgy értékelik, a magyar nyelvet jelentősen jobban ismerik a régióban használt másik nyelvnél vagy nyelveknél. A mintákban az értelmiségek túl voltak reprezentálva.

Terepkutatások

5. melléklet

*Az egyes illetve többes szám használata
és az iskolázottság mutatóinak kapcsolata (V)*

Az iskolai végzettség mutatói	F e l a d a t o k								
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	Σ 1–8.
1.lsk. v. 2	0,221**	0,14**	-0,25**	0,02	0,16**	0,05	0,17**	-0,07*	0,23**
2.lsk.v.6	0,32**	0,19**	0,31**	0,06	0,21**	0,10	0,19**	0,14*	0,36**
3.óv.magy.	-0,12**	-0,14**	0,11**	-0,06	-0,08*	-0,01	-0,11**	0,16**	-0,18**
4.óv.több.	0,03	0,10**	-0,01	0,03	0,05	0,07+	-0,09*	-0,03	0,13
5.ált.i.magy.	-0,19**	-0,14**	0,12**	-0,14**	-0,17**	-0,09*	-0,15**	0,20**	-0,21**
6.ált.i.több.	0,10*	0,06	-0,09*	0,06+	0,07*	0,06	0,09*	-0,09*	0,11
7.közi.magy.	-0,31**	-0,13**	0,22**	-0,11**	-0,15**	-0,04	-0,20**	0,13**	-0,24**
8.közi.több.	-0,03	0,01	0,02	0,06	0,01	0,03	-0,09*	-0,01	0,09
9.szaki.magy.	-0,07+	-0,06	-0,06	-0,11**	-0,01	-0,03	-0,02	0,04	-0,14
10.szaki.több.	0,11*	0,12**	-0,09*	0,12**	0,14**	0,12**	0,09*	-0,08+	0,21**
11.fői.-e.magy.	-0,21**	-0,12*	0,19**	-0,10**	-0,16**	0,04	-0,19**	0,13**	-0,20**
12.fői.-e.több.	-0,14**	-0,04	0,15	0,03	-0,11**	-0,02	-0,06	0,07+	-0,10
13.apav.-3	0,11**	0,03	0,15**	0,13**	0,10*	0,07	0,07	0,11*	0,14
14.apav.-6	0,13*	0,05	0,18**	0,15**	0,11	0,08	0,10	0,14*	0,18
15.anyav.-3	0,08+	0,04	0,14**	0,15**	0,07	0,05	0,06	0,03	0,18*
16.anyav.-6	0,15**	0,16**	0,17**	0,20**	0,14**	0,13*	0,11+	0,10	0,34**

** = $p < 0,01$ * = $p < 0,05$ + = $p < 0,10$

Az iskolázottság mutatóinak jelentése:

1. lsk. végz. 2 = alsó+középfok-felsőfok

2. lsk. végz. 6 = 1–4. osztály, 5–8. osztály, szakiskola, szakközépiskola, középiskola, főiskola-egyetem

3. óv. magy. = magyar nyelvű óvoda

4. óv. több. = többségi nyelvű óvoda

5. ált. i. magy. = magyar tannyelvű általános iskola

6. ált. i. több. = többségi tannyelvű általános iskola

7. köz. magy. = magyar tannyelvű középiskola

8. köz. több. = többségi tannyelvű középiskola

9. szaki. magy. = magyar tannyelvű szakiskola

10. szaki több. = többségi tannyelvű szakiskola

11. fői.-e. magy. = magyar tannyelvű főiskola-egyetem

12. fői.-e. több. = többségi tannyelvű főiskola-egyetem

13. apav.-3: apa végzettsége, 3 kategória: általános iskola, középiskola, főiskola-egyetem

14. apav.-6. apa végzettsége, 6 kategória: 1–4. osztály, 5–8. osztály, szakiskola, szakközépiskola, középiskola, főiskola-egyetem

Terepkutatások

15. anyav.- 3: anya végzettsége, 3 kategória: általános iskola, középiskola, főiskola-egyetem

16. anyav.- 6: anya végzettsége, 6 kategória: 1–4. osztály, 5–8. osztály, szakiskola, szakközépiskola, középiskola, főiskola-egyetem

Megjegyzés: A korrelációs együttható az előjeltől függően vonatkozhat a standard vagy a nem standard változat preferálására. Az adatközlők és a szülők végzettségénél a pozitív előjelű korreláció azt jelenti, hogy magasabb végzettséggel normatívabb viselkedés jár, az óvodánál és az iskolai fokozatokat illetően pedig a negatív előjel a magyar tannyelv esetében jelenti ugyanezt, míg a többségi nyelvű óvodánál és iskolánál a pozitív korrelációs együttható a kevésbé standard nyelvi viselkedés mutatója. A korreláció irányát a kereszttablák elemzéséből határoztuk meg. Az 5. táblázatból leolvasható, hogy az itt feltüntetett különböző előjelű jelentős korrelációk milyen irányban befolyásolják a nyelvi viselkedést.

6. melléklet

Az egyes illetve többes szám kapcsolata a becsült nyelvismerettel és a kétnyelvűség fokával régiók szerint

1. Felvidék

A nyelvism. és a kétnyelv. foka	F e l a d a t o k							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1. beszél magyarul	0,10	0,17	0,13	0,08	0,18	0,10	0,16	0,10
2. beszél szlovákul	0,34*	0,19	0,19	0,15	0,27	0,18	0,30	0,39*
3. kétnyelv. foka (1-2)	0,35	0,23	0,26	0,17	0,38*	0,20	0,32	0,33

2. Kárpátalja

A nyelvism. és a kétnyelv. foka	F e l a d a t o k							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1. beszél magyarul	0,23+	0,24+	-0,17	0,27*	-0,13	0,30*	0,32**	0,36**
2. beszél ukránul	-0,38**	-0,39**	0,18	-0,39**	-0,29*	-0,20	-0,35**	0,46**
3. kétnyelv. foka (1-2)	0,43**	0,43**	-0,24	0,47**	0,30+	0,29+	0,42**	-0,53**

Terepkutatások

3. Erdély

A nyelvism. és a kétnyelv. foka	F e l a d a t o k							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1. beszél magyarul	0,15	0,08	-0,12	0,09	0,07	0,12	0,12	0,07
2. beszél ukránul	0,22	0,13	-0,23+	0,15	0,13	0,19	0,13	0,12
3. kétnyelv. foka (1-2)	-0,23	-0,15	0,26	0,16	0,16	0,19	0,21	0,12

4. Vajdaság

A nyelvism. és a kétnyelv. foka	F e l a d a t o k							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1. beszél magyarul	0,21*	0,14	-0,28**	0,11	0,25*	0,16	0,44**	-0,29**
2. beszél ukránul	0,37**	0,22	0,23	0,25	0,22	0,18	0,22	0,23
3. kétnyelv. foka (1-2)	-0,44**	0,26	0,29	-0,32+	0,34*	0,21	0,37**	-0,40**

5. Muravidék

A nyelvism. és a kétnyelv. foka	F e l a d a t o k							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1. beszél magyarul	-0,11	0,14	-0,35+	0,23	-0,27	0,48**	0,40*	-0,29
2. beszél ukránul	-0,15	-0,23	0,42*	-0,21	0,28	0,17	0,14	-0,26
3. kétnyelv. foka (1-2)	0,25	0,19	-0,46*	0,21	0,26	-0,26	0,36	-0,21

Terepkutatások

6. Ausztria

A nyelvism. és a kétnyelv. foka	F e l a d a t o k							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1. beszél magyarul	-0,09	-0,14	-0,41*	0,51**	-0,09	-0,22	0,12	0,07
2. beszél ukránul	-0,18	0,22	0,27	-0,29	0,29	0,31	0,37+	-0,19
3. kétnyelv. foka (1-2)	-0,17	-0,34	-0,38	0,49*	-0,51*	0,34	0,41	0,22

** = $p < 0,01$ * = $p < 0,05$ + = $< 0,10$

Feladatok:

1. = banánt/banánokat
2. = önzővé/önzőkké
3. = függőnyt-szőnyeget/függőnyöket/szőnyegeteket
4. = komolynak/komolyaknak
5. = autóban/autókban
6. = tűzoltóvá/tűzoltókká
7. = tűzoltónak/tűzoltóknak
8. = lába/lábai

Példamondatok

AZ ALÁBBI MONDATOK KÖZÜL KARIKÁZZA BE AZ EGYIKET, AZT, AMELYIKET **TERMÉSZETESEBBNEK** ÉRZI.

1. a. Nézd, milyen szép banánokat árulnak az üzletben!
 b. Nézd, milyen szép banánt árulnak az üzletben!
2. a. A mai gyerekek attól válnak önzőkké, hogy mindent megkapnak.
 b. A mai gyerekek attól válnak önzővé, hogy mindent megkapnak.
3. a. Ebben az üzletben nemcsak függőnyt, hanem szőnyeget is lehet vásárolni.
 b. Ebben az üzletben nemcsak függőnyöket, hanem szőnyeget is lehet vásárolni.

KARIKÁZZA BE AZ (1)-T VAGY A (2)-T ASZERINT, HOGY MELYIK ILLIK BELE JOBBAN A MONDATBA!

4. A képviselők az okokat tartották.
 1. komolyaknak 2. komolynak

Terepkutatások

5. Az autós moziban az utasokülve nézhetik a filmet.
1. autókban 2. autóban
6. Fiúk, nem attól váltok, hogy elvégzitek az iskolát, hanem attól,
hogy tüzet oltotok.
1. tűzoltókká 2. tűzoltóvá
7. A fiúk még tavaly jelentkeztek.....
1. tűzoltóknak 2. tűzoltónak
- ÍRJON A PONTOK HELYÉRE (HA SZÜKSÉGESNEK ÉRZI!) EGY ODAILLÓ VÉGZŐDÉST VAGY SZÓT!
8. Erzsi néninek fáj..... a szív....., Kati néninek meg a láb..... is fáj

Újabb adalékok a vajdasági magyar beszélők nyelvhasználati szokásaihoz*

1. A kutatás tárgya, céljai, elméleti háttere és hipotézise

Kutatásunkban azt vizsgáltuk, mekkora az egyes vagy többes számú nyelvi megoldások, illetve a „feminizált” vagy generikus foglalkozásnevek preferálásának aránya vajdasági (kétnyelvű) és magyarországi (egynyelvű) magyar beszélőknél választásos, illetve produkciós feladatoknál.

A pusztán adatközlésen túl elsődleges *célunk* az volt, hogy megválaszoljuk a következő kérdéseket:

1. Hogyan viszonyul a vizsgált jelenségeket illetően az adatközlők nyelvhasználatuk a kodifikált normához?

2. Milyen az adatközlői csoportok nyelvhasználatának egymáshoz való viszonya?

3. A használati gyakoriságot meghatározó (nyelven kívüli) tényezők közül mekkora az adatközlők életkorának, nemének és végzettségének szerepe abban, hogy melyik nyelvi formát részesítik előnyben?

Kutatásunk kiemelt célja az is, hogy az 1996. évi empirikus kutatást más mintán megismételjük, és verifikáljuk eredményeit. Ha a megismételt vizsgálatban is hasonló szabályosságok mutatkoznak,

* A 12. Élőnyelvi Konferencián (Nyíregyháza, 2002. augusztus 26.) elhangzott előadás rövidített változata. A teljes szöveg megjelenőben *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré* c. konferencia-kötetben.

A kutatásokat az Arany János Közalapítvány a Magyarságkutató Tudományos Társaság koordinálásával anyagi támogatásban részesítette.

nak, növelnénk egy olyan állítás valószínűségét, hogy azok nemcsak a vizsgált mintára, hanem úgy általában is érvényesek, vagyis feltehetőleg általános jellemzői az egynyelvű és kétnyelvű Kárpát-medencei magyarok nyelvhasználati szokásaiban előforduló különbségeknek.

Kutatásunk *elméleti alapját* a normatív nyelvészeti szakirodalomnak az egyes és többes szám használatával és a feminizálásnak nevezett nyelvi jelenség használatával kapcsolatos megállapításai képezik. Ezekkel újabban Lanstyák–Szabó Mihály (1997:81–87; 71) foglalkoztak. Ami az egyes illetve többes szám használatát illeti (a főnevek egyes illetve többes számának használatára és az állapotféle határozók egyeztetéseinek eseteire utaló megállapításokat vettük számba) a normatív álláspont szerint használható mind az egyes, mind a többes számú változat, de az egyes számú forma az ajánlatosabb, a többes számút pedig idegenszerűbbnek tartják, és használatát elsősorban a környező indoeurópai nyelvek hatásának tulajdonítják. Ennek megfelelően a magyar nyelvben a páros testrészeket és a hozzájuk tartozó ruhadarabokat megnevező szavak, az azonos egyedből álló dolgok, ha csupán általános osztályukra utalunk, valamint az állapotféle határozók, attól függetlenül, hogy egyes vagy többes számú szóra vagy halmazozott főnévre értjük őket, használhatók ugyan mind egyes, mind többes számban bár a normatív álláspont szerint az egyes számú változat magyarosabb. A feminizálással kapcsolatban az említett szerzők hangsúlyozzák: mivel a „nembeli különbségek nyelvünkben nem grammatikalizálódtak”, a természetes nemekre emberek esetében vagy külön lexémával utalunk (pl. *fiú:lány*), vagy a férfiak megnevezésére a generikus változatot használjuk (pl. *orvos*) a nőket pedig a *-nő* utótag segítségével különböztetjük meg, ha hangsúlyozni akarjuk az alany nemét. Különben a nők esetében is a generikus változat használatos. Ez a foglalkozásnevek esetében is megnyilvánul. Ilyenkor a *-nő* utótag használata (néhány tipikusan női foglalkozástól eltekintve, pl. *óvónő*) csak akkor szokásos, ha az alany nemét külön hangsúlyozni kell, különben, ha a mondatból világos, hogy nőről van szó, a magyarban a *-nő* alak mellőzése a normatív, lévén a *-nő* utótag redundáns. A feminizálás a *-nő* utótag felesleges használatát jelenti.

Feltételezésünk az volt, hogy a kétnyelvű magyarok esetében gyakoribb lesz a többes számú, illetve feminizált nyelvi formák preferálása az egynyelvű magyarokhoz viszonyítva. Ennek oka, hogy állandó kapcsolatban vannak a szerb nyelvvel, amelyben, globálisan nézve, gyakoribb a többes szám használata és a nemre való utalás is grammatikalizált formában, ez pedig a magyarban idegenszerűbbnek tartott változatot erősíti. Egynyelvű magyar környezetben viszont a többes szám használata és a feminizálás az indoeurópai nyelvek hatására csak mint általános indoeuropeizmus érvényesül, ezért ritkábban fordul elő.

2. Módszerek

2.1. Minta

Az adatközlők száma 240 volt, ebből 120 a vajdasági (kétnyelvű), 120 pedig a magyarországi (egynyelvű) csoport. A vajdasági csoport magyar domináns kétnyelvű, vagyis magyar anyanyelvű, de egyénenként eltérő mértékben ismeri és használja a szerb nyelvet is, Észak-Vajdaság két településéről való (egy kisváros és egy nagyközség: Zenta és Csóka) és a magyar határtól mintegy harminc kilométerre él. A magyarországi csoport magyar egynyelvű, városi (szegedi), a vajdaságitól ötven kilométerre él magyar egynyelvű környezetben. A két csoport egyenértékű az életkort, nemzet és végzettséget illetően. A felmérésben középiskolások és különböző vállalatok dolgozói vettek részt. A minta sajátosságait az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat

A minta összetétele életkor, nem és végzettség szerint

	életkor (év)		nem		iskolázottság		
	15–20	45–50	férfi	nő	ált. isk.	közép.	felső
Vajdasági (kényelvű) cs.	60	60	60	60	80	20	20
Magyarországi (egynyelvű) cs.	60	60	60	60	80	20	20
Összesen	120	120	120	120	160	40	40

2.2. Eljárás, kérdőív, az adatok feldolgozása⁵¹

A középiskolások (gimnazisták, élelmiszeripari-vegyészeti középiskola tanulói) körében az adatfelvétel csoportosan, a vállalati dolgozók esetében egyénileg történt. A kérdőív, amellyel rögzítettük a többes vagy egyes, illetve a feminizált vagy generikus változatok preferálási arányát, kéttagú nyelvi változókat⁵² tartalmazó feladatokból áll. Ezeknél ugyanaz a jelentés két formában adott, vagy két eltérő alakban lehet megfogalmazni. A válasz nyelvi anyagon történő grammatikalitási ítéletek megtételét igényli, felismerésre vagy felidézésre alapozva. A kérdéseket az 1996. évi terepkutatásban alkalmazott kérdőív⁵³ból vettük át, azzal, hogy néhány kérdést modifikáltunk, egy feminizálásra vonatkozó kérdést pedig kicseréltünk. A vajdasági adatközlők ezenkívül egy, a kétnyelvűség fokának meghatározására szolgáló kérdőívet is kitöltöttek (l. a mellékletet), amelynek alapján magyar domináns kétnyelvűeknek minősülnek. Az adatok statisztikai feldolgozása teszt és varianciánálízis alkalmazásával történt.

3. Eredmények és megbeszélés

Az eredményeket a megfogalmazott kérdések sorrendjében mutatjuk be.

A választ arra a kérdésre, hogyan viszonyulnak az adatközlők feleletei a kodifikált normához, a 2. táblázatban feltüntetett eredmények alapján adhatjuk meg.

Terepkutatások

2. táblázat

Átlag és szórás – összesített eredmények

	N	M*	SD*
Egyes/többes szám preferálása (6 feladat)	240	4,35/1,65	1,42
Generikus /feminizált változat preferálása (4 feladat)	240	2,68/1,32	1,00
Összesen	240	7,02	1,91

* Ebben és a további táblázatokban M = átlag, SD = szórás

Az egyes vagy többes nyelvi forma előnyben részesítését 6 feladattal vizsgáltuk. A standardabb (egyes számú változat) preferálásáért 1 pont, a kevésbé standard (többes számú változatot előnyben részesítő) válaszáért 0 pont járt, így a maximálisan elérhető pontszám 6. Az adatközlők átlag 4,35 pontot értek el, vagyis a válaszok 72,5%-ban az egyes számra utaló nyelvi megoldást választották. Ez egyben azt is jelenti, hogy a válaszok 27,5%-a a többes számot részesíti előnyben. Az 1996. évi terepkutatásban majdnem azonos, 69,5%-os és 29,5%-os eredményeket kaptunk a Kárpát-medencére vonatkozóan, a most is vizsgált két régióra összesítve pedig 75%-ot és 25%-ot. Ez összhangban van az akkor levont következtetéssel, hogy a nyelvhasználati szokásokban erősen dominál a szakirodalom által is az ún. igényesebb nyelvhasználatba jobban illőnek tekintett egyes számú változat, de az adatok alátámasztják a szakirodalomban megengedett ingadozást is, vagyis hogy a többes számú változatok is jelentős arányban fordulnak elő.

A generikus illetve feminizált változatok elfogadását 4 feladattal vizsgáltuk. A generikus változat választása 1 pontot, a feminizált megoldás preferálása 0 pontot ért, vagyis a maximálisan elérhető pontszám 4. A 2,68-as átlag annyit jelent, hogy a válaszok 67%-ban a generikus változatot, 33%-ban pedig a „feminizáltat” részesítették előnyben. A Kárpát-medencei kutatásban, minden vizsgált régióra átlagosítva 59%-ot és 41%-ot kaptunk, tehát mostani felmérésünkben 8%-kal ritkábban fordultak elő a feminizált megoldások. Ha azonban azt is figyelembe vesszük, hogy az összes vizsgált Kárpát-medencei régió közül Magyarországon és a Vajdaságban volt legalacsonyabb a feminizált megoldások aránya

(20% és 32%, összesítve pedig 26,5%), az eltérés a két felmérés eredményei között 6,55%-ra csökken. Ha még azt is tudjuk, hogy a mindkét felmérésben mindössze négy mondatot használtunk a jelenség regisztrálására, és ezek közül is csak három volt mindkét alkalommal azonos, akkor indokoltnak tűnik azt állítani, hogy ezek az adatok is megerősítik a vizsgálat eredményeit.

Hangsúlyozni szeretnénk ugyanakkor, hogy kockázatos lenne a kapott mutatókat egyrészt a nyelvhasználati szokások egyértelmű mutatóiként értelmezni, másrészt pedig az eredményekből arra általánosítani, hogy egy nyelvi jelenség változatai milyen arányban fordulnak elő egy beszélőközösség tagjai között. Az alkalmazott eljárásnál ugyanis az adatközlő választásos helyzetben azt jelzi, hogy melyik változatot preferálja. Választása erősen függ a nyelvi norma ismeretétől. A kapott eredmény tehát elsősorban normaismeretet tükröz, ami csak egyik, igaz, valószínűleg fontos meghatározója a nyelvhasználati szokásoknak is, de nem azonos vele, mert azokat számos más tényező is meghatározza. Ilyen szempontból megkérdőjelezhető az eljárás validitása, és szigorúan véve az eljárással tulajdonképpen csak az állapítható meg, hogy a vizsgálati alany ellenőrzött választásos helyzetben melyik nyelvi megoldást részesíti előnyben (és azt is, hogy milyen az így kapott eredmények disztribúciója a vizsgált mintákban). Választását ezenkívül mindazok a tényezők is befolyásolják, amelyek miatt a kérdőíves eljárással kapott nyelvi adatokat különben is bírálják (a beszédhelyzet mesterkéltisége, a nagyobb fokú nyelvi odafigyelés). Ezek nem azonosak azokkal a tényezőkkel, amelyek a valós élet-helyzetekben a beszédet meghatározzák, és emiatt az ilyen adatok a spontán nyelvi mintákat nem helyettesíthetik. Mindezek miatt tehát a kapott mutatókat nem lenne indokolt a valós beszédet jellemző nyelvhasználati szokások egyértelmű mutatóiként értelmezni, esetleg a kérdőíves felmérésre jellemző nyelvhasználati szokásokat tükrözik. (Az eljárással kapcsolatban persze más kérdések is felmerülnek, pl. hogy mekkorának kellene lenni annak a példanyagnak, amely jól reprezentálná egy nyelvi jelenség minden megnyilvánulási formáját, vagyis mennyire indokolt néhány példamondatra adott válaszból az egész nyelvi jeliségre általánosítani?) A másik kérdés az eredmények általánosításának lehetősége-

ire vonatkozik. Egyértelmű, hogy egy beszélőközösség nyelvhasználatára csak olyan reprezentatív minta alapján lehet megbízható következtetéseket levonni, amely minta a népességet képviselné kicsiben. Mi alkalmi mintán végeztük a felmérést, ez a minta pedig nem felel meg a fenti követelményeknek. Ahhoz, hogy a beszélőközösség egészére következtessünk reprezentatív minta nélkül, sok alkalmi mintán végzett felmérésre lenne szükség.

Az így kapott eredmények ugyanakkor igen alkalmasak csoportok közötti összehasonlításokra, vagyis annak a kérdésnek megválaszolására, hogy milyen az adatközlő csoportok nyelvhasználatának egymáshoz való viszonya? Esetünkben erre a kérdésre a 3. táblázat eredményei adhatnak választ.

Ha a két jelenségre összevont eredményekben hasonlítjuk össze az egynyelvű és kétnyelvű csoportot, a $t=4,95$ arra utal, hogy szignifikánsan eltérnek egymástól. Százalékokba átalakítva az átlagokat (a maximális pontszám 10), a magyarországiak 76,1%-a, a vajdaságiak 64,4%-a választásos helyzetben az egyes számú, illetve generikus megoldást preferálja, egyben pedig 23,9%-uk, illetve 35,6%-uk részesíti előnyben az idegenszerűbb többes számú vagy feminizált változatot. Ez összhangban van elvárásainkkal: a kétnyelvűek jelentősen gyakrabban eltérnek a standardtól, mint az egynyelvűek, és megerősíti az 1996. évi terepkutatás eredményeit.⁵³

3. táblázat

A magyarországi (egynyelvű) és a vajdasági (kétnyelvű) adatközlők átlageredménye közötti különbség

	M*m	SDm	Mv	SDv	t	f	p
Többesszám	4,51	1,34	4,19	1,47	1,74	238	0,08
Feminizálás	3,10	0,59	2,25	1,14	7,27	238	0,00
Összesen	7,61	1,46	6,44	2,13	4,95	238	0,00

* a magasabb átlag az egyes szám illetve a foglalkozás-elnevezés generikus változatának erősebb preferálására utal

Mm, SDm – ebben és a további táblázatokban a magyarországi (egynyelvű) csoport átlaga és szórása, az Mv, SDv pedig a vajdasági (kétnyelvű) csoport átlaga és szórása

t = t-teszt; f = szabadságfok; p = szignifikancia-szint

Az egyes/többes szám preferálásában a két csoport között csak a tendencia szintjén mutatkoztak különbségek ($t=1,74$, $p<0,08$), most is a hipotézisünkkel megegyező irányban. Az egynyelvűek 2,8%-a, a kétnyelvűek 30,2%-a részesíti előnyben a kevésbé standard többes számú nyelvi megoldásokat. Az 1996. évi kutatásban szintén nem kaptunk statisztikailag jelentős különbséget a két régió adatközlői között (ott a magyarországiak átlaga 24,4%, a vajdaságiaké 25,3% volt), úgyhogy a mostani kutatás eredményei valószínűleg az előző eredményekkel összhangban vannak.

Ugyanez mondható el a másik vizsgált jelenségre vonatkozóan is. Mostani kutatásunkban az egynyelvűek 22,5%-a, a kétnyelvűek 35,6%-a preferálta a feminizált formákat, ami a két csoport közötti jelentős különbségekre utal. A régebbi terepkutatásban 20,2%-ot, illetve 31,9%-ot kaptunk, tehát szintén szignifikáns különbséget az egynyelvűek javára.

Eredményeink tehát arra utalnak, hogy a kétnyelvű magyar beszélők jelentősen gyakrabban részesítik előnyben a feminizált nyelvi megoldásokat, ami valószínűleg kontaktushatás⁵⁴ eredménye. Az ilyen hatás a többes szám gyakoribb preferálásában nem olyan mérvű, hogy statisztikailag is szignifikánsnak minősülne.

További elemzéseinkben azt vizsgáltuk, milyen mértékben befolyásolja adatközlőink életkora, neme és végzettsége a kapott eredményeket. Az életkori hatások a 4–6. táblázatokban láthatók.

Terepkutatások

4. táblázat

Életkori hatás – összesített eredmények

	M*15–20	SD15–20	M45–50	SD45–50	t	f	p
Többszám	4,21	1,31	4,49	1,51	0,12	238	0,12
Feminizálás	2,68	0,87	2,67	1,12	0,13	238	0,90
Összesen	6,89	1,68	7,16	2,12	1,08	238	0,28

* a magasabb átlag az egyes szám illetve a foglalkozás-elnevezés generikus változatának erősebb preferálására utal

5. táblázat

Életkori hatás – magyarországi (egynyelvű) csoport

	M*15–20	SD15–20	M45–50	SD45–50	t	f	p
Többszám	4,42	1,23	4,60	1,45	0,75	118	0,46
Feminizálás	3,02	0,62	3,18	0,54	1,57	118	0,12
Összesen	7,43	1,38	7,78	1,53	1,31	118	0,19

* a magasabb átlag az egyes szám illetve a foglalkozás-elnevezés generikus változatának erősebb preferálására utal

6. táblázat

Életkori hatás – vajdasági (kétnyelvű) csoport

	M*15–20	SD15–20	M45–50	SD45–50	t	f	p
Többszám	4,00	1,37	4,38	2,42	1,43	118	0,16
Feminizálás	2,35	0,95	2,15	1,30	0,96	118	0,34
Összesen	6,35	1,78	6,53	2,43	0,47	118	0,64

Mivel a p értékek sehol sem érik el a 0,05-ös szignifikancia-szintet, sem az összesített eredményekben, sem az egynyelvűek, sem a kétnyelvűek körében, a fiatalabb és az idősebb korosztály között nincsenek jelentős különbségek a nyelvi változók változatainak preferálásában.

A nemek közötti különbségek ugyanakkor jelentősnek bizonyultak, ami a 7–9. táblázatokban is látszik. Az összesített eredmények összevontan a két változóra azt mutatják, hogy a nők válaszai standardabbak a férfiakénál. A különbséget elsősorban az okozza, hogy a nők gyakrabban preferálják az egyes számú nyelvi megoldásokat. Ez összhangban van a Kárpát-medencei méretű terepkutatás eredményeivel (Göncz, 2001b:159), ame-

lyek szintén arra utaltak, hogy a nők gyakrabban részesítik előnyben a standardabb nyelvi megoldásokat. Az akkori kutatásban azonban ez az eredmény elsősorban az egynyelvű csoportra vonatkozott, mostani kutatásunkban viszont ez rájuk egyáltalán nem jellemző, és a különbségeket kizárólag a kétnyelvű adatközlők válaszai eredményezik. További felmérések szükségesek tehát ahhoz, hogy biztosabb következtetéseket fogalmazzunk meg az adatközlők nemének szerepéről egynyelvű és kétnyelvű környezetben, a vizsgált jelenségek változatainak preferálásában.

7. táblázat

Nemek közötti különbségek – összesített eredmények

	Mf	SDf	Mn	SDn	t	f	p
Többszám	4,12	1,89	4,58	1,89	2,53	238	0,01
Feminizálás	2,60	0,99	2,75	1,01	1,16	238	0,25
Összesen	6,72	1,41	7,33	1,39	2,58	238	0,01

Mf, SDf = férfiak átlaga és szórása

Mn, SDn = nők átlaga és szórása

8. táblázat

Nemek közötti különbségek – magyarországi (egynyelvű) csoport

	Mf	SDf	Mn	SDn	t	f	p
Többszám	4,52	1,89	4,50	1,89	0,07	118	0,95
Feminizálás	3,02	0,65	3,18	0,50	1,57	118	0,12
Összesen	7,53	1,37	7,68	1,76	0,56	118	0,58

Mf, SDf = férfiak átlaga és szórása

Mn, SDn = nők átlaga és szórása

9. táblázat

Nemek közötti különbségek – vajdasági (kétnyelvű) csoport

	Mf	SDf	Mn	SDn	t	f	p
Többszám	3,72	1,45	4,67	1,35	3,71	118	0,00
Feminizálás	2,18	1,10	1,19	1,19	0,64	118	0,52
Összesen	5,90	2,00	6,98	2,13	0,47	118	0,00

Az végzettség hatásait a 10–12. táblázatokból olvashatjuk le. Néhány kivételtől eltekintve (pl. az egynyelvűek esetében a középfokú és felsőfokú végzettségű adatközlők eredményei nem különböznek) az eredményekből viszonylag egyértelműen kiolvasható az a szabályosság, hogy a magasabb iskolai végzettség a standardabb válaszokkal jár együtt. Az is látszik, hogy az végzettségnek, különösen kétnyelvűségi helyzetben, sokkal kifejezettebb a hatása, mint az életkornak és az adatközlő nemének, ami összhangban van a régebbi elemzések eredményeivel (Göncz, 2001b:170).

10. táblázat

*Végzettség szerinti különbségek – összesített eredmények
(varianciaanalízis)*

	M-ált. i.	Mközép	Mfelső	F	p
Többszám	4,08	4,70	5,07	10,07	0,00
Feminizálás	2,52	2,77	3,17	7,38	0,00
Összesen	6,60	7,47	8,25	14,66	0,00

t - tesztek:

Többszám: M-ált. i.— Mközép = $p < 0,01$; M-ált. i.—Mfelső = $p < 0,00$

M-közép— Mfelső = $p < 0,22$

Feminizálás: M-ált. i.— Mközép = $p < 0,15$; M-ált. i.—Mfelső = $p < 0,00$

M-közép— Mfelső; = $p < 0,07$

Összesített eredmények: M-ált. i.— Mközép = $p < 0,01$; M-ált. i.—Mfelső = $p < 0,00$

M-közép— Mfelső = $p < 0,06$

11. táblázat

*Végzettség szerinti különbségek – magyarországi (egynyelvű) csoport
(varianciaanalízis)*

	M-ált. i.	Mközép	Mfelső	F	p
Többszám	4,37	4,55	5,00	1,77	0,17
Feminizálás	3,00	3,30	3,30	3,66	0,03
Összesen	7,37	7,85	8,30	3,69	0,03

t - tesztek:

Többszám: nincs szignifikáns különbség a csoportok között

Feminizálás: M-ált. i.— Mközép = $p < 0,04$; M-ált. i.—Mfelső = $p < 0,04$

M-közép— Mfelső = $p < 0,99$

Összesített eredmények: M-ált. i.— Mközép = $p < 0,19$; M-ált. i.—Mfelső = $p < 0,01$

M-közép— Mfelső = $p < 0,32$

12. táblázat

Végzettség szerinti különbségek – vajdasági (kétnyelvű) csoport
(varianciaanalízis)

	M-ált. i.	Mközép	Mfelső	F	p
Többszám	3,78	4,85	5,15	10,74	0,00
Feminizálás	2,05	2,25	3,05	6,76	0,00
Összesen	5,83	7,10	8,20	13,32	0,00

t - tesztek:

Többszám: M-ált. i.— Mközép= $p<0,00$; M-ált. i.—Mfelső= $p<0,00$

M-közép— Mfelső= $p<0,49$

Feminizálás: M-ált. i.— Mközép= $p<0,46$; M-ált. i.—Mfelső= $p<0,00$

M-közép— Mfelső= $p<0,01$

Összesített eredmények: M-ált. i.— Mközép= $p<0,01$; M-ált. i.—Mfelső= $p<0,00$

M-közép— Mfelső= $p<0,07$

4. Következtetések

1. A vajdasági magyar anyanyelvű, de a szerb nyelvet is használó kétnyelvűek választásos helyzetekben gyakrabban részesítik előnyben a feminizált nyelvi megoldásokat a generikus változatoknál az egynyelvű magyar adatközlőkhöz viszonyítva. Ilyen, a nyelvi változók változatainak preferálási arányában jelentkező, a másodnyelvnek tulajdonítható kontaktushatás az egyes, illetve többes számú változatok választási arányában csak a tendencia szintjén jelentkezett, úgyhogy nem igazolódott be a feltevés, miszerint a kétnyelvű minta adatközlői statisztikailag jelentősen gyakrabban preferálják a többes számú nyelvi formákat. Az eredmények megerősítik a régebbi, hasonló kérdőíves felmérés eredményeit.

2. Az adatközlők életkora nem befolyásolja a kapott eredményeket, viszont a kétnyelvű nők standardabbak a férfiaknál. Az végzettség hatása mindkét csoportban kifejezettebb, és a magasabb végzettségűek normatívabb válaszokat adnak.

Melléklet

1. Nyelvhasználati kérdőív

ÍRJON A VONALRA EGY ODAILLŐ FOGLALKOZÁSNEVET!

1. Anyám egy középiskolában tanít, ő tehát_____.
 2. Tavaly kinevezték az iskola élére, most tehát már_____ is.
 3. Kovács Julit már régóta ismerem. Mióta ideköltöztünk, nála csináltatom a frizurámat, vagyis ő a_____.
 4. A kórházban Szabó Magdolna operált meg, ő tehát_____.
- AZ ALÁBBI MONDATOK KÖZÜL KARIKÁZZA BE AZ EGYIKET, AZT, AMELYIKET TERMÉSZETEBBNEK ÉRZI!
5. a) Abban az üzletben szép almákat láttam!
 - b) Abban az üzletben szép almát láttam!
 6. a) Ebben az üzletben nemcsak függönyt, hanem szőnyeget is lehet vásárolni.
 - b) Ebben az üzletben nemcsak függönyöket, hanem szőnyegeket is lehet vásárolni.
- KARIKÁZZA BE AZ (a)-T VAGY (b)-T ASZERINT, HOGY MELYIK ILLIK BELE JOBBAN A MONDATBA!
7. Az utasok az_____ ülve várták, hogy a fényjelző zöldre váltson.
a) autókban b) autóban
 8. Lányok, nem attól váltok_____, hogy elvégzitek az iskolát, hanem attól, hogy varrtok.
a) varrónőkké d) varrónővé
 9. A lányok még tavaly jelentkeztek_____.
a) varrónőknek d) varrónőnek
- ÍRJON A VONALRA (HA SZÜKSÉGESNEK ÉRZI!) EGY ODAILLŐ VÉGZŐDÉST VAGY SZÓT!
10. Kati néninek fáj_____ a szív_____, Rózsai néninek meg a láb_____ is fáj_____.

2. Kérdőív a kétnyelvűség fokának megállapítására

(Forrás: Göncz, 1985: 209)

Az Önhöz egykorúakhoz viszonyítva, milyen mértékben ért, beszél, olvas és ír magyarul illetve szerbül? Karikázza be mind a négy esetben az Önre vonatkozó választ!

1.
 - a) Sokkal jobban értek magyarul, mint szerbül.
 - b) Egy kicsit jobban értek magyarul, mint szerbül.
 - c) Egyformán értek magyarul, mint szerbül.
 - d) Egy kicsit jobban értek szerbül, mint magyarul.
 - e) Sokkal jobban értek szerbül, mint magyarul.
2.
 - a) Sokkal jobban beszélek magyarul, mint szerbül.
 - b) Egy kicsit jobban beszélek magyarul, mint szerbül.
 - c) Egyformán beszélek magyarul, mint szerbül.
 - d) Egy kicsit jobban beszélek szerbül, mint magyarul.
 - e) Sokkal jobban beszélek szerbül, mint magyarul.

Terepkutatások

3.

- a) Sokkal jobban olvasok magyarul, mint szerbül.
- b) Egy kicsit jobban olvasok magyarul, mint szerbül.
- c) Egyformán olvasok magyarul és szerbül.
- d) Egy kicsit jobban olvasok szerbül, mint magyarul.
- e) Sokkal jobban olvasok szerbül, mint magyarul.

4.

- a) Sokkal jobban írok magyarul, mint szerbül.
- b) Egy kicsit jobban írok magyarul, mint szerbül.
- c) Egyformán írok magyarul és szerbül.
- d) Egy kicsit jobban írok szerbül, mint magyarul.
- e) Sokkal jobban írok szerbül, mint magyarul.

A válaszok értékelése:

	magyar	szerb
a)	+4 pont	0
b)	+3	-1
c)	+2	-2
d)	+1	-3
e)	0	-4

+/-16 és 6 pont között: a magyar/szerb nyelv domináns ismerete

+5 és -5 között: a két nyelv egyforma ismerete (balansz kétnyelvűség)

Nyelvi és szociológiai változók összefüggése kisebbségi és többségi helyzetben*

1. A kutatás tárgya

Kutatásunkban azt vizsgáltuk, együtt alakul-e a nyelvi változók változatainak használati aránya az adatközlők végzettségével, életkorával és nemével többségi és kisebbségi helyzetben, és ha igen, milyen mértékű és irányú e kapcsolat. Az elemzést az 1996-ban Magyarországon és hat Magyarországgal határos országban elvégzett terepkutatás adatain végeztük (l. e kötet előző tanulmányait).

A nyelvi változók olyan nyelvi jelenségek, amelyeknél ugyanazt a jelentést két vagy több nyelvi formában (változatban) fogalmazzuk meg. Hogy melyik változatot preferálja valaki, azt nyelvi és extralingvisztikai tényezők határozzák meg. Kutatásunkban ötvennyolc, többnyire kéttagú, de esetenként négytagú, nyelvi változó változatainak gyakoriságát határoztuk meg. A változók az analitizálódásra, a szórendre, névmások és kicsinyítő képzők használatára, helynevek ragjára, a *valószínűleg, hogy, a -nők/-nők, a -nál/-től* változók és a többes szám használatára, a feminizálásra, a *kell, legyen, a -ba/-ban* és a *-ban/-ba* változókra, a *-t-végű* igék kijelentő és felszólító módú alakjaira (suksükölös, szuksükölös, hiperkorrekció), valamint a vonzatok alkalmazására vonatkoztak.

* Megjelent Budapesten, a Magyar Nyelvben *Nyelvi és szociológiai változók összefüggése a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél kisebbségi és többségi helyzetben* címmel (2001, 5:152–171). Az ismételések elkerülése végett a szövegben kisebb változtatásokat végeztünk.

1. táblázat
A nyelvi változók standard/nem standard változatainak százalékos megoszlása⁴

Egynyelvűek (Magyarország)		Kétnyelvűek (a többi régió összesített eredményei)	
S	NS	S	NS
78,7	21,3	69,2	30,8

A szociológiai változók közül a végzettséget alsófok+középfok és felsőfok bontásban, az életkort pedig hármas kategóriába osztva (13–32 évesek, 33–53 évesek és 54–85 évesek) hoztuk kapcsolatba a nyelvi változókkal. Azt vizsgáltuk tehát, hogy a különböző végzettségű, életkorú és nemű adatközlők vajon mutatnak-e valamelyik változat preferálásával összefüggést, és ha igen, milyen erősségű és irányú ez a kapcsolat.

A magyar nyelvterületen, az egynyelvű magyarok nyelvhasználatát elemezve, újabban többen foglalkoztak a végzettséggel, nemmel és életkorral mint szociolingvisztikai/pszicholingvisztikai tényezőkkel. Kontra–Váradi (1991, 1994) az 1988-ban, magyar felnőttek reprezentatív országos mintáján végzett Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat adatait elemezték, és nem találtak szignifikáns összefüggést az adatközlők neme, életkora és végzettsége és a suksükölő, illetve szukszükölő formák elutasítása vagy elfogadása között. A legkevésbé iskolázottak és a legiskolázottabbak azonban más nyelvhasználati jelenségek (pl. az -e kérdőszócska helye, a *természetesen*, *hogy* típusú szerkezetke-

veredés, a *-ban* rag használata, *ikes* ragozás) kodifikált, vagy ettől eltérő változatainak használatában sem különültek el egymástól. Bár az adatközlők végzettsége és a nyelvhasználatuk vizsgált jegyei nem mutattak összefüggést, a szüleik végzettsége jelentős tényezőnek bizonyult. Azok, akiknek anyja is, apja is egyetemet végzett, standard alakokat használtak, azok pedig, akiknek csak egyik szülője egyetemi végzettségű, megoszlottak a standard és nem standard formákat használók között (Kontra–Várad, 1991:70). A saját végzettségnek is mutatkozott hatása a magyar felnőttek nyelvhasználatára, mivel egyes esetekben a középiskolát végzettek voltak a leginkább standardak, máskor az iskolázottabbak. Pléh (1995: 43) a hibajavító (produktív) feladatokra adott válaszok esetében az anya végzettségének fontosságára mutatott rá: azok az adatközlők, akiknek anyja iskolázottabb, többen javították ki a stigmatizált ragokat írásban. Kontra (1995: 43) nem talált életkori hatást a *-ba* és a *-ban* változók norma szerinti használatában, bár a 31–60 éves aktív dolgozó réteg valamivel standardabbnak bizonyult az inaktívaknál. P. Lakatos (1994) szerint a különböző végzettségi fokú emberek beszédében ugyanazok a jelenségek figyelhetők meg, de az arányok alakulásában értékes tanulságokat szolgáltató eltérések vannak. Így pl. az idősebbek és az alacsony végzettségűek használják a legkevesebb, a középfokú végzettségűek a legtöbb közhelyet. A középfokú végzettségűek fordítják a legnagyobb gondot a szép beszédre, mert e nyelvi kifejezésmód elhatárolja őket az alacsonyabb végzettségű és a nyelvi normák fokozott követése számukra státusz- és presztízsértékű. A legiskolázottabbak számára viszont a nyelvi norma használata természetesebb, nem érzik annyira kötelezőnek, mert velük szemben mások a társadalmi elvárások. T. Károlyi (1994) a nemek szerinti nyelvhasználatot elemezte a nyelvjárási nyelvhasználat tükrében. Hangsúlyozza, hogy a régebbi nyelvjárási irodalom szerint a nők jobban megtartják a nyelvi régiségeket, a helyi nyelvjárási jelenségeket, mint a férfiak, viszont a hetvenes évek kutatásai a nőknél éppen az új nyelvi jelenségek iránti fogékonyságot hangsúlyozzák, vagy a nemek közötti nyelvhasználatban nem mutatnak ki szignifikáns különbségeket. Kiemeli, hogy a nem hatása a nyelvhasználatra a végzettséggel és

az életkorral együttesen érvényesül. Kutatásának egyik érdekes eredménye, hogy a nők gyakrabban használják a köznyelvies ki-ejtést és a nyelvjárási grammatika elemeit, az elsődleges szocia-lizáció során pedig ezt sajátíttatják el a gyerekeikkel.

3. Módszerek

3.1. Minta, az adatok feldolgozása

A minta részletes leírása megtalálható e fejezet első tanulmá-nyában, ahol az eljárást és az alkalmazott kérdőívet is ismertettük.

Az egyes régiók mintáinak összetételét az említett sajátossá-gok (szociológiai változók) szerint a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat

A minták sajátosságai régiók szerint

	Végzettség		Életkor			Nem		Településtípus			
	Alsó+Közép-fok	Felső-fok	13–32 év	33–54 év	55–85 év	Férfi	Nő	Szór-vány falu	Tömb falu	Szór-vány város	Tömb város
Régiók	N %	N %	N %	N %	N %	N %	N %	N %	N %	N %	N %
1.Fel-vidék	63 58	45 42	36 33	36 33	36 33	58 54	50 46	-	36 33	36 33	36 33
2.Kár-pátalja	76 53	68 47	48 33	48 33	48 33	71 49	73 51	35 24	36 25	36 25	37 26
3.Er-dély	132 61	84 39	68 32	78 36	70 32	111 51	105 49	35 16	72 33	72 33	37 17
4.Vaj-daság	84 58	60 42	52 37	69 49	21 15	50 35	94 65	36 35	36 25	36 25	36 25
5.Mura-vidék	48 73	18 27	16 24	30 45	20 30	28 42	39 58	6 9	23 34	17 25	21 31
6Auszt-ria	37 62	23 38	15 25	20 33	25 42	28 47	31 53	Őrvidék: 20(33,3%) Bécs: 20(33,3%), Ausztria szór-vány: 20 (33,3%)			
7.Ma-gyaro.	55 53	48 47	33 32	42 40	29 28	47 44	60 56	Ikrény+Szatymaz+Veres-egyház: 107 (100%)			
Össze-sen	495 59	346 41	268 32	323 38	249 30	393 47	452 53	112	203	197	167

Megjegyzés: A hiányzó válaszok miatt az egyes változóknál az adatközlők száma kisebb 846-nál. A százalékokat régiók (sorok) szerint tüntettük fel, egész számokra kerekítve.

Az eredmények statisztikai feldolgozása a MiniStat program-csomag (Vargha, 1997) segítségével történt. A statisztikai próbák közül a χ^2 -tesztet, a Cramer-féle korrelációs együtthatót (V), illetve a 2x2-es kontingencia-tábla esetében a Phi (f) korrelációs együtthatót használtuk.⁵⁵

4. Eredmények és megbeszélés

A részletes eredményeket a *Mellékletben* közöljük az egész Kárpát-medencére vonatkozóan és az egyes régiókra külön-külön. Ezeknek sokasága lehetőséget ad különböző szempontok alapján elvégzett elemzésükre. Ebben a munkában az eredményeket a következő szempontok alapján elemezzük:

- a nyelvhasználat és a szociológiai változók jelentős összefüggéseinek száma az egész Kárpát-medencére vonatkozóan illetve régióként, külön kisebbségi és többségi helyzetben. A jelentős összefüggés mutatójának azokat a korrelációs együtthatókat vettük, amelyek $p < 0,10$ (+), $p < 0,05$ (*) illetve $p < 0,01$ vagy $p < 0,00$ (**) szinten szignifikánsak, vagyis legalább 10%-nál kisebb a valószínűsége tévedésünknek, amikor azt állítjuk, hogy a két változó között a kapott korreláció valóban fennáll, és nem a véletlen eredménye;

- a standard illetve standardabb (kevésbé „idegenszerű”, „magyarosabb”) nyelvhasználat preferenciája a különböző végzettségű, életkorú és nemű csoportoknál.

Az elemzéseket megkönnyítendő, három összesítő táblázatban feltüntettük a nyelvhasználat és az egyes szociológiai változók közötti jelentős korrelációk számát, és azt, mely csoportok részesítik előnyben a standard(abb) nyelvhasználatot.

A továbbiakban a már említett szempontok alapján elemezzük a táblázatokat szociológiai változók szerint.

a. Végzettség

A Kárpát-medence egészére kapott eredményeket figyelembe véve a végzettség 49-szer befolyásolja jelentősen a nyelvhasználatot, 1-szer a tendencia szintjén ($p < 0,10$), 4-szer illetve 44-szer pedig 5%-os illetve 1%-os szignifikancia-szinten. Mivel a lehetséges korrelációk száma 58, ez azt jelenti, hogy a változók 84,48%-ával a végzettség szignifikáns kapcsolatban van.

Nem minden régióban egyforma a végzettség hatása.

3. táblázat

A nyelvhasználat és a végzettség kapcsolata: a jelentős korrelációk száma és a standard(abb) nyelvhasználat preferenciája

Régió	Az összefüggés erőssége			Összesen	A standard(abb) nyelvhasználat preferenciája	
	+	*	**		Felsőfokú végzettségűek	Alsó-+középfokú végz.
Kárpát-medence	1	4	44	49	47	2
Kétnyelvűek:						
Felvidék	8	10	9	27	27	0
Kárpátalja	8	11	26	45	43	3
Erdély	2	11	23	36	34	2
Vajdaság	7	7	13	27	25	2
Muravidék	4	3	1	8	6	2
Ausztria	5	7	2	14	14	0
Kétnyelvűek összesen	35	49	74	157	149	8
Egynyelvűek: Magyarország	7	8	7	22	20	2

Ez leginkább a Kárpátalján (45), majd Erdélyben (36), azután a Felvidéken és a Vajdaságban (27), majd Magyarországon (22), végül pedig Ausztriában (14) és legkevésbé a Muravidéken (8) mutatkozik meg. A $\chi^2=38,54$, $df=6$, $p < 0,00$ arra utal, hogy az egyes régiókban a végzettség hatása jelentősen különbözik. A régiók közötti különbségeket a 6. táblázat tartalmazza.

Terepkutatások

4. táblázat

*A nyelvhasználat és az életkor kapcsolata:
a jelentős korrelációk száma és standard(abb) nyelvhasználat preferenciája*

	Az összefüggés erőssége			Összesen	A standard(abb) nyelvhasználat preferenciája					
Régió	+	*	**		F	K	I	KF	KI	IF
Kárpát-medence	0	11	13	24	5	5	1	7	5	1
Kétnyelvűek										
Felvidék	1	1	2	4	0	0	2	1	1	0
Kárpátalja	3	4	3	10	0	1	1	4	4	0
Erdély	5	10	6	21	6	1	2	7	4	1
Vajdaság	4	4	0	8	1	1	3	2	0	1
Muravidék	4	2	0	6	1	1	2	1	1	0
Ausztria	3	1	2	6	0	0	2	1	3	0
Kétnyelvűek összesen	20	22	13	55	8	4	12	16	13	2
Egynyelvűek: Magyarország		3	3	12	4	0	4	3	1	0

F = fiatalabbak K = középkorúak I = idősebbek

5. táblázat

A nyelvhasználat és a nem kapcsolata: a jelentős korrelációk száma és a standard(abb) nyelvhasználat preferenciája

	Az összefüggés erőssége			Összesen	A standard(abb) nyelvhasználat preferenciája	
Régió	+	*	**		Férfiak	Nők
Kárpát-medence	3	8	6	17	2	15
Kétnyelvűek						
Felvidék	3	2	1	6	4	2
Kárpátalja	5	3	1	9	6	3
Erdély	7	3	0	10	3	7
Vajdaság	6	4	1	11	2	9
Muravidék	2	5	1	8	1	7
Ausztria	3	2	0	5	1	4
Kétnyelvűek összesen	26	19	4	49	17	32
Egynyelvűek: Magyarország	5	6	2	13	0	13

6. táblázat

Különbségek az iskolázottság és a nyelvi változók közötti jelentős korrelációk számában régiók szerint

Régiók	χ^2	P
Felvidék–Kárpátalja*	4,50	0,05
Felvidék–Erdély	1,28	n. sz.
Felvidék–Vajdaság	0,00	n. sz.
Felvidék–Muravidék	10,31	0,00
Felvidék–Ausztria	4,12	0,05
Felvidék–Magyarország	0,51	n. sz.
Kárpátalja–Erdély	1,00	n. sz.
Kárpátalja–Vajdaság	4,50	0,05
Kárpátalja–Muravidék	25,83	0,00
Kárpátalja–Ausztria	16,29	0,00
Kárpátalja–Magyarország	7,90	0,00
Erdély–Vajdaság	1,29	n. sz.
Erdély–Muravidék	17,82	0,00
Erdély–Ausztria	9,68	0,00
Erdély–Magyarország	3,38	0,10
Vajdaság–Muravidék	10,32	0,00
Vajdaság–Ausztria	4,17	0,05
Vajdaság–Magyarország	0,52	n. sz.
Muravidék–Ausztria	1,64	n. sz.
Muravidék–Magyarország	6,53	0,05
Ausztria–Magyarország	1,78	n. sz.

* = dőlt betűkkel azt a régiót jelöltük, ahol erősebb a végzettség hatása

A táblázat eredményeiből is látszik, hogy a végzettség leginkább a Kárpátalján, legkevésbé a Muravidéken változik együtt a kapott válaszokkal. *Kárpátalján* a hatás szignifikánsan erősebb, mint Magyarországon, Ausztriában, a Muravidéken, a Felvidéken és a Vajdaságban, az erdélyitől azonban nem különbözik jelentősen. *Erdélyben* kifejezettebb a befolyása, mint Ausztriában és a Muravidéken, a tendencia szintjén erősebb, mint Magyarországon, de ugyanolyan erősségű, mint a Kárpátalján, a Felvidéken és a Vajdaságban. A *Felvidéken* és a *Vajdaságban* egyforma a végzettség szerepe: valamivel gyengébb, mint a Kárpátalján, ha-

sonló, mint Erdélyben és Magyarországon és jelentősen erősebb, mint Ausztriában és a Muravidéken. *Magyarországon* a végzettség szerepe gyengébb, mint a Kárpátalján és (egy árnyalattal gyengébb, mint) Erdélyben, akkora, mint a Felvidéken, a Vajdaságban és Ausztriában, de erősebb, mint a Muravidéken. *Ausztriában* a hatás jelentősen gyengébb, mint a Kárpátalján, Erdélyben, a Felvidéken és a Vajdaságban, de nem különbözik jelentősen a Magyarországon és a *Muravidéken* észlelt hatásoktól. Az utóbbinál a hatás akkora, mint Ausztriában, a többi régiótól pedig szignifikánsan kisebb.

Ha csak az 5 és az 1%-os szinten jelentős korrelációk számát vesszük figyelembe, vagyis szigorúbb statisztikai kritériumot alkalmazunk, a régiók rangsora igen hasonló marad: Kárpátalja 35, Erdély 34, a Vajdaság 20, a Felvidék 19, Magyarország 15, Ausztria 9 és Muravidék 4.

A végzettségnek tehát legerősebb hatása a nyelvhasználatra Kárpátalján és Erdélyben van. Egy árnyalattal gyengébben befolyásolja a nyelvhasználatot a Vajdaságban és a Felvidéken, tőlük a magyarországiak eredményei sem térnek el jelentősen. Magyarország nem különül el jelentősen Ausztriától sem, viszont különbözik a Muravidéktől. Az utóbbi régióban a végzettségnek hasonló szerepe van, mint Ausztriában.

A régiókat a végzettség hatása alapján egymástól statisztikailag egyértelműen elkülönülő csoportokba nem lehet sorolni, mert átfedések vannak, vagyis nem lehet eldönteni, hogy egyes régiók melyik csoportba tartoznak. Ha egy olyan elvet alkalmazunk, mely szerint a két csoportba is beiktatható régiót abba a csoportba soroljuk, amelyhez eredményei közelebb állnak (még ha statisztikailag nem is különül el egyértelműen a másiktól), akkor a kisebbségi beszélőközösségek esetében Kárpátalja és Erdély tartozik az I. csoportba. Itt a végzettség hatása a nyelvhasználatra a legkifejezettebb. A II. csoportot a Felvidék és a Vajdaság képezi: mindkét régióban a végzettségnek igen hasonló, és egy árnyalattal gyengébb a hatása, mint Erdélyben és a Kárpátalján. A kisebbségek III. csoportját Ausztria és a Muravidék képezi, ahol a végzettség jelentősen kevésbé befolyásolja a nyelvhasználatot és a Muravidéken (leszámítva Ausztriát) szignifikánsan gyen-

gébb, mint minden más régióban. A többségi helyzetben lévő, egynyelvű magyarországi magyarok eredményei leginkább a II. csoport (a Vajdaság és a Felvidék) eredményeihez közelítenek, bár az ausztriai eredményektől sem különböznek jelentősen. Ugyanakkor Magyarországon a végzettség hatása kisebb, mint a Kárpátalján és Erdélyben, de nagyobb, mint a Muravidéken.

Ami a végzettség és a nyelvhasználat kapcsolatának milyenségét illeti, egyértelmű, hogy a magasabb végzettségűek standardabbak (l. a 3. táblázatot). Ez az egész Kárpát-medencére, de az egyes régiókra külön-külön is érvényes, ugyanakkor az egynyelvű és a kétnyelvű magyarok nyelvhasználatát is jellemzi: az egynyelvűeknél az esetek mindössze 9,09%-ánál, a kétnyelvűeknél az esetek 6,04%-ánál mutatkozott az alsó- és középfokú végzettségű csoport standardabbnak a felsőfokú végzettségű csoportnál.

A korrelációk értéke ugyanakkor viszonylag alacsony, és még ha statisztikailag jelentős is, ritkán éri el a $\pm 0,40$ – $0,60$ -as, közepes erősségű összefüggésnek számító nagyságot. Ez arra utal, hogy ha van is jelentős hatása a nyelvhasználatra, ez más tényezőkkel együttesen jut kifejezésre.

b. Életkor

A 4. táblázatban látszik, hogy az életkor és a nyelvhasználat kapcsolata kevésbé egyértelmű, mint a végzettség esetében. A Kárpát-medencére összesített eredmények szerint az életkori variációk összesen 24 esetben befolyásolják statisztikailag szignifikánsan a nyelvi változók változatainak preferenciáját, ami a lehetséges korrelációk 41,38%-a. Ez a hatás az egyes régiókban jelentősen különbözik ($\chi^2=20,75$, $df=6$, $p<0,00$): leginkább Erdélyben (21), majd Magyarországon (12), a Kárpátalján (10), utána a Vajdaságban (8-szor), a Muravidéken és Ausztriában (6-6 esetben) és a Felvidéken (4) befolyásolja a kapott eredményeket. Az 7. táblázatban összefoglaltuk, jelentősek-e az egyes régiók közötti különbségek.

Az összes többi régiótól, Magyarországot leszámítva, csupán Erdély különbözik jelentősen, és itt messzemenően a legkifejezettebb az életkor hatása. Erdélytől $p<0,05$ -os szinten a kárpátal-

jaik, a vajdaságiak különülnek el, de még inkább ($p < 0,00$ szinten) a muravidékiek és az ausztriaiak, és leginkább a felvidékiek. Magyarország és Erdély között a különbség nem jelentős, és Magyarország a többi régiótól sem különbözik szignifikánsan, egyetlen kivétellel: a Felvidéken jelentősen kisebb az életkor hatása.

Ami az életkor és a standardabb nyelvhasználat preferenciáját illeti, az összesített eredmények szintjén a fiatalabbnak vett korcsoport (13–33 évesek) önállóan, vagy a középkorúakkal, illetve az idősebbekkel együtt 13 esetben, a középkorúak (szintén

7. táblázat

Különbségek az életkor és a nyelvi változók közötti jelentős korrelációk számában régiók szerint

Régiók	χ^2	P
Felvidék–Kárpátalja	2,57	n. sz.
Felvidék–Erdély*	11,56	0,00
Felvidék–Vajdaság	1,33	n. sz.
Felvidék–Muravidék	0,40	n. sz.
Felvidék–Ausztria	0,40	n. sz.
Felvidék–Magyarország	4,00	0,05
Kárpátalja–Erdély	3,90	0,05
Kárpátalja–Vajdaság	0,22	n. sz.
Kárpátalja–Muravidék	1,00	n. sz.
Kárpátalja–Ausztria	1,00	n. sz.
Kárpátalja–Magyarország	0,18	n. sz.
Erdély–Vajdaság	5,83	0,05
Erdély–Muravidék	8,33	0,00
Erdély–Ausztria	8,33	0,00
Erdély–Magyarország	2,45	n. sz.
Vajdaság–Muravidék	0,29	n. sz.
Vajdaság–Ausztria	0,29	n. sz.
Vajdaság–Magyarország	0,00	n. sz.
Muravidék–Ausztria	0,00	n. sz.
Muravidék–Magyarország	2,00	n. sz.
Ausztria–Magyarország	2,00	n. sz.

* = dőlt betűkkel azt a régiót jelöltük, ahol erősebb az életkor hatása

mint külön csoport, vagy együtt valamely másik csoporttal) 17-szer, az idősebbek pedig 7-szer részesítik előnyben a normát. A $\chi^2=4,16$ $df=2$, n. sz. azt jelenti, hogy az életkor és a normakövetőbb viselkedés között nincs szabályszerű kapcsolat. Ugyanezt az elvet követve az egynyelvű magyarországiaknál a fiatalabbak 7, a középkorúak 4, az idősebbek 5 esetben preferálják a standardabb változatot. A kétnyelvűeknél (a kisebbségi régiók eredményeit összevonva) a fiatalabbak 26, a középkorúak 33, az idősebbek 27 esetben részesítik előnyben a standardabb változatot. Az utóbbi esetben kiszámítható a χ^2 -teszt. Ennek értéke 1,00, $df=2$, n. sz., ami azt jelenti, hogy az egyes korcsoportok között nincs jelentős különbség. Ha még külön az egyes kisebbségi régiókban is elemezzük az eloszlást, megállapítható, hogy az életkor és a nyelvhasználat között alacsony a jelentős kapcsolatok száma, és az összefüggés milyensége sem egyértelmű. (Az esetek kis száma miatt a χ^2 -teszt kiszámítása nem indokolt, megfigyelhető, hogy régióként igen eltérő az egyes korcsoportok hatása; Erdélyben, ahol valamivel kifejezettebb az életkor befolyása, a fiatalabbak tűnnek valamivel standardabbnak.)

A viszonylag alacsony korrelációs együtthatók az életkornál is arra utalnak, hogy ez a tényező is más tényezőkkel összefonódva fejti ki gyér hatását.

c. Az adatközlő neme

A nem és az életkor kapcsolata az 5. táblázat eredményeiből olvasható le. Az egész Kárpát-medencére kiszámított jelentős korrelációk száma 17, a lehetséges összefüggések 29,31%-a. A korrelációk száma régióként is alacsony, Magyarországon 13, a Vajdaságban 11, Erdélyben 10, Kárpátalján 9, Muravidéken 8, Felvidéken 6 és Ausztriában 5 esetben mutatkozott az összesen 60 összefüggésből is 31 esetben csak a tendencia szintjén jelentős korreláció. A hatás régióként nem különbözik, amit a $\chi^2=5,28$, $df=6$, n. sz. is mutat.

Ami a kapcsolatok milyenségét illeti, az eredmények a Kárpát-medence szintjén egyértelműen arra utalnak, hogy a nők nyelvhasználatuk standardabb, mint a férfiaké: a 17 jelentős korreláció-

ból 15-ször a nőknél, 2-szer a férfiaknál mutatkozott a standard-követőbb viselkedés. Ez a különbség statisztikailag 0,00%-os szinten jelentős ($\chi^2=9,94$, $df=1$). A nők „előnye” legkifejezettebb Magyarországon (13:0), de a kisebbségek összesített eredményei is ugyanilyen irányú hatást tükröznek (32:17). Kisebbségi régióként kevésbé egyértelműek az eredmények: a Vajdaságban (9:2), a Muravidéken (7:1), Erdélyben (7:3) és Ausztriában (4:1) a fenti tendenciát tükrözik, viszont Kárpátalján (3:6) és a Felvidéken (2:4) az ellenkező irányú hatás jut kifejezésre.

A jelentős korrelációk is csak néhány esetben érik el a +/-0,30-as értéket, vagyis alacsonyok.

d. A szociológiai tényezők hatásainak összehasonlítása

A Kárpát-medence egészére kiszámított 90 jelentős korrelációból 49 (54,44%) a végzettségre, 24 (26,67%) az életkorra, 17 (18,89%) a nem hatására vonatkozik. E megoszlás egyenletességét tesztelő eljárás ($\chi^2=18,86$, $df=2$, $p<0,00$) bizonyítja, hogy a három tényező különböző erősséggel befolyásolja a nyelvhasználatot. A különbség az iskola és az életkor ($\chi^2=8,56$, $df=1$, $p<0,00$), valamint az iskola és a nem ($\chi^2=15,52$, $df=1$, $p<0,00$) esetében jelentős, viszont az életkor és a nem esetében statisztikailag nem szignifikáns ($\chi^2=1,20$, $df=1$). Ez annyit jelent, hogy a végzettség hatása a nyelvhasználatra megközelítőleg kétszer erősebb, mint az életkoré, és majdnem háromszor kifejezettebb, mint a nem hatása, viszont a beszélő életkora és neme egyforma hatással van a nyelvhasználatára.

Ugyanilyen elemzést a kétnyelvű, kisebbségi helyzetű csoportokra is elvégeztünk. Az összesített eredményekre kiszámított $\chi^2=84,69$, $df=2$, $p<0,00$ is arra utal, hogy a szociológiai tényezők jelentős hatásainak számában szignifikáns különbségek vannak. Itt is az iskola és az életkor, valamint az iskola és a nem fejt ki különböző hatást (a χ^2 -ek 49,01 és 56,62, mindkettő $df=2$ mellett $p<0,00$ szinten jelentős). A végzettség fontosabb tényező a nyelvhasználatban, mint az életkor vagy az adatközlő neme, viszont az életkor és a nem szerepe egyforma ($\chi^2=0,35$, $df=2$, n.sz.). Régiókra lebontva ugyanilyen hatás mutatkozik a felvidékieknél, a kár-

pátaljaiaknál és a vajdaságiaknál. Hasonló szabályosság figyelhető meg Erdélyben (ahol az életkor és a nem hatása is jelentősen eltér) és Ausztriában (itt a három tényező, valamint az iskola és az életkor hatásában csak a tendencia szintjén mutatkozik különbség, az iskola és a nem hatása jelentősen eltér, viszont az életkor és a nem hatása egyforma). A muravidékieknél a három tényező egyformán (gyengén) befolyásolja a nyelvhasználatot.

Az egynyelvű, magyarországi magyaroknál hasonló irányban mutatnak a különbségek, mint a kétnyelvűeknél (iskola: 22, életkor: 12, nem: 13), de statisztikailag nem jelentősek ($\chi^2=3,87$, $df=2$, n. sz.). Mindössze az iskola fejt ki egy árnyalattal erősebb hatást, mint az életkor ($\chi^2=2,94$, $df=1$, $p<0,10$).

5. Következtetések

1. A végzettség mind a kétnyelvű, kisebbségi helyzetben élő, mind az egynyelvű, többségi helyzetben élő magyarok nyelvhasználatát erősen befolyásoló tényező. Mindkét helyzetben egyértelműen a felsőfokú végzettséggel rendelkező csoportok nyelvhasználata standardabb, mint az alacsonyabb végzettségű (alsó+középfok) csoportoké. Ez kutatásunkban azt jelenti, hogy a magasabb végzettségűek az alacsonyabb végzettségűekhez viszonyítva jelentősen gyakrabban preferálják a nyelvi normával összhangban lévő, mint az attól eltérő nyelvi változatokat. A kevésbé iskolázottak a válaszok mindössze 6-9%-ban részesítik gyakrabban előnyben a standardabb formákat, mint a felsőfokú végzettségűek. A hatás legkifejezettebb Kárpátalján és Erdélyben, valamivel gyengébb a Vajdaságban és a Felvidéken, a leggyengébb pedig Ausztriában és a Muravidéken. A magyarországi adatközlők eredményei a vajdasági és a felvidéki, valamint az ausztriai adatközlők eredményei között helyezkednek el.

2. Az életkor hatása a nyelvhasználatra mindkét helyzetben kevésbé kifejezett, mint a végzettségé. Erdélyben nagyobb az életkor és a nyelvhasználat közötti jelentős kapcsolatok száma (21), mint a többi régióban (4–10). A korcsoportok között nincs különbség a standardabb vagy a kevésbé standard változatok preferálásában sem.

3. Az adatközlők neme kevésbé befolyásolja a nyelvhasználatot, mint a végzettség, hatása pedig általában nem különbözik szignifikánsan az életkor hatásától. Általános tendencia, hogy a nők nyelvhasználata standardabb, mint a férfiaké, különösen egynyelvűség helyzetben.

4. A kapott korrelációs együttthatók, még ha statisztikailag jelentősek is, viszonylag alacsony, esetenként közepes erősségű összefüggésre utalnak. A vizsgált szociológiai változók kapcsolata a nyelvhasználattal más tényezőkkel együtt érvényesül.

5. Az egynyelvűek és a kétnyelvűek egyik változó esetében sem különülnek el egyértelműen. Általános tendenciaként elmondható, hogy egyes kisebbségi régiókban a végzettség szerepe nagyobb, mint egynyelvű környezetben, és mindkét esetben az iskolázottabbak standardabbak. Az életkor egyik környezetben sem befolyásolja a változatok preferálását. A nők standardabbak, mint a férfiak, különösen többségi helyzetben. A kétnyelvű magyaroknál a végzettség szignifikánsan fontosabb tényező, mint az életkor vagy a nem, e két utóbbi hatása pedig csak egyetlen esetben különbözik.

Mellékletek

Megjegyzés:

- Minden táblázatnál a *kell legyen* változónál (négy egységből álló skálán kellett a változatok elfogadhatóságát megítélni), mindhárom szociológiai változónál a Cramer-féle korrelációs együtthatót (V) számoltuk ki.
- A végzettségnél azok a korrelációs együtthatók, amelyek után zárójelben az **(Af)** rövidítés áll, azt jelzik, hogy az alsó+középfokú végzettségűek a standardabb változatot preferálják. Az összes többi együtthatónál a felsőfokú végzettségűek standardabbak, ezt külön nem jelöltük.
- Az életkornál az egyes életkori csoportok standardabb viselkedését az **(F)**, **(K)**, **(I)** rövidítések jelzik (F = fiatalabbak, K = középkorúak, I = idősebbek).
- A nemnél **(F)**-fel illetve **(N)**-nel jelöltük a korrelációs együttható után, hogy a férfiak vagy a nők preferálják-e a standardabb változatot.
- Az analitizálódás vizsgálatára 9, a szórendre 5, a fölösleges névmásokra 3, a kicsinyítésre 4, a helynevek ragjára 2, a többes számra 9, a *valószínűleg, hogy* változó vizsgálatára 1, a *-nők/-nők* változóra 2, a *-nál/-től*-ra 2, a feminizálásra 4, a *kell legyen-re* 8, a *-ban/-ba*-ra 2, a *-ba/-ban*-ra 2, a *-t*-végű igékre 4, a vonzatok vizsgálatára 1 változót használtunk. Ezeket a számokat a táblázatokban minden változó után feltüntettük. Segítségükkel meghatározható, hogy az egyes nyelvi változók egy meghatározott szociológiai változóval hány esetben mutatnak jelentős összefüggést. Így pl. az analitizálódás feltérképezésére használt 9 feladattal a végzettség 8, az életkor 4 és a nem 4 esetben korrelál, vagyis a lehetséges 27 korrelációból 16 statisztikailag szignifikáns.

Terepkutatások

1. melléklet

*A nyelvi változók változatainak használati gyakorisága
és a szociológiai változók összefüggése, Kárpát-medence (N=846)*

Nyelvi változók	Nyelvszociológiai változók					
	Végzettség (f)	Életkor (V)	Nem (φ)	Korrelációk száma		
				+	*	**
1. Analitizálódás (9)	0,208**; -0,139**; -0,244**;-0,216**; 0,170**;-0,209**; 0,173**;-0,200**	0,271**(F);0,105*(F); 0,087*(I,F); 0,128**(F)	0,091**(N); 0,064+(F); - 0,058+(N); 0,075*(N)	2	3	11 Σ=16
2. Szórend (5)	0,133**; 0,159** 0,153**; 0,221**	0,101*(K,I)	0,077*(N); 0,067+(N)	1	2	4 Σ=7
3. Főösleges névmások (3)	-,092**; -,082**; -,0258**	0,134**(F) 0,158**(K,F); 0,138**(K,F)	-0,083*(N)	0	1	6 Σ=7
4. Kicsinyítés (4)	-0,077**; -0,147**(Af);0,068+	0,086*(K); 0,141**(I)	-	1	2	2 Σ=5
5. Helynevek ragja (2)	-0,083**	0,123**(F)	0,112**(F)	0	0	3 Σ=3
6. Többes szám (9)	0,221**; 0,143**; 0,250**;-0,103**; 0,163**; 0,173**; -0,075*	0,101*(K); 0,114**(I,K); 0,089*(K,I)	0,091**(N); -0,101**(N); 0,170**; 0,069*(N)	0	4	10 Σ=14
7. valószínűleg, hogy (1)	-0,236**	0,095*(K)	-	0	1	1 Σ=2
8. -nök/-nők (2)	-	-	-	0	0	0
9. -nál/-től (2)	0,117**; -0,137**	-	0,071*(N)	0	1	2 Σ=3
10. Feminizálás (4)	-0,123**; -0,073**; 0,167**	0,147**(F,K)	0,093*(F)	0	2	3 Σ=5
11. kell legyen (8)	0,123**; 215**; 0,187**; 0,133**; 0,112**; 0,204**; 0,135**; 0,203**	0,145**(F); 0,138**(F); 0,094*(K,F); 0,098*(K)	0,106*(N)	0	4	9 Σ=13
12. -ban/-ba (2)	-0,395**; -0,377**; -0,161**	0,087*(I,K); 0,106*(K,F)	-0,070*(N)	0	3	3 Σ=6
13. -ba/-ban (2)	-0,362**	0,124**(K,F)		0	0	2 Σ=2
14. -t-végű igék (4)	-0,098**; -0,145**; -0,218**; 0,284**	-	-0,094**(N)	0	0	5 Σ=5
15. Vonzatok (1)	-0,094**			0	0	1 Σ=1
Korrelációk száma:	+	0	3	4	23	
	*	11	8			
	**	12	6			
	Σ=49	Σ=23	Σ=17			62 Σ=89

Terepkutatások

2. melléklet

*A nyelvi változók változatainak használati gyakorisága
és a szociológiai változók összefüggése, Felvidék (N=107)*

Nyelvi változók	Nyelvszociológiai változók					
	Végzettség (f)	Életkor (V)	Nem (Φ)	Korrelációk száma		
				+	*	**
1. Anali- tizálódás (9)	-0,432**; 0,343**; 0,183+; 0,230**; -0,199*	0,367** (K,F)	-	1	2	3 Σ=6
2. Szórend (5)	0,176+; 0,179+	-	0,165+ (N)	3	0	0 Σ=3
3. Fölösleges névmások (3)	-0,177+; -0,419**; -0,190*	-	-	1	1	1 Σ=3
4. Kicsinyítés (4)	-0,233*; 0,166+	0,285* (I)	-	1	2	0 Σ=3
5. Helynevek ragja (2)	-	-	0,310** (N); -0,214* (F)	0	1	1 Σ=2
6. Többes szám (9)	0,234*;-0,204*; 0,185+; 0,246*	0,313** (I)	0,172+ (F)	2	3	1 Σ=6
7. valószínűleg, hogyan (1)	-0,256**	-	-	0	0	1 Σ=1
8. -nök/-nők (2)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
9. -nál/-től (2)	-0,158+	-	-	1	0	0 Σ=1
10. Feminizálás (4)	-0,333**	0,215+ (I)	-	1	0	1 Σ=2
11. kell legyen (8)	0,264+; 0,298*	-	0,300* (F)	1	2	0 Σ=3
12. -ban/-ba (2)	-0,516**; 0,470**	-	-	0	0	2 Σ=2
13. -ba/-ban (2)	-0,491**	-	-	0	0	1 Σ=1
14. -t-végű igék (4)	-0,204*;-0,198*; 0,268**	-	0,179+ (F)	1	2	1 Σ=4
15. Vonzatok (1)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
Korrelációk száma:	8 10 9 Σ=27	1 1 2 Σ=4	3 2 1 Σ=6	12	13	12 Σ=37

Terepkutatások

3. melléklet

*A nyelvi változók változatainak használati gyakorisága
és a szociológiai változók összefüggése, Kárpátalja (N=144)*

Nyelvi változók	Nyelvészociológiai változók					
	Végzettség (f)	Életkor (V)	Nem (Φ)	Korrelációk száma		
				+	*	**
1. Anali- tizálódás (9)	0,251**; -0,194*; -0,229**; 0,458**; -0,365**; 0,356**; 0,219**	0,255** (F,K)	-0,178* (F); 0,156+ (F); -0,152+ (N)	2	2	7 Σ=11
2. Szórend (5)	0,235**; 0,412**; 0,177*; 0,369**; 0,439**	-	-	0	1	4 Σ=5
3. Fölösleges névmások (3)	-0,387**; -0,232**	0,233* (K,F)	-	0	1	2 Σ=3
4. Kicsinyítés (4)	0,168*; -0,166*	0,181+ (F,K)	-	1	2	0 Σ=3
5. Helynevek ragja (2)	-0,160+ (Af)	-	0,141+ (F)	2	0	0 Σ=2
6. Többes szám (9)	0,314**; 0,273**; 0,232**; 0,163*; 0,319**; 0,166*	0,241* (K,I)	0,243** (N); 0,210* (N)	1	4	5 Σ=10
7. valószínűleg, hogyan (1)	-0,302**	0,418** (F,K)	-	0	0	2 Σ=2
8. -nök/-nők (2)	-0,205*	-	-0,141+ (F)	1	1	0 Σ=2
9. -nál/-től (2)	0,210*; -0,404**	-	-	1	1	1 Σ=2
10. Feminizálás (4)	0,190+	0,201+ (I)	0,191* (F)	2	1	0 Σ=3
11. kell legyen (8)	0,183+ (Af); 0,272*; 0,226+; 0,184+; 0,432**; 0,213*; 0,218+; 0,482**	0,231* (K); 0,196+ (F,K)	0,199+ (F)	7	2	2 Σ=11
12. -ban/-ba (2)	-0,170*; -0,477** -0,294**	0,225* (F)	-	0	2	2 Σ=4
13. -ba/-ban (2)	-0,417**	-	-	0	0	1 Σ=1
14. -t/-végű igék (4)	-0,392**; -0,457**	-	-	0	0	2 Σ=2
15. Vonzatok (1)	+0,194+	-	-	1	0	0 Σ=1
Korrelációk száma:	8 10 25 Σ=43	4 4 2 Σ=10	5 3 1 Σ=9	17	17	28 Σ=62

Terepkutatások

4. melléklet

*A nyelvi változók változatainak használati gyakorisága
és a szociológiai változók összefüggése, Erdély (N=216)*

Nyelvi változók	Nyelvszociológiai változók					
	Végzettség (f)	Életkor (V)	Nem (Φ)	Korrelációk száma + * **		
1. Anali- tizálódás (9)	0,177**; 0,265**; -0,197**; -0,282**; 0,351**; 0,137*	0,109*(I,F); 0,305***(I); 0,219*(I,F); 0,149+(K,F)	-	1	4	5 Σ=10
2. Szórend (5)	-0,192**; 0,184** 0,266**	0,203*(F)	-	0	1	3 Σ=4
3. Fölösleges névmások (3)	-0,304**; -0,325*	0,205*(F); 0,277**; 0,156+(I)	-0,116+(N)	2	1	3 Σ=6
4. Kicsinyítés (4)	-0,170*	0,227***(K,F)	-	0	1	1 Σ=2
5. Helynevek ragja (2)	-0,177**; -0,164*	0,179*(I); 0,236***(K,F)	-	0	2	2 Σ=4
6. Többes szám (9)	0,272**; 0,160*; -0,316**; 0,177*; 0,170*; 0,208*	0,194*(K,F)	0,118+(N); 0,128+(F)	2	5	2 Σ=9
7. valószínűleg, hogyan (1)	-0,168*	-	-	0	1	0 Σ=1
8. -nök/-nők (2)	-	0,141+(K,F)	-	1	0	0 Σ=1
9. -nál/-től (2)	0,153*; -0,114+	0,171*(F)	-	1	2	0 Σ=3
10. Feminizálás (4)	-0,152*; -0,319**; -0,121+; 0,344**	0,158+(K,I); 0,221***(K,I)	0,255*(F)	2	2	3 Σ=7
11. kell legyen (8)	0,368**	0,182*(F); 0,183*(F); 0,172+(F); 0,205***(F)	0,177+(N); 0,190+(F)	3	2	2 Σ=7
12. -ban/-ba (2)	-0,400**; -0,191**; -0,248**	0,192*(K,F)	-	0	1	3 Σ=4
13. -ba/-ban (2)	-0,322**	-	-	0	1	0 Σ=1
14. -t-végű igék (4)	-0,286**; -395**	-	-0,155*(N)	0	1	2 Σ=3
15. Vonzatok (1)	-0,232**	-	-	0	0	1 Σ=1
Korrelációk száma:	+ 2 * 11 ** 23 Σ=36	5 5 10 10 6 6 Σ=21	5 5 2 2 0 0 Σ=7	12	23	29 Σ=64

Terepkutatások

5. melléklet

*A nyelvi változók változatainak használati gyakorisága
és a szociológiai változók összefüggése, Vajdaság (144)*

Nyelvi változók	Nyelvszociológiai változók					
	Végzettség (f)	Életkor (V)	Nem (ϕ)	Korrelációk száma		
				+	*	**
1. Anali- tizálódás (9)	0,197*; 0,173*; -0,152+(Af) ; -0,404**; 0,147+; -0,283**	0,188+(I); 0,234+(F); 0,186+(F,I); 0,196+(I)	0,148+(N); 0,185*(N)	5	5	2 Σ=12
2. Szórend (5)	0,153+; 0,199*; 0,199*	0,221*(K)	0,175*(N)	1	4	0 Σ=5
3. Főlétsleges névmások (3)	-0,234**	-	0,161+(F)	1	0	1 Σ=2
4. Kicsinyítés (4)	-0,273**	-	-0,268** (F)	0	0	2 Σ=2
5. Helynevek ragja (2)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
6. Többes szám (9)	0,266**; 0,275**; -0,325**	0,214*(K,F)	-	0	1	3 Σ=4
7. valószínűleg, hogyan (1)	-0,167*	-	-	0	1	0
8. -nók/-nők (2)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
9. -nál/-től (2)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
10. Feminizálás (4)	-	0,243+(I)	-0,222*(N); 0,197*(F)	1	2	0 Σ=3
11. kell legyen (8)	0,345**; 0,228+; 0,237+; 0,298*; 0,262+	-	0,229+(N)	4	1	1 Σ=6
12. -ban/-ba (2)	-0,484**; -0,424**	0,243*(F)	-0,208+(N)	1	1	2 Σ=4
13. -ba/-ban (2)	-0,358**	-	-0,175+(N)	1	0	1 Σ=2
14. -t-végű igék (4)	-0,227**; -0,373**; 0,169+(Af); -0,175*	-	-0,156+(N)	2	1	2 Σ=5
15. Vonzatok (1)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
Korrelációk száma:	7 7 13 Σ=27	4 4 0 Σ=14	6 4 1 Σ=11	17	15	14 Σ=46

Terepkutatások

6. melléklet

*A nyelvi változók változatainak használati gyakorisága
és a szociológiai változók összefüggése, Muravidék (N=67)*

Nyelvi változók	Nyelvszociológiai változók					
	Végzettség (f)	Életkor (V)	Nem (Φ)	Korrelációk száma		
				+	*	**
1. Anali- tizálódás (9)	-	0,293+(F)	0,264*(N); 0,295*(N)	1	2	0 Σ=3
2. Szórend (5)	-0,271*(Af)	-	0,269*(N)	0	2	0 Σ=2
3. Fölösleges névmás (3)	-	-	-0,273*(N)	0	1	0 Σ=1
4. Kicsinyítés (4)	-0,304*	0,269+(K,I)	-0,273*(N)	1	2	0 Σ=3
5. Helynevek ragja (2)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
6. Többszám (9)	-0,214+	0,280+(F)	0,232+(N)	3	0	0 Σ=3
7. valószínűleg, hogyan (1)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
8. -nők/-nők (2)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
9. -nál/-től (2)	-	0,288+(K)	-	1	0	0 Σ=1
10. Feminizálás (4)	-0,265+	-	0,197*(F); 0,242+(F)	2	1	0 Σ=3
11. kell legyen (8)	0,330+(Af)	-	-	1	0	0 Σ=1
12. -ban/-ba (2)	-0,466**	0,330*(I); 0,329*(I,F)	-0,285*(N)	0	3	1 Σ=3
13. -ba/-ban (2)	-0,281*	-	-	1	0	0 Σ=1
14. -t-végű igék (4)	-0,225+	-	-	1	0	0 Σ=1
15. Vonzatok (1)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
Korrelációk száma:	+ 3 1 Σ=8	4 2 0 Σ=6	2 7 0 Σ=9	10	12	1 Σ=23

Terepkutatások

7. melléklet

*A nyelvi változók változatainak használati gyakorisága
és a szociológiai változók összefüggése, Ausztria (N=60)*

Nyelvi változók	Nyelvszociológiai változók					
	Végzettség (f)	Életkor (V)	Nem (φ)	Korrelációk száma		
				+	*	**
1. Anali- tizálódás (9)	-0,239+; -0,285*; -0,255+	0,314+(F)	0,276*;(N) -0,298*(F)	3	3	0 Σ=6
2. Szórend (5)	0,261*; 0,223+	0,296+(K,I)	-	2	1	0 Σ=3
3. Főlösi leges névmások (3)	-0,376**	-	-0,273*(F)	0	1	1 Σ=2
4. Kicsinyítés (4)	-	0,280+(F)	-	1	0	0 Σ=1
5. Helynevek ragja (2)	-0,253+	-	-0,219+(N)	2	0	0 Σ=2
6. többes szám (9)	-0,316*; 0,283*	-	0,248+(N)	1	2	0 Σ=3
7. valószínűleg, hogyan (1)	-0,303*	-	-	0	1	0 Σ=1
8. -nök/-nők (2)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
9. -nál/-től (2)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
10. Feminizálás (4)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
11. kell legyen (8)	0,395*; 0,376*;	0,415***(I); 0,334+(I)	-	1	2	0 Σ=3
12. -ban/-ba (2)	-0,596**; -0,239+	0,329*(I)	-	1	1	1 Σ=3
13. -ba/-ban (2)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
14. -t-végű igék (4)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
15. Vonzatok (1)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
Korrelációk száma:	5 7 2 Σ=14	4 1 1 Σ=6	2 3 0 Σ=5	11	11	3 Σ=25

Terepkutatások

8. melléklet

*A nyelvi változók változatainak használati gyakorisága
és a szociológiai változók összefüggése, Magyarország (N=107)*

Nyelvi változók	Nyelvszociológiai változók					
	Végzettség (f)	Életkor (V)	Nem (φ)	Korrelációk száma		
				+	*	**
1. Anali- tizálódás (9)	0,183+; 0,241*; 0,170*; 0,185+	0,251*(F); 0,221+(I); 0,258*(I); 0,234+(F,K)	-0,192*(N); -0,252**(F) 0,230*(N)	5	5	1 Σ=11
2. Szórend (5)	-	0,214+(I)	0,163+(N)	2	0	0 Σ=2
3. Fölösleges névmások (3)	0,193+; -0,270+	-	-	2	0	0 Σ=2
4. Kicsinyítés (4)	-0,213*	-		0	1	0 Σ=1
5. Helynevek ragja (2)	-	-	0,173+(N)	1	0	0 Σ=1
6. többes szám (9)	0,355**; -0,267**; -0,213*; 0,200*	0,306**(I)	0,203*(N); 0,244*(N); -0,247*(N)	0	5	3 Σ=8
7. valószínűleg, hogyan (1)	-0,347**	-	0,178+(N)	1	0	1 Σ=2
8. -nők/-nők (2)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
9. -nál/-től (2)	-	-	0,206*(N)	0	1	0 Σ=1
10. Feminizálás (4)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
11. kell legyen (8)	0,278*(Af); 0,251+; 0,338**	-	0,269+(N)	2	1	1 Σ=4
12. -ban/-ba (2)	-0,438**; 0,453**	0,231+(I)	-0,278*(N)	1	0	3 Σ=4
13. -ba/-ban (2)	-0,413**	-	-	0	0	1 Σ=1
14. -t-végű igék (4)	-0,188+; -0,250*; -0,197+; -0,229*	0,218+(K,F)	-	3	2	0 Σ=5
15. Vonzatok (1)	-	-	-	0	0	0 Σ=0
Korrelációk száma:	7 8 7 Σ=22	5 2 1 Σ=8	4 6 2 Σ=12	16	16	10 Σ=42

A vajdasági magyarság területi és nemzeti kötődése*

1. Bevezetés

A 6. Élőnyelvi Konferencián, 1993-ban, Budapesten munkacsoport alakult azzal a céllal, hogy feltérképezze a Kárpát-medencei őshonos magyar kisebbségi beszélőközösségek anyanyelvi nyelvváltozatainak állapotát a 20. század végén, és a kapott adatokat egymással, valamint az egynyelvű magyarországi magyar beszélők eredményeivel hasonlítsa össze. A kutatások hét ország magyar beszélőközösségeinek körében (Szlovéniában, Ausztriában, Szlovákiában, Ukrajnában, Romániában, Jugoszláviában, valamint Magyarországon) folytak. E vállalkozás része volt egy 1996-ban végzett terepkutatás is, amelynek néhány részeredményéről adunk rövid áttekintést e munkában.

2. A kutatás tárgya

A terepkutatás egyik feladata volt a beszélőközösségek területi és nemzeti kötődésének feltérképezése is. Ezek a jelenségek legtágabb értelemben véve a „nemzeti jelenség” kérdésköréhez tartoznak. A nemzet rendkívül specifikus és összetett képződmény, elsősorban történelmi, politikai, gazdasági vonatkozásokkal. Mi a (szociál)pszichológiai oldalát vizsgáltuk. Ilyen megköze-

* Elhangzott a 10. Élőnyelvi Konferencián (Bécs, 1998. szept. 3.), megjelent In: Borbély Anna (szerk.): *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 2000: 79–87.

lítésben a nemzet értelmezhető nyelvi, kulturális, gazdasági és politikai közösségnek, amely homogenizálja a társadalom széttagolt tömegeit. Az integráció az emberek tudatában nemzeti tudatként tükröződik, ez képezi a lélektan érdeklődését. Ennek sajátosságai az általunk vizsgált területi és nemzeti kötődés, amelyek egyben egy közösség azonosságtudatának mutatói is. A szociálpszichológia a nemzet lélektani vonatkozásait a csoportviselkedés és az attitűdvizsgálatok kapcsán kutatja, a nemzetet társadalmi nagycsoportként, az attitűdöt pedig olyan készenléti állapotként értelmezve, amelynek köszönve akár pozitívan akár negatívan reagálunk bizonyos tárgyakra vagy jelenségekre. Az attitűdök azt jelölik, hogy valami ellen vagy mellett vagyunk. Hármasság természetűek: értelmi, érzelmi és cselekvéses oldaluk van. Kétféleképpen általánosak, mint a személyiségvonások, amelyekkel a személyiség leginkább leírható és kevesebb szituációval kapcsolatban idéződnék fel. Fenomenológiai szinten kutathatók. Ismeretük birtokában előre jelezhető az emberek viselkedése.⁵⁶

3. Módszerek

3.1. Minta

Az adatközlőket minden országban négy (Magyarországon három) szempont alapján (településtípus, nem, végzettség, életkor) összeállított kvótaminta képezte. Így a vajdasági minta alanyainak fele város lakó, fele falun él, fele szórványtelepülésen, fele tömbhelyzetben, 42%-a főiskolai vagy egyetemi végzettséggel a többi alsó- illetve középfokú végzettséggel rendelkezik, a férfiak és a nők aránya pedig 54:90. Az átlagos életkor megközelítőleg 39 év, a legfiatalabb adatközlő 1983-ban, a legidősebb 1920-ban született.

A magyarországi egynyelvű mintánál a településtípust nem variáltuk.

3.2. Kérdőív és eljárás

Felmérésünkben az adatközlőknek öt fokozatból álló skálákon kellett meghatározniuk, hogy mennyire kötődnek bizonyos helyekhez, kezdve legszűkebb környezetüktől, vagyis saját településüktől Európáig, illetve mennyire érzik magukat a vajdasági magyarsághoz, illetve a magyar nemzethez tartozónak, valamint milyen intenzitású a kötődések hiánya. A skálák egy 75 zárt és nyílt típusú kérdést tartalmazó kérdőív részét képezték.

Az eredmények statisztikai feldolgozása a MiniStat programcsomag (Vargha 1999) segítségével történt. A független illetve összefüggő mintákra alkalmazott χ^2 (khi négyzet)-teszttel kimutatható, hogy eltérnek-e statisztikailag jelentősen egymástól az egyes régiók disztribúciói illetve van-e jelentős eltérés egy régióon belül a felkínált kategóriákban (helyek és nemzet vagy nemzetrészek) kapott gyakorisági eloszlások között.

4. Eredmények és megbeszélés

Az 1. és 2. táblázat a vajdasági és a többi vizsgált beszélőközség egy tizedesre kerekített átlageredményeit tartalmazza. A könnyebb áttekinthetőség miatt ugyanis az öt egységből álló skálákon elért átlagokat tüntettük fel. A vajdasági eredményeket elsősorban a második oszlopban található magyarországi eredményekkel hasonlítottuk össze, de esetenként utalunk az egyes régiók közötti különbségekre/hasonlóságokra is. Egyben megadtuk az összes vizsgált kisebbségi régió összevont eredményeit (leszámítva Vajdaságot), valamint az egész Kárpát-medencére vonatkozó eredményeket is. Minden esetben először a vajdasági minta eredményeit elemezzük, majd ezeket az eredményeket a magyarországi és más régióbeli eredményekkel komparáljuk.

A *területi kötődés* erősségét illetően a vajdaságiak válaszaiban három csoport különíthető el:

1. Legkifejezettebb a saját településhez (4,3) és a Vajdasághoz (4,2) való kötődés, amelyek intenzitásban egymástól nem különböznek statisztikailag jelentősen. Ezt nemcsak az átlagok kö-

zötti minimális különbség, hanem az egyes kategóriákban jelentkező eloszlások hasonlósága is bizonyítja. Az eloszlások közötti különbséget tesztelő $\chi^2=2,46$ df=4, nem szignifikáns, ami annyit jelent, hogy egy megismételt felmérésnél a sorrend esetleg fel is cserélődne. A saját településhez illetve régióhoz való kötődés erőssége szignifikánsan eltolódik az erősebb kötődés irányába az összes többi kötődéshez viszonyítva, leszámítva a Vajdasághoz (4,2) és a régi Jugoszláviához (3,9) való kötődést, amelyek között a különbség csak 0,10%-os szinten jelentős ($\chi^2=8,12$ df=4, $p<0,10$). Így pl. a saját települést és az 1991 előtti Jugoszláviát összehasonlítva a $\chi^2=16,54$ df=4, $p<0,01$. Az összes többi össze-

1. táblázat

A Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek területi kötődése

Kérdés: Mennyire kötődik Ön az alábbi helyekhez?

1 = egyáltalán nem kötődöm hozzá; ... 5 = erősen kötődöm hozzá

Terület	Régiók ¹								
	V	M	F	K	E	Mu	A	F+K+E+Mu+A	K-m
a. saját falujához/városához	4,3	4,3	4,4	4,4	4,6	4,5	3,8*	4,4	4,4
b. saját régiójához	4,2	-	4,2	4,5*	4,6*	4,4	3,4*	4,4	4,3
c. az 1991 előtti államalakulathoz ²	3,9	-	3,4	2	-	4,2*	-	2,9 ³	3,2
d. a mai államalakulathoz	2,3	-	3,2	1,8	2,2	3,4	3,9	2,6	2,5
e. Magyarországhoz	2,7	4,6	3,9*	3,8*	3,5*	1,8*	3,9*	3,5*	3,6*
f. Európához	3,3	4,2	4,1*	3,7*	3,6*	3,5*	3,6	3,7	3,7
g. sehová	1,5	-	1,9	1,1*	1,1*	1,4	1,3	1,1*	1,2

¹ V = Vajdaság, M = Magyarország, F = Felvidék, K = Kárpátalja, E = Erdély, Mu = Muravidék, A = Ausztria, K-m = Kárpát-medence

² volt Jugoszlávia, illetve volt unió

³ F+K+Mu

* = az eredmény szignifikánsan eltér a vajdasági magyarok eredményétől

hasonlításnál a különbség még kifejezettebben a saját településhez illetve a Vajdasághoz való erősebb kötődést jelzi.

2. Közepes a kötődés az 1991 előtti Jugoszláviához (3,9) és Európához (3,3), azzal, hogy e kategórián belül jelentős különbség mutatkozik: intenzívebb a kötődés az 1991 előtti Jugoszláviához, mint Európához ($\chi^2=12,365$ df=4, $p<0,025$). Az 1991 előtti Jugoszláviához való kötődés erősségében közelít az 1., az Európához való kötődés pedig a 3. csoporthoz (habár az Európához való kötődés erősebb, mint a 3. csoporthoz sorolható Magyarországhoz való kötődés: $\chi^2=14,46$ df=4, $p<0,01$).

2. táblázat

A Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek nemzeti kötődése⁵⁷

Kérdés: Mennyire érzi magát...

1 = egyáltalán nem... 5 = nagyon erősen

	Régiók ¹							
Mennyire érzi magát...	V	F	K	E	Mu	A	F+K +E+Mu +A	K-m
a. a régió magyarságához tartozónak	4,4	4,8*	4,4	4,5*	4,4	3,9*	4,5	4,5
b. a magyar nemzethez tartozónak	4,2	4,5	4,6*	4,6*	4,3	4,3	4,5*	4,5*
c. sehová sem tartozónak	1,9	1,1*	1,1*	1,2*	1,8	1,4	1,2*	1,3*

¹ V = Vajdaság, F = Felvidék, K = Kárpátalja, E = Erdély, Mu = Muravidék, A = Ausztria, K-m = Kárpát-medence

* = az eredmény szignifikánsan eltér a vajdasági magyarok eredményétől

Megjegyzés: Egyszer ugyanaz a különbség jelentős, máskor elhanyagolható eltérésként mutatkozik a táblázatokban, ami egyrészt az egy tizedesre való kerekítés eredménye, másrészt pedig a különbség jelentőségére a komparált minták nagysága is kihat. Az utóbbi miatt néhol a kisebb eltérés statisztikailag jelentős, a nagyobb viszont nem.

3. Adatközlőink a hét területet tekintve leggyengébben kötődnek Magyarországhoz (2,7), és a mai Jugoszláviához (2,3). A Magyarországhoz és a mai Jugoszláviához való kötődés erőssé-

ge közötti különbség nem jelentős ($\chi^2=7,64$ df=4, n.sz.). Viszont adatközlőink még ezektől a többihez viszonyítva viszonylag gyenge területi kötődésektől is jelentősen gyengébben érzik magukat sehová sem tartozónak ($\chi^2=38,34$ df=4, $p<0,00$; $\chi^2=23,71$ df=4, $p<0,00$; $\chi^2=21,03$ df=4, $p<0,00$).

Összegezve tehát, a területi kötődés szerinti rangsor a vajdasági adatközlőinknél a következő: 1–2. saját falu/város és Vajdaság, 3. az 1991 előtti Jugoszlávia, 4. Európa, 5–7. Magyarország és a mai Jugoszlávia, 7. a területi kötődés hiánya.

A magyarországi csoportnál a saját településhez való kötődés erőssége az 5-ös skálán szintén 4,3 (két tizedesre kizámítva Magyarország 4,26, Vajdaság 4,35), a Magyarországhoz való kötődés 4,64 (Vajdaság 2,70) és az Európához való kötődés erőssége 4,24 (Vajdaság 3,34). A magyarországi és a vajdasági magyarok egyforma erősséggel kötődnek saját településükhöz ($\chi^2=7,32$ df=4, n.sz.), viszont a vajdaságiak jelentősen kevésbé kötődnek Magyarországhoz ($\chi^2=109,48$ df=4, $p<0,00$) és Európához ($\chi^2=26,57$, df=4, $p<0,00$), mint a magyarországiak.

Ha a vajdasági magyarok területi kötődésének erősségét a többi Kárpát-medencei magyar beszélőközösség összesített eredményével hasonlítjuk össze, kirajzolódik a vajdasági magyarok még néhány sajátossága. Így pl. nincs különbség a saját településhez való kötődés erősségében, ha a vajdaságiak kötődését (4,35) az átlagos Kárpát-medencei (4,40) illetve a többi kisebbségi magyar beszélőközösség átlagos kötődéséhez (4,42) hasonlítjuk: az utóbbi esetben a $\chi^2=6,07$ df=4, n.sz. Régiók szerint az egyedüli jelentős eltérés az ausztriai magyarokhoz viszonyítva mutatkozik: a $\chi^2=18,09$ df=4, $P<0,01$ arra utal, hogy az ausztriai magyarok kevésbé kötődnek saját falujukhoz/városukhoz, mint a vajdaságiak. A vajdaságiak kötődése Vajdasághoz (4,22) erősségében megegyezik a többi régióban regisztrált átlagos kötődéssel (4,36): $\chi^2=2,88$ df=4, n. sz.. Régiók szerinti bontásban az erdélyiek (4,58) és a kárpátaljaiak (4,54) jelentősebben, az ausztriaiak (3,41) gyengébben kötődnek régiójukhoz, mint a vajdaságiak. Ugyanakkor a vajdaságiak erősebben kötődnek az 1990 előtti államalakulathoz (3,89) mint a többi, a volt uniók területén élt magyar beszélőközösség (2,89) átlagban: $\chi^2=24,81$ df=4,

$p < 0,01$ (csak a muravidékiek 4,20-as kötődése erősebb a vajdaságiakénál), viszont kevésbé kötődnek Magyarországhoz (2,70) mint a többi kisebbségi magyar csoport együttesen (3,50), amit a $\chi^2 = 41,44$ $df = 4$, $p < 0,01$ is mutat. A vajdaságiak csak a muravidékieknél (1,83) kötődnek erősebben Magyarországhoz. Jelentősen gyengébb a kötődésük Magyarországhoz, mint a felvidékieké (3,85), a kárpátaljaiaké (3,83), az erdélyieké (3,49) és az ausztriaiaké (3,88). Az Európához való kötődés intenzitása (3,34) nem különbözik a többi régió magyarjainak átlagos kötődéséhez viszonyítva (3,69: $\chi^2 = 6,95$ $df = 4$, n. sz.), viszont régiók szerinti összehasonlításban kisebb, mint a Felvidéken (4,12), Kárpátalján, (3,71), Erdélyben (3,56) és a Muravidéken (3,48). A vajdaságiaknál szintén kifejezettebb a területileg sehova sem kötődés (1,53) a többi régió átlagához viszonyítva (1,11) [$\chi^2 = 19,34$ $df = 4$, $p < 0,01$], de régiók szerint az eltérés csak az Erdélyben (1,07) és a Kárpátalján (1,05) kapott alacsony eredményektől tér el szignifikánsan.⁵⁸

Ami a *nemzeti kötődés* erősségét illeti, mind a vajdasági magyarsághoz (4,4), mind a magyar nemzethez (4,2) való kötődés kifejezett és a két kötődés erősségében statisztikailag nincs jelentős különbség: $\chi^2 = 2,48$ $df = 4$, n.sz. Ugyanakkor mindkettő magasan szignifikánsan erősebb a "sehová sem tartozó"-nak kötődéstől (1,9; $\chi^2 = 85,01$ illetve $66,22$ $df = 4$, $p < 0,00$). Az utóbbi erőssége, valamint az, hogy viszonylag kifejezett a területi kötődés hiánya is, arra enged következtetni, hogy az anómia, a sehová sem tartozás, a kilátástalanság és a gyökértelenség érzése vajdasági vizsgálati alanyainknál erősebb, mint más vizsgált kisebbségi magyar beszélőközösségeknél. Hasonló tapasztalható a muravidékiek esetében is.

Az eredmények teljesebb értékeléséhez hozzájárulhatnak az ebben a témakörben korábban végzett empirikus kutatások eredményei. Így pl. egy régebbi vizsgálatunk (Göncz, 1985) kimutatta, hogy a vajdasági magyar egyetemi hallgatóknál a nemzeti kötődés típusai közül az osztott nemzeti kötődés dominált, a nemzeti kötődés hiánya is kifejezett volt (valamivel erősebben jelentkezett, mint az általános emberi kötődés), a kizárólagos nemzeti kötődés

pedig kisebb mértékben jelentkezett, mint a hangsúlyozott (e két utóbbi etnocentrizmusra vall). A nemzeti kötődés öt vizsgált típusát rangsorolva tehát a nyolcvanas évek közepén a nemzeti kötődés kifejezettségének sorrendje a vajdasági magyar egyetemistáknál a következő volt: osztott, a nemzeti kötődés hiánya, hangsúlyozott, általános emberi és kizárólagos. Az akkori eredményeket természetesen nem indokolt párhuzamba hozni a mai eredményekkel: különböznek az alkalmazott technikák és a minta összetétele is. Azt a megállapítást azonban megkockáztathatjuk, hogy a nemzeti kötődés érzése a hangsúlyozottabb nemzeti kötődés irányába tolódott el, vagyis az élet nemzeti vonatkozásai jobban előtérbe kerültek. Bizonyos értelemben hasonló eredményeket kapott Gereben (1995), aki a nemzeti identitás és a vallásosság típusait és azok előfordulásának mértékét vizsgálta különböző országok magyar kisebbségei körében a 90-es évek elején. Megállapította, hogy a kisebbségek körében a nemzeti identitás fogalmának nem etnikai (a vérségi leszármazást és az összetartozást hangsúlyozó) jelentése van, hanem sokkal inkább a kultúrához és az érzelmek világához kötődik, vagyis számukra a kötődést az anyanyelv és a kulturális, történelmi, vallási hagyományok jelentik. Eredményei szerint a nemzeti önazonosságtudat, a jövőkép és a vallásosság általában kifejezettebb és pozitívabb színezetű Közép-Európa magyar kisebbségei körében, mint Magyarországon, azzal, hogy a Vajdaság és Magyarország képviselik a magyarságtudat legkevésbé pozitív hangoltságú régióit.

Mostani felmérésünknel a vajdasági magyarok ugyanolyan erősen kötődnek a saját kisebbségükhöz, mint a többi Kárpát-medencei kisebbségben élő magyar népcsoport átlagban (4,41–4,50: $\chi^2=7,21$ df=4, n.sz.), ugyanakkor kevésbé érzik magukat a magyar nemzethez tartozónak (4,16–4,53, $\chi^2=17,37$ df=4, $p<0,01$) és a nemzeti kötődés hiánya náluk kifejezettebb (1,875–1,193, $\chi^2=28,23$ df=4, $p<0,00$). Mintha az élet nemzeti vonatkozásainak a vajdasági magyarok azért továbbra is valamivel kisebb fontosságot tulajdonítanak, mint a többi Kárpát-medencei, kisebbségben élő magyar népcsoportok.

Különben a saját kisebbséghez való kötődés az egyes régiók szerinti bontásban a következő: Felvidék 4,76, Erdély 4,54, Mu-

ravidék 4,43, Vajdaság 4,41, Kárpátalja 4,40 és Ausztria 3,92. A vajdaságiak jelentősen gyengébben kötődnek saját kisebbségükhöz, mint a felvidékiek ($\chi^2=15,37_{df=4}$, $p<0,01$) és az erdélyiek ($\chi^2=17,53_{df=4}$, $p<0,01$), de erősebben, mint az ausztriaiak ($\chi^2=9,63_{df=4}$, $p<0,05$), míg eredményeik nem különböznek a kárpátaljai és muravidéki eredményektől.

Ami a magyar nemzethez való kötődést illeti, régiók szerint a rangsor a következő: Erdély 4,64, Kárpátalja 4,62, Felvidék 4,48, Ausztria 4,32, Muravidék 4,25, Vajdaság 4,16. A vajdaságiak jelentősen gyengébben kötődnek a magyar nemzethez az erdélyiekénél ($\chi^2=21,52_{df=4}$, $p<0,00$) és a kárpátaljaiaknál ($\chi^2=16,28_{df=4}$, $p<0,01$). A többi régióhoz képest a különbségek nem jelentősek és a muravidékiek és ausztriaiak eredményeihez a hasonlóak. Úgy tűnik, ezek az eredmények alátámasztják Lanstyák (1995d:1180–81) következtetését, mely szerint a Kárpát-medencei magyarság minden országban a magyar nemzet részének tekint magát, de a kötődés erősségét illetően vannak bizonyos különbségek. Az elidegenedés nagyobb azoknál a csoportoknál, amelyek az elmúlt évtizedekben Magyarországra nem tudtak „főlnézni” a szabadabb társadalmi légkör és a jobb gazdasági helyzet miatt, míg a sanyarúbb kisebbségi helyzet elősegítette az erősebb kötődés megmaradását. Viszont az az állítása, hogy Vajdaság az Erdély–Szlovákia–Kárpátalja, illetve Horvátország–Szlovénia–Őrvidék csoportok között foglal helyet a magyar nemzet-hez való kötődést illetően, eredményeink alapján bizonyos módosításra szorul: úgy tűnik, inkább az utóbbi csoport felé tolódott el. Ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni, hogy ez a kötődés, bár gyengébb az erdélyinél és a kárpátaljainál, továbbra is erős és a többi csoporttól nem különbözik szignifikánsan, így semmilyen messzemenő következtetés belőle nem vonható le.

5. Következtetések

1. Vajdasági adatközlőinknél a területi kötődés erősségének rangsora a következő:

1–2. saját település és a Vajdaság, 3. 1991 előtti Jugoszlávia, 4. Európa, 5–6. Magyarország és a mai Jugoszlávia, 7. területi

kötődés hiánya. A vajdasági és a magyarországi minta egyforma erősséggel kötődik saját településéhez, de a vajdaságiak jelentősen kevésbé kötődnek Magyarországhoz és Európához, mint a magyarországiak. A többi vizsgált régió átlagához viszonyítva a vajdaságiak kötődése településükhöz és régiójukhoz, valamint Európához nem különbözik jelentősen, viszont gyengébben kötődnek Magyarországoz, és erősebben az 1991 előtti államalakulathoz, mint a térség más olyan magyar beszélőközösségei, amelyek a volt uniókban éltek.

2. A vajdasági adatközlők egyformán érzik magukat a vajdasági magyarsághoz és a magyar nemzethez tartozónak. A saját kisebbségükhöz való kötődés ugyanolyan erősségű, mint a többi Kárpát-medencei kisebbségben élő magyar csoportok átlagos kötődése. Bár egyértelműen a magyar nemzet részének tekintik magukat, a vajdaságiak kötődése a magyar nemzethez kevésbé erős, mint a többi régió magyar adatközlőinek átlagos kötődése.

3. A vajdasági mintánál kifejezettebb a területi és nemzeti kötődés hiánya, mint a legtöbb vizsgált régió adatközlőinél.

Kisebbségi nyelvi jogok a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban a pszichológus szemével

*A szerbiai (vajdasági) magyarság nyelvhasználati jogai**

1. Bevezetés

Mindenütt a világon emberek milliói élnek kisebbségben. Minden hetedik európai polgár is valamely nemzeti kisebbség tagja, összlétszámuk akár a 100 millió főt is eléri. Munkánkban a vajdasági magyarokkal foglalkozunk. Ez a közép-kelet-európai kisebbség nemcsak nemzeti, hanem egyben nyelvi és vallási kisebbség is⁵⁹: a magyar nemzethez és saját kisebbségéhez tartozónak tartja magát, anyanyelve a nem indoeurópai nyelvek finnugor ágához tartozik, a latin írásmódot használja, és többségében római katolikus. Az államalakulatnak viszont, amelyben él, a legnépesebb etnikuma szerb anyanyelvű, tehát egy, az indoeurópai nyelvek délszláv csoportjához tartozó nyelvet beszél, inkább a cirill írásmódot használja, és pravoszláv hitű. A vajdasági magyarság helyzete számos közép-kelet európai kisebbség helyzetéhez hasonló, a rá vonatkozó megállapítások így, bizonyos specifikumoktól eltekintve, azokra is vonatkoztathatók.

2. Az emberi jogok és a pszichológia

Ismeretes, hogy a nyelvi jogok egyrészt az emberi jogok kategóriájával, másrészt a kisebbségvédelmi jogok kategóriájával hozhatók kapcsolatba (Szépe, 2000a:132.). Mivel ma már általán-

* Megjelent In: Nádor Orsolya–Szarka László (szerk.) 2000: *Nyelvi jogok, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 161–175.

nossá vált az a felismerés, hogy az emberiség jövője nagyrészt az emberi jogok biztosításától függ, és hogy a legnagyobb veszély a békére az olyan eljárás, amely miatt a kisebbségek fenyegetve érzik magukat, mind kifejezettebb a társadalmi igény, hogy a tudományok is hozzájáruljanak ezek kidolgozásához és rámutassanak alkalmazásuk lehetőségeire. A nyelvi jogok és a kisebbségvédelem kategóriáihoz tudományos megalapozottságot elsősorban a jogtudomány adhat, de számos más diszciplína is hozzájárulhat ehhez. Hatványozottan vonatkozik ez a pszichológiára, amely az emberi viselkedés megértésével és bejósolásával foglalkozik, egy társadalom működése pedig a benne élő emberek viselkedésétől és interakcióitól függ. A pszichológiai ismeretek kétségkívül elősegíthetik a modern társadalmak működését számos területen, így az emberi jogok, ezen belül pedig a nyelvi és kisebbségvédelmi jogok biztosítása területén is.

Ha figyelembe vesszük a nyelvi jogok tartalmát és azt, hogy milyen más jogokkal függnek össze⁶⁰, egyértelművé válnak ezek pszichológiai vonatkozásai. Ugyanis ha valakit korlátoznak anyanyelvének használatában – e nyelven nem gyakorolhatja vallását, és nem részesülhet megfelelő oktatásban stb. –, mindez erősen befolyásolja társadalmi helyzetét és egész viselkedését.

Annak pszichológiai elemzése, hogy egy adott heterogén közösségben milyen hatások érik az egyént vagy csoportot (ami nagyrészt az érvényes törvényektől függ), és hogy ezeket hogyan éli meg a legteljesebben, a hozzáadó (additív) és a felcserélő (szubtraktív) kétnyelvűségi helyzetek megkülönböztetésével (illetve a hatására kialakuló hozzáadó és felcserélő egyéni kétnyelvűség fogalmával) végezhető el⁶¹. A fogalompár arra utal, hogy hierarchizálják-e egy heterogén közösség tagjait vagy csoportjait etnikai/ kulturális/nyelvi/vallási hovatartozásuk alapján.

Hozzáadó kétnyelvűségi helyzetről akkor beszélünk, ha a heterogén környezet nemzetiségeit, nyelveit és kultúráit egyformán értékeli, azaz megközelítőleg azonos státusszal bírnak. Felcserélő (szubtraktív) viszont a kétnyelvűségi helyzet, ha a környezet az egyik etnikumot, nyelvet és kultúrát kívánatosabbnak tartja a másiknál, azaz előnyben részesíti. A valóságban e helyzetek nem egymást kizáró és egymással szembenálló kategóriákként

jelentkeznek, hanem egy egyenes végpontjait jelölik, köztük számos átmenettel.

A pszichológiai kutatások bizonyították, hogy a hozzáadó vagy felcserélő elemekkel erősen telített kétnyelvűségi helyzetek, az egynyelvűhöz viszonyítva, módosítják a lelki fejlődés folyamatát. Additív kétnyelvűségi helyzetben a többféle nyelvi/kulturális ráhatások miatt a gyermek értelmi potenciáljai teljesebben is kibontakozhatnak (Peal–Lambert, 1962; Göncz, 1988), növekedhet metanyelvi tudata (Göncz–Kodžopeljić, 1991), nyelvi és kulturális toleranciája, csökkenhet etnocentrizmusa. Közímert tény, hogy a gyerekek értelmi potenciáljai ma még nagyrészt kiaknázatlanok. Ha a világ összes gyerekének, beleértve az egynyelvűeket is, lehetővé tennénk, hogy additív típusú kétnyelvűséget fejlesszenek ki az oktatás segítségével (s ez nem egy elérhetetlen cél, mivel minden átlagos gyerek többlettanulással kétnyelvűvé válhat), az emberiség értelmi potenciáljai elképzelhetetlen mértékben növekednének. Felcserélő kétnyelvűségi helyzetben viszont a szocio-emocionális fejlődés és a beszédfejlődés károsodhat, a kognitív fejlődés is lelassulhat. Ha a társadalmi érvényesülés csak a többségi nyelven érhető el, a kisebbségek számára egy ilyen környezet azt az üzenetet közvetíti, hogy nyelvük és kultúrájuk nem kívánatos, nincs funkciója, el kell hagyni. Az ilyenirányú hatások intenzitásától és időtartamától függően ez közömbössé, sőt ellen-szenvessé teheti a kisebbségi nyelvet és kultúrát. Ugyanakkor a többségi nyelvhez sikerélmények asszociálódnak, és vonzóbbá teszik. Ilyen helyzetekben indul be a nyelvcsere, és jelentkezik a kettős félnyelvűség: az egyén egyik nyelvét sem ismeri olyan szinten, mint az adott nyelvek egynyelvű beszélői. Tanuláspszichológiai szempontból közelítve a kérdéshez, tulajdonképpen jutalmazás, büntetés, mellőzés segítségével, és „megfelelő” adagolásukkal a szélesebb közösség „formálja” a kisebbségi közösség tagjainak viselkedését, kényszeríti őket, hogy elhagyják a lenézett viselkedésformákat, és célravezetőbbekkel cseréljék fel őket. Motivációpszichológiai vonatkozásban viszont a felcserélő helyzet elemei komoly frusztrációkat kiváltó, alapvető szükségletek kielégítését gátló akadályoknak tekinthetők, a frusztráció pedig negatív érzelmi színezetű élmény.

A felcserélő kétnyelvűséghez szorosan kapcsolódnak a lingvizmus és etnicizmus fogalmai (Skutnabb-Kangas, 1990). Ezek valójában a rasszizmus modern megnyilvánulásai, olyan ideológiák, amelyek nyelvi/etnikai/kulturális alapon rangsorolják egy heterogén közösség egyéneit és csoportjait. Ilyen ideológiák befolyásolhatják a jogalkotást és azon keresztül a felcserélő kétnyelvűségi helyzet kialakulását.

Ezekből az ismeretekből következik, hogy előnyben részesítendőek azok a jogszabályok, amelyekben az előzőekhez képest több additív helyzetet teremtő elem van. Elméletileg csak olyan jogszabályok lennének kívánatosak, amelyek kizárólag additív helyzeteket hoznának létre, nemcsak a diszkrimináció megszüntetése miatt, hanem azért is, mert biztosítanák, hogy a potenciálisan serkentő többnyelvű és többkultúrájú élettér előnyei kifejezésre jussanak.

A fenti elveket tartjuk szem előtt, amikor a jugoszláv nyelvi és kisebbségvédelmi törvényeket, azok lehetséges pszichológiai hatásait és az ott élő magyarság anyanyelvhasználati jogait elemezzük.

Történeti áttekintés

a. Történelem, földrajzi és népesedési viszonyok

A vajdasági magyarság történelmében két nagy szakasz különíthető el.

Az első szakasz a magyarság IX. sz. végi letelepedésével kezdődött, amikor a Pannon-síkságot, így a ma Vajdaságnak nevezett régiót is benépesítette. Az ezen a vidéken létesült humanista központoknak köszönhetően, az itt élő magyarságnak jelentős szerepe volt a középkori magyar állam kultúrájában. 1526 után, a magyar állam széthullásával, a vajdasági magyarság a török hódítók áldozatául esett, vagy északabbra menekült, és számuk jelentősen csökkent. A demográfiai vákuumot szerb lakossággal töltötték fel.

A második szakasz az 1730-as évektől kezdődött, amikor az elpusztított vidék benépesítésére magyar, német, szlovák, ruszin

lakosok érkeztek ide. A XVIII. század szellemisége azonban már nem e vidék gazdag középkori magyar kulturális hagyományira támaszkodott, így a nemzetképző folyamatokban az itteni magyarságnak csak periferiális szerep, és a polgári magyar kultúra XIX. századi lendületes fejlődésében a fő áramoktól való leszakadás jutott. Az első világháborúban a vajdasági magyarok nagy anyagi és emberi áldozatokat hoztak.

A Vajdaságot 1918. november 25-én csatolták el Magyarországtól, és e vidék a történelmi Magyarország más déli területeivel együtt a december 1-jén kikiáltott Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz, a délszlávok egységes államához került. Az államalakulatot 1929-től nevezik Jugoszláviának. E területeken akkor több mint félmillió magyar élt. A vajdasági magyarság tehát így került újabbkori történelmében kisebbségi sorsba, amelyben, Bácskát illetően egy rövid három és fél éves megszakítással (1941–1944 között visszacsatolták Magyarországhoz), immár több mint nyolc évtizede él. E nyolc évtized alatt élt az I. (versailles-i) Jugoszláviában (a két világháború között), a II. (titói) Jugoszláviában (1945–1991), 1992-től pedig a III. Jugoszláviában (Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban) él, amely a titói Jugoszlávia két tagköztársaságából, Szerbiából és Montenegróból alakult. Szerbián belül, amelyhez a Vajdaság került, e vidék közigazgatási státusza különböző volt az említett korszakokban: a kisebb vagy nagyobb autonómiától annak teljes megszüntetéséig.

E rövid történelmi áttekintésből is látható, hogy a Vajdaság térsége több évszázada rendkívül heterogén közösség. Újabbkori történelmét is az egyes népcsoportok kifejezett mozgásai jellemezték. Így pl. az első világháború utáni hatalomváltáskor több tízezer magyar költözött át Magyarországra önként, vagy mert kiutasították őket az országból. A magyarok soraiból azóta is folyamatos a kivándorlás Észak- és Dél-Amerikába, Ausztráliába, Nyugat-Európába; az 1990-es években pedig az etnikai belháború miatt mintegy ötvenezren elmenekültek, áttelepültek Magyarországra. Ugyanakkor a világháborúk után tervszerűen telepítették be a szerb lakosságot (pl. negyedmilliót a második világháború után), akik az élet minden területén előjogokat élveztek, ugyanakkor eltűnt Vajdaság területéről az 1941-ben 332 200 főt

kitevő német lakosság. A menekültek százezrei érkeztek a Vajdaságba a II. Jugoszlávia szétesésével is az 1990-es években, sokan pedig külföldre távoztak. Az ilyen etnikai mozgások következtében mára erősen megváltozott e vidék etnikai összetétele és az itt élő népek egymáshoz viszonyított aránya. Jellemző általános tendenciaként kiemelendő, hogy az itt élő különböző népcsoportok között a több évszázados együttélés az emberek többségében egymás iránti tiszteletet, a másság elismerését, magas fokú toleranciát fejlesztett ki. Ugyanakkor e térségben is kialakultak a mindenkor hatalmi körök által képviselt politika hatására a főleg nemzeti, kulturális és nyelvi alapon hierarchizált többségi és kisebbségi csoportok, és jelentkeztek az utóbbiakat érintő hátrányos megkülönböztetés különböző formái. Ez alól, történelme folyamán, az itt élő népcsoportok egyike sem volt kivétel. Az etnicizmus és a lingvicizmus kevésbé burkolt vagy burkoltabb formában a magyar népcsoport életét is erősen befolyásolta, különösen az elmúlt nyolc évtizedben (Göncz, 1999:49–60).

A mai III. Jugoszlávia 10 milliónyi lakosával, és ezen belül Szerbia is, kimondottan soknemzetiségű ország. A 2002. évi népszámlálás⁶² adatai alapján Szerbia lakosságának száma 7 498 001 fő volt, 82,86%-a szerb, a többi más nemzetiségű kisebbség. (Montenegróban ebben az időben nem tartottak népszámlálást.) A nyelvi, etnikai, kulturális és vallási sokféleség különösen az északi tartományában, a Vajdaságban jut kifejezésre, amely a Szerb Köztársaság területének és lakosságának több mint egy-ötödét adja. Három nagyobb tájegységre tagolódik: Bánát, Bácska és Szerémség. Vajdaságot közigazgatásilag 45 község⁶³ alkotja, településeinek száma 464. A szerbiai magyarok 99%-a a Vajdaságban él.

Az 2002. évi adatok alapján a Vajdaság lakosainak száma 2 031 992 fő. A legnépesebb a szerb lakosság (1 321 807 – 65,05%). Nagyságrendben őket a magyarok követik (290 207 – 14,28%), majd a szlovákok (56 667 – 2,79%), a horvátok (56 546 – 2,78%), a magukat jugoszlávnak vallók (49 881 – 2,45%), a montenegróiak (35 513 – 1,75%), a románok (30 419 – 1,50%), a románok (29 057 – 1,43%, valamint a bunyevácok (19 766 – 0,97%),

ruszinok (15 626 – 0,77%) és a macedónok (11 785 – 0,58%). A többi etnikai csoport, az ismeretlenek és azok, akik nem nyilatkoztak nemzetiségi hovatartozásukról, a lakosság 5,62%-át adják.

Bácskában 222 171 magyar él, vagyis e terület össznépességének 21,37%-a magyar, Bánátban 62 890, az össznépesség 10,20%-a, Szerémségben 5146, vagyis 1,37%. 60%-uk 11 községben tömörül. 1991-ben 81 településen voltak többségben, 55%-uk élt ilyen településen.

b. A vajdasági magyarság nyelvi és kisebbségvédelmi jogai 1918 és 1991 között

Az I. világháború után létrejött új nemzetállamok törekvései, hogy az országhatárok egyben etnikai/nyelvi határokká is váljanak, leginkább a kisebbségi sorsba jutott magyarokat érintették, azzal, hogy országonként, társadalmi rendszerenként és történelmi helyzetenként különbségek mutatkoztak az alkalmazás formáinak keménységében. Ez alól tehát a vajdasági magyarság sem volt kivétel.

Bár az I. világháború után a délszláv állam elismerte a különben is nagyon szűkmarkúan mért kisebbségvédelmi garanciákat⁶⁴, a gyakorlatban kifejezetten diszkriminációs és erőszakos beolvasztási politikájával nem tartotta be a vállalt kötelezettségeket, nem teremtette meg a feltételeket az alapvető kisebbségi jogok (anyanyelvű iskoláztatás, anyanyelvhasználat s általában állampolgári jogegyenlőség) érvényesítéséhez. A sérelmek egésze sújtotta a vajdasági magyarságot az *I. Jugoszláviában*, és elsorvasztására számos intézkedés irányult.⁶⁵ A leépülés különösen az oktatás területén volt kifejezett (Tóth, 1994:9–12), és ez erősen befolyásolta nyelvi helyzetét is. Az anyanyelvi iskoláztatásra való jog, amely a 4 illetve 6 éves általános iskolákra vonatkozott, semmitmondóan arra „kötelezte” az államot, hogy kisebbségi iskolákat nyisson, ahol tömegesebben él kisebbségi lakosság. Az új közoktatási hatóságok a magyar többségű helységekben azaz a kikötéssel hagyták meg az elemi iskolákat, hogy legalább 30-as létszámú legyen a magyar tagozat, a tanszemélyzetnek pedig

államvizsgálóval kellett bizonyítani államnyelv-tudását, mert különben nem oktatható. Azok a tanulók, akiknek neve nem volt magyar hangzású, nem iratkozhattak magyar tagozatra, még ha magyarnak is vallották magukat („névelemzés”). Az oktatás az ötödik és a hatodik osztályban rendszerint szerb nyelven folyt. A magyar tagozatok száma az I. Jugoszláviában folyamatosan csökkent. Ez különösen érvényes volt a középfokú oktatásra. Még a gimnáziumok magyar tagozatai is fokozatosan megszűntek, úgyhogy 1939-ben már csak 337 magyar gimnazista maradt két gimnáziumban, amelyekben számos tantárgyat szerbül oktattak.

A II. Jugoszláviában a vajdasági magyarság helyzete gyökeresen megváltozott. Kezdetben, a háborús közigazgatás néhány hónapjában a tisztogatási akciókban több ezer magyar lakos esett áldozatul, utána azonban több területen viszonylag kedvezően alakult a vajdasági magyarság sorsa. Kiépült a szocializmus jugoszláv változata: az öngazgatási szocializmus rendszere, egy olyan egypártrendszer (a Jugoszláv Kommunista Párt, illetve Jugoszláv Kommunista Szövetség volt uralmon), amely, a hasonló rendszerekhez viszonyítva, elfogadhatóbb életformát nyújtott. Minden torzulása ellenére létezett benne egyfajta multikulturális együttélés az érzékeny etnikai egyensúly fenntartása érdekében. Ugyanakkor kizárólag a párt monopóliuma volt az etnikai csoportokat ért sérelmek felismerése és orvoslása, tilos volt az etnikai alapon való szervezkedés. A kommunista párt kongresszusain minden nemzet gazdasági, kulturális és nyelvi egyenjogúságát hirdette, és ezt számos, jogegyenlőséget szabályozó dokumentumban is megfogalmazták. A kezdet igen biztató volt, és az 50-es években kialakult a vajdasági magyar kultúra (sokak szerint erősen irodalomcentrikus) intézményrendszere. Később azonban elmaradtak a további intézményesítési akciók, sőt a meglévő intézmények nagy részét is beolvasztották a szerb intézményekbe. A magyarok hamarosan a társadalmi élet minden területén a háttérbe szorultak, és képzettség tekintetében eltolódtak az egyetemi és középfokú műveltséget kevésbé igénylő szakmák irányába. Így pl. 1969-ben Szerbia összlakosságában a magyarok arányszáma 4,8% volt, oklevelet viszont csak 2,4%-uk szerzett. A magyar tannyelvű oktatási rendszert is hasonló tendenciák jellemezték.

ték. Az ötvenes években kialakult egy olyan oktatási rendszer, amely általános iskolai szinten a magyar tanulók nagy többségének, középfokon nagy részének, felsőfokon pedig csak kis részének tette lehetővé, hogy anyanyelvén tanuljon. Később egyesítették a szerb és a nemzetiségi tannyelvű iskolákat (területi iskolák), majd bevezették a szakirányú oktatást (a középiskola első két éve egységes volt, azután hivatásirányú oktatás követte, erősen felaprózva a tanulható szakmákat), mindez erősen megnehezítette az anyanyelven való tanulást. Kezdetben növekedett az általános iskolai tanulók száma, majd erősen csökkent (az 1964-es években jegyzett 40 000-ről a kilencvenes években 23 000-re). A hatvanas évek közepétől napjainkig a magyar tanulók 20%-a jár általános iskolai szinten szerb tagozatra, középiskolai szinten az arány 35-40%, a felsőfokú tanintézetekbe járó magyar fiatalok száma pedig évtizedek óta igen alacsony, és soha nem érte el a magyarság számarányának megfelelő részarányt (pl. 1992-ben a magyar hallgatók aránya a vajdasági főiskolákon és egyetemeken 6,9% volt, a magyar lakosság aránya a Vajdaságban pedig kb. 17%-t. Ezek 59%-a tanult anyanyelvén).

3. A kisebbségi nyelvi jogok szabályozása és a vajdasági magyar kisebbség nyelvhasználati jogai a III. Jugoszláviában (1992-től napjainkig)

A délszláv népek közötti háború kitörésével a 20. század kilencvenes éveiben, a II. Jugoszlávia szétesésével és a III. Jugoszlávia megalakulásával (1992-ben) a vajdasági magyarság életkörülményei ismét jelentősen megváltoztak. Lélekszámban erősen megfogyatkozva, a nehéz gazdasági és az állandóan változó társadalmi és politikai körülmények között hatványozottan ható és a kisebbségi sorssal és kiszolgáltatottsággal együtt járó hátrányos helyzetek sokaságának kitéve (pl. erőszakos mozgósítások, az asszimilációt célzó intézkedések egész sora), az utóbbi tíz évben rendkívül bizonytalan a vajdasági magyar etnikum helyzete.

Egy jogszakértő szerint 2002-ben a III. Jugoszláviában a kisebbségek védelmét 3 alkotmány (a szövetségi és a két tagköztársaságé) és 27 törvény szabályozza. Ezek között vannak 1992

előtt (tehát egy másik rendszerben) hozott jogszabályok, olyanok is, amelyek 1992 és 2001 között léptek életbe, de olyanok is, amelyeket a 2001-ben lejátszódott politikai változások⁶⁶ után hoztak. Mivel ezek a dokumentumok gyakran egymásnak ellentmondó előírásokat is tartalmaznak, egyesek normatív káoszról beszélnek. Mindezek elemzésére természetesen nem térhetünk ki, de általános tendenciaként elmondható, hogy a legújabb rendelkezések enyhítik a kilencvenes évek kisebbségekkel szembeni, gyakran diszkriminációs jogszabályozás egyes tételeit. A gyakorlati érvényesítést azonban sokan ma sem tartják kielégítőnek, és a kisebbségi nyelvhasználatot erősen korlátozzák a még hatályban lévő régebbi rendelkezések.

A III. Jugoszlávia jogalkotásának viszonyulását a kisebbségek egyéni és kollektív jogaihoz Varga (1995:12–13), Bozóki (1992) könyvéhez írt előszavában úgy jellemzi, hogy az alkotmányok ígéretes rendelkezéseket tartalmaznak (bár a kollektív jogokról, a kisebbségi autonómiáról azok is hallgatnak). Ajánlólevelet kínálnak a külvilág számára azáltal, hogy egy-egy cikkelyükbe a nemzetközi dokumentumok néhány tételét is átemelték, viszont a törvényes rendelkezések csak redukáltan tartalmaznak ilyen jogokat, a nemzeti kizárólagosságot tükrözik, nem is szólva a mindennapi joggyakorlatról, amelyet az érzéketlenség, a nemtörődomség, a türelmetlenség jellemez. Véleményét (amely az 1990-es évekre vonatkozik) a következő tények jól szemléltetik:

1990-ben Szerbiában új alkotmányt hoztak⁶⁷, amelyben nem a nemzetállam eszméjét, hanem alapelvként a polgári szuverenitás elvét rögzítették. A kisebbségi csoportok egyenjogúságát és egyenrangúságát biztosító jogrendszer azonban számos vonatkozásban nem erre az elvre épül(t), úgyhogy inkább polgári államként tetszelgő nemzetállami jogszabályozásról beszélhetünk. Azzal az indokkal, hogy az előző rendszer a kisebbségeket túlméretezett jogokkal ruházta fel (ami a többségiek jogcsorbításához vezetett), a III. Jugoszláviában elsősorban az anyanyelvhasználat és az oktatás terén történtek jogszüktetések.

A III. Jugoszláviában beszélt nyelvek, így a szerb és a magyar (és a magyarhoz hasonló jogállású) nyelv státuszát (pl. a Vajdaságban a szlovák, román, ruszin nyelvét is) az 1991-ben a Szerb

Parlament által elfogadott *A szerbhorvát nyelv és a nemzetiségi nyelvek hivatalos és közhasználatáról szóló törvény*⁶⁸ határozza meg. Ez a nyelvtörvény a szerb nyelv feltétlen érvényesülését hirdeti a hivatalos és közéleti használatban, és a cirill írásmódnak a latin betűssel szemben való elsőbbségét kívánja biztosítani. Más nemzetiségi nyelvek, így a magyar nyelv közéleti, hivatalos használatát csak kivételként fogadja el általános érvénnyel (pl. a bírósági gyakorlatban, a bírósági tolmácsolásról rendelkezve), a községi tanácsok, önkormányzatok illetékességébe utalja, tehát korlátozott területi hatósugárban, alternatív hivatalos változatként. Ilyen esetekben azonban a tulajdonneveket, pl. a helységneveket, nem tekinti a magyar nyelv szerves részének (a *Senta* helységnév megfelelőjeként *Zenta* nem állhat), viszont a *Senta*-hoz hozzárendeli a *Szenta* átírást – „magyar” alakként! A törvény egyúttal eltörölte a korábban bizonyos munkakörökben kötelező kétnyelvűséget, tehát nem tartja szükségesnek a nemzetiségi nyelvek ismeretét.

A kilencvenes évek oktatási törvényei kapcsán^{69,70} Tóth (1994:123) a következő jogszűkítéseket veszi számba:

- nemzetiségi általános iskolai osztály csak 15 tanuló kifejezett igényére működtethető, kevesebb tanulónak tagozat csak a minisztérium külön jóváhagyásával indulhat;
- az anyanyelvű oktatást úgyszólván azonosítják a kétnyelvű oktatással; nem kötelező a magyar nyelv ismerete azok számára, akik magyar tagozatokon tanítanak (így a tanárhiányra hivatkozva az anyanyelvű oktatás államnyelvi oktatással váltható fel);
- a törvény középfokon favorizálja a kétnyelvű oktatás bevezetését, és a magyar tagozatok megnyitását az iskolák évről-évre határozzák meg, bizonytalanságot keltve a szülőkben.⁷¹

Az ilyen korlátozó rendelkezések is mindig hozzájárulnak ahhoz (a kisebbségi helyzettel együtt járó egyéb hátrányok mellett), hogy egy adott heterogén közösség nyelveinek státusza és funkciói között nagy különbségek alakuljanak ki. Ezt igazolja a vajdasági helyzet is. A vajdasági beszélőközösségek nyelvei funkcióikban nagyon különböznek. A szerb nyelv a Vajdaságban, a szociolingvisztikában használt felosztás szerint, mindhárom nyelvhasználati szinten (családi-mindennapi, közéleti-szakmai, publicisztikai)

kai-szépirodalmi) maradéktalanul betöltheti összes funkcióit. Ez a magyarra és a magyarral hasonló jogállású nyelvekre nem érvényes, funkcióknak köre jelentősen beszűkült, redukált életet élnek a társadalomban. A vajdasági magyar nyelvhasználat a legalsó, ti. családi-mindennapi és (részben) a legfelső, azaz publicisztikai-szépirodalmi szinten aktív, a közéleti-szakmai szinten azonban alig. A funkcióelszegényedés következménye, hogy az államnyelv bizonyos területeket átvesz a kisebbségi nyelvtől (pl. államigazgatási szókészlet, szaknyelvek), és ez részben a közéletre (közigazgatás, művelődési élet, közoktatás, kereskedelem, egészségügy stb.) is vonatkozik. Természetesen esetünkben is érvényesek az ismert szociolingvisztikai törvényszerűségek:

1. megfelelő körülmények nélkül ez pedig a teljes jelenlét a nyelvet anyanyelvként használók körében egy nyelv elsorvad, és ha csupán a magánszférára szorul vissza, néhány generáción után eltűnik.

2. egy, csak részben érvényesülő nyelv funkcióinak elszegényedését semmivel (sem nyelvműveléssel, sem anyanyelvű közoktatással) nem lehet teljesen pótolni; rugalmas törvényekkel esetleg lehet enyhíteni a nehézségeken.

Hogy a vajdasági magyarság anyanyelvhasználatára az élet bizonyos területein erősen korlátozott és ezek a törvényszerűségek éreztetik hatásukat, egy 1996-ban végzett terepkutatás adatai is bizonyítják. E kutatás tanulságai szerint (Göncz, 1999:123–132) a vajdasági magyarok írásban és a munkahelyi nyelvhasználatban egyforma gyakorisággal használják a magyar és a szerb nyelvet. Bár az összes többi nyelvhasználati színtéren (magánérinkezésben, olvasáskor, rádió- és tévéadások hallgatásakor/nézésekor, különböző más szintereken) az anyanyelv használata globálisan nézve szignifikánsan gyakoribb, az egyes kategóriákon belüli részletesebb elemzések arra utalnak, hogy az anyanyelv használata a magánérinkezéssel kapcsolatos szinterekre szorult vissza, és erősen korlátozott az olyan hivatalos és formális beszédhelyzetekben, amelyek az államigazgatással, szakmával kapcsolatosak. Az utóbbiaknál a többségi nyelv dominál. Így pl. a szűkebb családi környezetben a verbális kommunikáció 90%-ban magyar nyelven folyik, a barátokkal és szomszéd-

dokkal 59%-ban, a magánleveleket is főleg magyarul írják, szépirodalmat, újságot is gyakrabban olvasnak magyarul. De a szakmával kapcsolatos írásoknak már csak a 41,5%-a, a hivatalhoz címzett írásoknak pedig mindössze 33,5%-a magyar, és hasonló az arányok az olvasással kapcsolatban is. Templomban majdnem kizárólag a magyar nyelvet használják, a boltban, a postán és az orvosnál is átlag gyakoribb az anyanyelv, mint a többségi nyelv használata (55%), viszont a bankban, a bíróságon, a hivatalban és a rendőrségen már a többségi nyelvű kommunikáció a domináns. Míg falun az összes nyelvhasználat 64,3%-a magyar, 26,3%-a szerb, a városban ezek az arányok 45% és 43,5%. Kisebbségi eltérésektől eltekintve hasonló az arányok más országokban élő Kárpát-medencei magyar kisebbségi beszélők esetében is, azzal, hogy a Vajdaságban valamivel gyakrabban használják átlag az anyanyelvet. (Ez sok mindennel, pl. a településszerkezettel is kapcsolatban lehet, és nem jelent okvetlenül rugalmasabb törvényeket vagy általában nagyobb nyelvi toleranciát.) Az ilyen helyzet az oka annak, hogy az említett kutatás adatai szerint a vajdasági magyarok úgy vélik, lakóhelyükön csak a többségi nyelv ismeretével viszonylag könnyen, csak a magyar ismeretével nemigen boldogulhat valaki. Ez különben minden Kárpát-medencei kisebbségi magyar beszélőközösség véleménye is. Hogy a kisebbségi nyelv használata megkeserítheti a mindennapokat, mutatja az az adat is, hogy a vajdasági magyarok 33%-a vallja: előfordult már vele, hogy rászóltak, ne használja anyanyelvét (társaságban, munkahelyen, autóbuszban a jegykezelők, vagy a rendőrök részéről, többnyire olyan figyelmeztetés kíséretében, hogy „ez itt nem Magyarország, hanem Szerbia!”). A többi Kárpát-medencei magyar beszélőközösség esetében ez az arány meghaladja az 50%-ot.

Annak, hogy a kisebbségi helyzetben élő emberek csak korlátozottan használhatják anyanyelvüket, más következményei is vannak. A két nyelv váltakozó használata egyéni síkon interférenca-jelenségeket eredményez, ezek fokozatosan közösségi jelleget öltenek, és beépülnek a beszélők anyanyelvi és másodnyelvi rendszerébe. Ezért a kétnyelvűek mindkét nyelve bizonyos fokig eltér az azonos nyelvek egynyelvű beszélőinek nyelvétől,

kétnyelvű normák által irányított kontaktusváltozatok alakulnak ki. Így a vajdasági magyarok anyanyelve egyrészt *kontaktusváltozat*, vagyis kialakulnak bizonyos specifikumai a többségi nyelvvel való állandóan élő kontaktus miatt (pl. minden kisebbségi Kárpát-medencei magyar kontaktusváltozatra jellemző az analitikus szerkezetek előnyben részesítése, a feminizálás és a kicsinyítés kifejezettebb volta a magyarországi magyar nyelvhasználathoz viszonyítva). Jellemző rá az is, hogy *nyelvjárási*sabb (mivel a beszélőknek kevesebb lehetőségük van a standard nyelvváltozat elsajátítására és használatára), jelentkezik a *nyelvi konzervativizmus* is (archaizmusokat őriz, a neologizmusok pedig ritkábban fordulnak elő). Ezekkel párhuzamosan a *spontán különfejlődés* bizonyos jellemzői is észlelhetők (vagyis olyan kifejezések, amelyek az eltérő társadalmi viszonyok miatt csak a kisebbségi kontaktusváltozatot jellemzik). A nyelvhasználat korlátozottsága és a kevesebb gyakorlási lehetőség miatt a kisebbségiek nyelvhasználata *elbizonytalanodik*, elsősorban a *hivatali nyelvi és szaknyelvi regiszterekben* (lapszusok, hezitációk, hibás szó- és szerkezetválasztások, szerkezetvegyítés jellemzik). (Lanstyák–Szabó Mihály, 1997:5–6).

Annak megítélése, hogy a III. Jugoszlávia törvényhozása mennyire igazodik a nemzetközi kisebbségvédelmi dokumentumokhoz és a kisebbségi jogok európai védelmét szorgalmazó EBESZ és ET normáihoz, rendkívül összetett kérdés. A kilencvenes években, a nemzetközi elszigeteltség miatt, az ország nem vett részt a kisebbségvédelmet szorgalmazó, legújabb nemzetközi és európai törekvésekben, így pl. nem csatlakozott a *Regionális és kisebbségi nyelvek európai Chartájához*. Viszont 2001-ben aláírta a keretmegállapodást a nemzeti kisebbségek védelméről, mert tagja akar lenni az Európa Tanácsnak.

A belső jogokat illetően a 2001-ben lejátszódott újabb nagy politikai változások kedvezőbb körülményeket teremtettek mind a nyelvhasználat,^{72,73} mind a kisebbségvédelem⁷⁴ területén, ez azonban a valós életben még nemigen érezteti hatását. Adott azonban a lehetőség, hogy az ország kisebbségpolitikája a jövőben következetesebben igazodjon a nemzetközi fórumokon elfogadott irányelvekhez és követelményekhez. Így pl. a 2002-ben

meghozott kisebbségvédelmi törvény, bár vannak hiányosságai⁷⁵, már jobban illeszkedik az európai normákhoz a nyelvhasználatot és az oktatási kérdéseket illetően is.

Befejezésként leszögezhetjük, hogy az utóbbi évtizedben a vajdasági magyarok anyanyelvhasználatát és kisebbségvédelmét szabályozó nyelvi törvények és egyéb jogi dokumentumokat, valamint a nyomukban kialakult gyakorlatot számos lingvista és etnicista elem jellemezte, és életterükben túlsúlyban voltak a felcserélő kétnyelvűségi helyzet jegyei. Bár ennek egyelőre még kevés jele mutatkozik, az utóbbi másfél évben adottak a lehetőségek, hogy helyükbe számos területen a hozzáadó kétnyelvűségekre jellemző sajátosságok kerüljenek, valamelyest enyhítve a könnyűnek egy csöppet sem mondható helyzeten.

PEDAGÓGIAI KÉRDÉSEK

A kisebbségi oktatás néhány kérdéséről a tannyelv tükrében*

1. Bevezetés

A multikulturális közösségek pedagógiai gyakorlatában számos olyan kérdés felmerül, amelyek az iskolát, de a szülőket és a tanulókat is, messzemenő következményekkel járó döntések elé állítják. A pszichológia (elsősorban a nevelés- és a fejlődés-lélektan), a kétnyelvűség lélektanának és más kétnyelvűség-tudományoknak ismereteire támaszkodva, az iskolának mint intézménynek, illetve a szülőnek olyan támpontot nyújthat, amelyek elősegíthetik a tanulóknak leginkább megfelelő döntés meghozatalát. Jelen munkámban két ilyen, sok gyakorlati és elméleti kérdést felvető problémáról szólnék. Az első a tannyelv megválasztása az iskolába induló vagy magasabb iskolai fokozatba iratkozó gyermek számára, a másik pedig a másodnyelv oktatásának megkezdésére legmegfelelőbb életkor meghatározása. Ahhoz, hogy e kérdésekben a mai tudományos ismeretekkel összhangban dönthessünk, először röviden áttekintjük őket.

* Ez a dolgozat a *Tannyelv szerepe a tanulók személyiségfejlődésében többnyelvű környezetben* címmel a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napokon (Ada, 1998) elhangzott előadás rövidített változata. Megjelent In: Hódi Éva (szerk.): *Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok 1998*, Ada: Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület, 1998: 39–53.

a. Hozzáadó és felcserélő kétnyelvűségi helyzet

A hozzáadó (additív) és a felcserélő (szubtraktív) kétnyelvűségi helyzetek megkülönböztetése kanadai pszichológusoktól származik. *Hozzáadó* kétnyelvűségi helyzetről akkor beszélünk, ha egy heterogén környezetben használt nyelveket és a hozzájuk kapcsolódó kultúrákat egyformán értékelik, s megközelítőleg azonos státusszal bírnak. Mivel ilyenkor a nyelvek elsajátítása vagy tanulása egyformán vonzó cél, nem jellemző rá a nyelvcsere. Az egyik nyelv tanulása nem a másik rovására történik, hanem az egyik nyelvhez, megtartva azt, hozzáfejlődik a másik. Ilyen környezetben a személyiségfejlődés összetettebb ugyan, mint egynyelvű helyzetben, de számos vonatkozásban az egyén adottságainak teljesebb kibontakozását teszi lehetővé. *Felcserélő* (szubtraktív) a kétnyelvűségi helyzet, ha a környezet az egyik nyelvet és kultúrát kívánatosabbnak tartja a másiknál, s előnyben részesíti. Gyakori a kevésbé kívánatosnak tartott nyelv felcserélése a felértékelt nyelvvel, vagy az utóbbi tanulása az előbbi rovására, amelynek következménye az ún. kettős félnyelvűség: mindkét nyelv hiányos ismerete. A személyiség más területein is (értelmi és szocio-emocionális fejlődés, az oktatás hatékonysága) nemkívánatos hatások kísérhetik.

A valóságban e helyzetek nem egymást kizáró és egymással szembenálló kategóriákként jelentkeznek, hanem egy egyenes végpontjait jelölik, köztük számos átmenettel. Heterogén környezetekben tehát a helyzet lehet többé vagy kevésbé hozzáadó, illetve felcserélő.

b. Bilingvális kompetencia

A kétnyelvűségi helyzet lehetséges következményeit a felcserélő-hozzáadó helyzet ismeretein kívül a nyelvek kölcsönhatásait magyarázó *Cummins-féle küszöbhipotézis és a nyelvek fejlődésében jelentkező kölcsönhatás hipotézise* is magyarázza. Mindkét hipotézis közös kiindulópontja, hogy a kétnyelvű tapasztalat hatásai a két nyelvben elért BILINGVÁLIS KOMPETENCIA (kétnyelvű felkészültség) szintjétől függnék. A nyelvi felkészültségnek két

összetevője van: a felszíni és a kognitív nyelvi kompetencia. Az első a megfelelő kiejtésben, az alapszókinccs birtoklásában, az alapvető nyelvtani szabályok ismeretében mutatkozik meg, és lehetővé teszi az olyan köznapi kommunikációt, amelynél nyelven kívüli elemekre is támaszkodni lehet. Ez a fajta kompetencia az első nyelvben 5–6 éves korig kifejlődik, és viszonylag gyorsan kifejleszthető egy másik nyelvben is. A kognitív nyelvi kompetencia a beszédnek azon funkciójára utal, hogy azt a gondolkodás eszközeként használjuk, mutatója pedig összetett értelmi műveletek elvégzésének a képessége nyelvi eszközök segítségével. A verbálisan prezentált, elvont fogalmak megértésében, a rokon értelmű szavak ismeretében, összetett nyelvi közlések sikeres elemzésében, verbális intelligenciatesztek képességeinek megfelelő megoldásában jut kifejezésre. A kognitív nyelvi felkészültség az általános intelligencia fejlődését követi, sokkal tovább fejlődik, mint a felszíni kompetencia, és egy másik nyelvben való kialakulásához – természetesen nagy egyéni eltérésekkel – évekre van szükség. Az iskolai eredményességet elsősorban a kognitív nyelvi kompetencia határozza meg, és általában minden olyan helyzetben, amelyben csak a verbális elemekre lehet támaszkodni, fontos szerepet játszik. A kognitív nyelvi kompetencia részben olyan egyetemes jártasságokból áll, amelyek a világ minden nyelvében megvannak. Ha ezeket valaki egyszer elsajátítja, a következő nyelvek tanulásakor hasznosíthatók.

A nyelvi felkészültség fogalmához szorosan kapcsolódik a *szemilingvalizmus* – félnyelvűség – fogalma is. Ezt sokan csak a kétnyelvűekre vonatkoztatják, és kettős félnyelvűségről beszélnek. Olyan állapotként határozzák meg, amelynél a kétnyelvű egyén mindkét nyelvét rosszabbul beszéli, mint az adott nyelvek egynyelvű beszélői. E meghatározás hívei, gyakran nem is tudatosan, az „egynyelvűségi szemlélet” szószólói, vagyis eleve abból indulnak ki, hogy a kétnyelvűek beszédét a „kíváncos és normális” egynyelvűségi állapothoz viszonyítják. Nem veszik figyelembe azt a tényt, hogy a kétnyelvűek beszédét kétnyelvű normák irányítják, verbális viselkedésük nem jobb vagy rosszabb, csak más, mint az egynyelvűeké. Valójában az egynyelvű egyén is lehet félnyelvű a maga egyetlen nyelvében, ha nyelvi fejlődését

környezete nem serkenti megfelelően. Véleményünk szerint mai ismereteink tükrében igen vitatható csupán a kétnyelvűsége korlátozni a félnyelvűség fogalmát: esetleg mint a felcserélő kétnyelvűségi helyzet – és nem általában a kétnyelvűség – olyan következményeként említhető, amikor az első nyelv fejlődéséhez nincsenek meg a megfelelő feltételek, közben pedig a második nyelv fejlődését erőltetik. Így az egyén beszédpotenciáljait mint lehetőséget nem realizálja a kedvezőtlen körülmények miatt. A fogalom nem elvetendő, de teljesebb értelmezésében ma már nehezen fogadható el az „egynyelvűségi szemlélet” kizárólagossága, és minden, a beszédfejlődés szempontjából ingerszegény helyzetre vonatkoztatható. Más szóval, az egynyelvű ember is lehet szemilingvális (félnyelvű), mint ahogy a kétnyelvű egyén is lehet kettősen szemilingvális (kettős félnyelvű), ha a beszédfejlődést nem serkentik megfelelően.

A kétnyelvű egyén nyelveinek fejlődése szorosan összefügg: ezt magyarázza a Cummins-féle küszöbhipotézis és a fejlődési kölcsönhatás hipotézise. Mindkét hipotézis tulajdonképpen a nyelvi felkészültség és a szemilingvalizmus fogalmaival operál, figyelembe véve a hozzáadó és felcserélő kétnyelvűségi helyzetet.

A *Cummins-féle küszöbhipotézis* szerint (Cummins, 1976) a bilingvális felkészültség közbülső változóként közvetít a kétnyelvű helyzet és a pszichikai fejlődésre gyakorolt hatásainak milyensége között. Hozzáadó kétnyelvűségi helyzetben, amikor mindkét nyelv fejlődését megfelelően serkentik, és ezért mindkét nyelv magas szintű ismerete alakult ki, a kétnyelvűség pozitív hatásai várhatók: a kognitív fejlődés egyes adottságai jobban kiteljesednek, mint egynyelvű helyzetben, és az iskolában is az adottságoknak megfelelő eredmény várható, mert a tanuló kapcsolata mindkét kultúrával és mindkét etnikai csoporttal olyan intenzitású (lehet), mint az egynyelvű egyénnek az egy csoporttal és kultúrával. Olyan domináns kétnyelvűségnél, amelynél az egyik nyelv ismerete anyanyelvi szintű, és ezt a nyelvet az egyén egyben a leggyakrabban használja is, az értelmi fejlődés fokozottabb befolyásolása a kétnyelvűség részéről nemigen várható, bár bizonyos hatások, pl. a nyelvi eszközökre való fokozottabb odafigyelés, bizonyított. Felcserélő helyzetben viszont olyan fejlődési feltételek

teremtődnek, amelyek az értelmi fejlődésre és funkcionálásra negatív hatással vannak: egyik nyelvben sem alakul ki a kognitív nyelvi kompetencia, a környezetnek azok a hatásai pedig, amelyek egyébként a nyelven keresztül érvényesülnek, beszűkülnek. Cummins ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a kétnyelvű kompetencia alacsony szintjének (alsó küszöbének) túllépése kiiktatja a negatív hatásokat, magas szintjének (felső küszöbének) elérése pedig feltétele annak, hogy a kétnyelvű tapasztalat serkentő hatásai az értelmi fejlődésben kifejezésre jussanak.

A *fejlődési kölcsönhatás hipotézise*, ezen a vonalon továbbhaladva, azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy milyen kapcsolatban van egymással az első és a másodnyelv fejlődése. E hipotézis szerint a másodnyelvben elérhető nyelvi felkészültség az első nyelvben kialakult kompetencia függvénye. Ha az első nyelvben a felkészültség alacsony (nem serkentették megfelelően a fejlődést), és beiktatjuk a második nyelv intenzív tanulását, ez károsítja az első nyelv további megfelelő fejlődését, ami viszont a másodnyelv fejlődését is korlátozza. Ugyanakkor, ha az első nyelvi kompetencia szintje magas, és további fejlődéséhez is megvannak a feltételek, a másodnyelv intenzív oktatása a leghatékonyabb módja annak, hogy funkcionális kétnyelvűség alakuljon ki, és a nyelvi fejlődést ne érje károsodás. Ha a két nyelv közötti kölcsönhatást az oktatás nyelvének kérdésén át vizsgáljuk, akkor e hipotézis szerint, amennyivel az X tannyelv fejleszti a nyelvi kompetenciát, annyival fejlődik a nyelvi kompetencia az Y nyelvben is (még ha az nem is tannyelv), ha az Y nyelv hatásai érvényesülnek az iskolában (pl. tantárgyként oktatják) és az iskolán kívül is, és megfelelő a motiváció az Y nyelv tanulására. A kisebbségi tanulók helyzetére vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy két nyelv magas szintű ismerete akkor várható, ha az első nyelvük fejlődik megfelelően (többek között az iskola segítségével is, azt választva tannyelvnek), mert ez a második nyelv magas fokú ismeretét is eredményezi, ha azt megfelelő intenzitással tanulják.

c. Kétnyelvű oktatás

A kétnyelvű oktatás fogalma sokféle tartalommal kitölthető, és számos félreértéshez vezethet. Meghatározásában célszerű az oktatás nyelvi és társadalmi céljaiból kiindulni. Minden olyan oktatási forma, amelynek egyik kiemelt célja, hogy a tanulóknál a kétnyelvűség valamely formájának kialakulását lehetővé tegye, vagyis kétnyelvűsítse őket, kétnyelvű oktatásnak nevezhető. Ez a cél más utakon érhető el az olyan tanulóknál, akiknek családi nyelve kisebbségi nyelv, tehát az adott környezetben társadalmilag a kevésbé releváns nyelv, és más módon a többségi nyelvi csoport tanulóinál. Az így definiált kétnyelvű oktatás különbözik a kéttannyelvű oktatástól, amelynél két tannyelvet eszközként használnak a kétnyelvűség bizonyos formáinak kialakításához. Két tannyelv alkalmazása nem mindig vezet a kétnyelvűség kívánatos formáihoz, és az iskola gyakran az egynyelvű oktatással magasabb fokon kifejleszti a kétnyelvűséget, mint ha két oktatási nyelvet vezet be. Lanstyák (1995b) az első meghatározást szélesebben értelmezett, a kéttannyelvű oktatást szűkebben értelmezett kétnyelvű oktatásnak nevezi.

A kétnyelvűségi kutatásokban igen fontos szerepet kapott a heterogén közösségek oktatási modelljeinek kidolgozása, és a bennük alkalmazott oktatási programok hatásainak elemzése a tanulók nyelvi és általában lelki fejlődésére. A ma egyik legismertebb, skandináv kutatók által kidolgozott tipológia (Skutnabb-Kangas, 1984/1991:152; ismertetését l. Göncz, 1995b) az oktatás nyelveire alapoz, és segítségével bejósolhatók az oktatás (nyelvi) következményei a heterogén környezetekben megszervezett hagyományos, nyelvi befullasztási, szegregációs, az anyanyelv megtartását célzó, nyelvi belemerülési, átirányítási és utópisztikus oktatási programoknak mind a többségi, mind a kisebbségi tanulóknál.

Lanstyák (1994b, 1995b) őshonos kisebbségi helyzetekre dolgozott ki oktatási modellt. Aszerint, hogy milyen szerepet játszik az oktatásban az egyik és/vagy a másik nyelv, a tágabban értelmezett kétnyelvű oktatás három fő típusát különbözteti meg:

1. *Másodnyelvű oktatás* (amelyben a másodnyelv kizárólagos vagy erősen uralkodó szerepet játszik);

2. *Kéttannyelvű oktatás* (a két nyelvnek nagyjából azonos a szerepe);

3. *Anyanyelvű oktatás* (az első nyelv szerepe kizárólagos vagy erősen domináns).

A *másodnyelvű oktatáson* belül megkülönböztethető a teljes mértékben másodnyelvű oktatás, az anyanyelvápolás és a nyelv-oktatás. Az olyan oktatási forma, amelynél a többség nyelve az oktatási nyelv és az anyanyelvet tantárgyként sem oktatják (*TELJES mértékben másodnyelvű oktatás*), tulajdonképpen nyelvi befúllasztási program, mivel távlatilag az anyanyelvnek a többségi nyelvvel való felcserélését serkenti, különösen ha a családi nyelvet a szélesebb környezetben nemigen használják. A másodnyelven tanuló kisebbségi gyerekek többségénél ugyanis az anyanyelv fejlődése megreked, leépi, többnyire csak a „konyha-nyelvnek” maradnak birtokában. Amíg a tannyelven nem épül ki a kognitív nyelvi kompetencia, az iskolában alulteljesítenek, mert ott olyanokkal kell lépést tartaniuk, akik az iskola nyelvének és kultúrájának hatásai alatt formálódtak. Ha a tanulók nem önszántukból (illetve a szülők akaratából) tanulnak másodnyelven, hanem azért, mert nincs más választási lehetőségük, a fenti következmények még hatványozottabban kifejezésre jutnak. Ezeknek a tanulóknak a társadalom az iskolán keresztül azt az üzenetet közvetíti, hogy a mellőzött nyelv és kultúra kevésbé értékes, az iskolában azért nem is jutott hely a számára. (Ha pedig a szülők választották gyereüknek a másodnyelven való iskolázást, ők sugallják választásukkal ezt a gyerekeknek.) A nyelvi befúllasztási program tulajdonképpen eleve azt sugallja a gyerekeknek, hogy legjobb, ha lemond származásáról, nyelvéről és kultúrájáról, ha azt akarja, hogy értékeljék – növelve a gyerek és a család közötti távolságot. Ha ezt a hatást az iskolán kívüli szélesebb környezet sem tudja kellőképpen ellensúlyozni, mert ott is mindenhez, ami sikerhez vezet, az iskolában használatos nyelv kapcsolódik, világos, hogy a kisebbségi gyerek szocio-emocionális fejlődéséhez nem megfelelőek a feltételek, és önbizalma, önértékelése erősen sérülhet. Nagyon sok tanulónál ez szégyenérzetet vált ki,

a hibát nem a rosszul választott tananyelvben, hanem saját magában keresi, azok pedig, akik megbirkóznak az ilyen akadályokkal, többnyire lemondanak nyelvükről és kultúrájukról, és átveszik az iskolát irányító csoport értékrendszerét és normáit.

Az *anyanyelvápolás* lényege, hogy kiegészítésképpen, a kizárólag többségi nyelven folyó oktatáson kívül, a kisebbségek számára külön órákon anyanyelvük nyelvтанát és nemzeti irodalmukat oktatják. Egyik változata a bevándorló kisebbségeknél alkalmazott *vasárnapi iskola*; szükségmegoldási változatát a szóróványban élő kisebbségeknél alkalmazzák, amikor nincsenek meg az objektív lehetőségek az anyanyelvi iskola beindításához. Megjelenik ott is, ahol a szülők a gyereket a többségi iskolába írták, bár választhatták volna az anyanyelvű iskolát is, kompromisszumra csábítva őket. Következésményei nagyjából megegyeznek a befűllasztási programok hatásaival.

Erősen uralkodó szerep jut a másodnyelvnek a *nyelvoktató* iskolákban is, ahol a többség nyelvén folyik az oktatás kisebbségek részére, de a tanulók anyanyelvét külön tantárgyként oktatják, kötelezően, vagyis az anyanyelvi óra szerves része a tanrendnek, és emiatt nagyobb a súlya, mint a nyelvápolásnak. Lanstyák (1995b) ezt az oktatási formát csak akkor tartja jogosultnak, ha a kisebbség tagjainál a nyelvcsere már megtörtént, vagy nagyon előrehaladott állapotban van (vagyis a tanulók, bár kisebbségek, másodnyelv-dominánsak, vagy már a többség nyelvét tartják anyanyelvüknek), és nyelvfelűlesztési programként értelmezi, amelynél évfolyamonként fokozatosan emelkedne az anyanyelven oktatott tantárgyak száma.

Kéttanyelvű oktatásról akkor beszélünk, ha a tantárgyak egy részét az egyik, másik részét a másik nyelven oktatják kisebbségi tanulók számára: leggyakrabban a humán tárgyakat a kisebbség anyanyelvén, a reáltárgyakat államnyelven. Az ilyen oktatás az anyanyelvi szaknyelvek leűpűlését eredményezi, kódváltogásra (kevertnyelvűségre, makaróninyelv-használatra) kényszerít, és a kisebbségi nyelv presztízscsűkkenését okozza. Lanstyák szerint egyfajta átirányítási programról van szó: a cél ugyanis nem az anyanyelv megőrzése, hanem a többségi nyelvű oktatásra való átállás. Ezenkívűl Lanstyák (1995b:12) hivatkozik Cum-

mins (1993) tanulmányára is: számos kutatás eredménye ugyan- is azt igazolja, hogy a kisebbségi nyelvben elért teljesítmény általában az e nyelven történő oktatás mennyiségének a függvénye. A többségi nyelv fejlődése vagy független attól, hogy milyen mértékben használják oktatási nyelvként, vagy egy másik szabályosság érvényesül nála: ahogy emelkedik a többségi nyelv oktatási nyelvként való használatának a mennyisége, úgy csökken az e nyelvben és e nyelven elért teljesítmény.

Kéttannyelvű oktatás valósul meg azokban az iskolákban is, ahol egyazon tanórán mindkét tannyelvet használják. Néha mindkét nyelv tanulói számára megszervezik (pl. Szlovéniában a kéttannyelvű iskola kötelező volt a szlovén gyerekek számára is), néha csak a kisebbségi gyerekek számára (Horvátországban az 50-es évek végén ilyen oktatást vezettek be), de voltak ilyen próbálkozások a Vajdaságban is, magyar-szerb kombinációval. Lanstyák véleménye szerint kényszermegoldásokról van szó, amelyeknél a többségi nyelv az évek múlásával mindinkább uralkodóvá válik az oktatásban, így az utópisztikus programok átirányító programokká válnak.

Részben kéttannyelvű oktatás jellemzi a belemerítési programokat is: a többségi nyelvet beszélő diákok kezdetben minden tárgyat, majd fokozatosan csökkenő mértékben a tantárgyak felét tanulják másodnyelven, a nyelvi kisebbség nyelvén (pl. Kanadában az angol gyerekek a franciát, Spanyolországban a spanyolok a katalánt, Angliában az angol anyanyelvű walesiek a walesit). Ez a program nem hátráltatta anyanyelvi fejlődésüket, sem az oktatás hatékonyságát.

Az *anyanyelvű oktatásnak* Lanstyák két változatát említi: a teljes anyanyelvű és az erős anyanyelvi dominanciájú kétnyelvű oktatást.

A *teljes anyanyelvű* oktatásnál minden tantárgyat anyanyelven oktatnak, a többségi nyelvet pedig tantárgyként. Ez anyanyelv-megőrző program: az anyanyelv megtartása és fejlesztése szempontjából is jó eredményekhez vezet, a többségi nyelv fejlesztését pedig az iskolán kívül is erősen serkenti a környezet. Ennek egyik változata az *erős anyanyelvi dominanciájú kétnyelvű oktatás*, vagyis amikor egy-két tantárgy oktatási nyelve a többségi

nyelv. Többnyire pl. a testnevelést, a műszakit, a számítástechnikát, néha a történelmet és a földrajzot (célja a nemzettudat gyöngítése), esetleg az idegen nyelveket, latint, zenét oktatják a többség nyelvén. Legkevésbé veszélyes, ha olyan tantárgyakról van szó, amelyekben a nyelvnek viszonylag alárendelt szerepe van. Vannak elképzelések, amelyek szerint a második nyelvnek eszközként való használata az ismeretszerzésben ezt a nyelvet erősebben fejleszti, mintha maga a nyelv tanulmányozása lenne a cél: ez additív helyzetben valószínűleg helyes, de felcserélő helyzetben ilyen hatás nem bizonyított.

Kisebbségi körülmények között hozzáadó helyzetet teremtenek az anyanyelv-megőrző, többségiak számára pedig a nyelvi belemerítési programok, felcserélő kétnyelvűségi helyzetet a nyelvi befulladás és átirányítási programok. Lanstyák (1995b) hangsúlyozza, hogy az iskolának tisztáznia kell, a kétnyelvűség mely típusát akarja kialakítani. Nincs ugyanis „általában vett kétnyelvűség” – csak számos típusa létezik, melyekben a két nyelv helyzete és viszonya más és más. Ha az anyanyelvet részesítjük előnyben, vagyis első nyelvi dominanciára és a két nyelv viszonylagos függetlenségére törekszünk, figyelembe kell venni, hogy szórványban még az iskola segítségével is balansz kétnyelvűség vagy másodnyelvi dominancia alakul ki. Ezt ellensúlyozandó, az iskolának az első nyelvet és kultúrát kell erőteljesebben támogatnia. Tömbben a mindennapi élet színterein a tágabb környezet a kisebbségi nyelvet támogatja ugyan, ez azonban nem ok arra, hogy ne legyen anyanyelvű iskola. Itt könnyebben meg is lehet szervezni, és nincs is szükség a lakosság nagy részére kiterjedő magas szintű kétnyelvűségre, mivel a kisebbségi nyelv széleskörűen használatban lehet. Ugyanakkor tudni kell, hogy a nyelvek viszonylagos függetlensége olyan másodnyelvtanulási módszerrel érhető el, amelynél az anyanyelv közreműködését a minimálisra csökkentik. A balansz kétnyelvűség az értelmiségiek esetében természetes kíváncsi. (Az, hogy a kétnyelvűségnek mely típusa kívánatos a kisebbségi lakosság egyes rétegei számára, további tanulmányozást igénylő nyílt kérdés.) Hallgatólagosan szinte mindenki azt vallja, hogy mindkét nyelvet legjobb lenne anyanyelvi szinten beszélni, fontosságuk tekintetében egyenlő-

séget téve a két nyelv közé. Pedig az anyanyelv a fontosabb, a másik nyelv csak eszköz a többségi társadalomba megfelelő szintig való integrálódásra.

2. A tannyelv megválasztása és a tannyelvcsere

A multikulturális és többnyelvű közösségek iskoláiban gyakori jelenség, hogy a tanuló kezdettől fogva nem anyanyelvén tanul, vagy iskolázása folyamán tannyelvet cserél. Az eddig vázolt ismeretek tükrében most azokról a szempontokról szólnunk, amelyeket a szülőnek (és természetesen az iskolának, mint intézménynek is) mérlegelnie kellene, amikor arról dönt, hogy gyermekét milyen tannyelvű iskolába írattja. Az oktatási nyelv megválasztása az iskolába iratkozó gyerek számára a heterogén közösségek pedagógiai kérdései közül talán a legnagyobb horderejű döntések egyike.

Egyértelmű, hogy a szülő kizárólagos joga olyan tannyelvű iskolába írni gyermekét, amely szerinte annak boldogulását leginkább szolgálja. Ahhoz azonban, hogy egy ilyen fontos döntés – amely a gyerek egész további életútját, lelki fejlődését, közösségi és családi kapcsolatait nagymértékben befolyásolja – valóban a gyerek javát szolgálja, a szülőnek sok mindent mérlegelnie kell(ene). Első lépésként az elvárásait kell(ene) megfogalmaznia a gyermek (nyelvi) fejlődését illetően, és áttekintenie a rendelkezésre álló lehetőségeket. Nem valószínű, hogy sok olyan szülő akadna, aki kisebbségiként ezt ne úgy fogalmazná meg: azt szeretné, hogy gyereke mindkét nyelvben anyanyelvi szintű jártasságokat szerezzen, illetve magas fokú kétnyelvűséget fejlesszen ki. Számos, a nyelvi fejlődés folyamatát kétnyelvűségi helyzetben kevésbé ismerő és a nyelvileg esetleg kevésbé igényes szülő abból indul ki, hogy a gyerek az anyanyelvét a családban már úgyis megtanulta, ezért a többségi iskolában majd hozzátanulja a többségi nyelvet is, és így mindkettő birtokába jut. Ma már (ismerve a felcserélő és hozzáadó kétnyelvűségi helyzetek hatását és a fentebb ismertetett hipotéziseket a nyelvek fejlődésének kölcsönhatásairól) tudjuk, hogy ez a jóhiszemű, de igen naiv elképzelés leggyakrabban nem két nyelv birtoklásához, hanem

számos más körülménytől függően, erősen másodnyelvű dominanciához, távlatilag esetleg nyelvcserehez és nemzetiség feladásához vezet. Anyanyelvi tudásában a gyerekek megreked konyhanyelvi szinten (ami miatt majd később szégyenkeznek, és nem is merik, vagy akarja használni anyanyelvét; ugyanakkor képtelen lesz azt saját gyerekeire átörökíteni, vagy nem is érzi szükségesnek). A szülők 20-30%-a mégis a másodnyelvi oktatás mellett dönt. Az iskola feladata lenne informálni a szülőket: ahhoz, hogy a két nyelv nagyjából egyforma szintig felfejlődjön, a két nyelv és kultúra hatásainak nagyjából egyenlő erősséggel kell hatniuk a gyerekekre. Ha az egyik nyelv hatásai és használata csak a családra, esetleg a legszűkebb környezetre korlátozódik, az élet minden más területén pedig a másik nyelv és kultúra hatásai érik a gyereket, világos, hogy az első nyelv elsorvad, és helyét az erősebb hatásokkal bíró veszi át. A másodnyelvű oktatás gyakran ilyen felcserélő helyzethez teremti meg a feltételeket, még akkor is, ha a gyerek, illetve szülei, önszántukból és nem kényszerből tették meg ezt a lépést. Ilyenkor természetesen azzal is számolni kell, hogy az iskolába induló gyerekek a többi, többségi osztálytársaéhoz viszonyítva (akik pedig számára ezen túl a referenciális csoportot képezik, és akikhez viszonyítják teljesítményét) jelentős hátránnyal indul, és esetleg évekre lesz szükség, amíg azoknak nyelvét és kultúráját át nem veszi. Ez pedig elkerülhetetlen, ha sikeres akar lenni, hisz a legtermészetesebb dolog, hogy a többségi nyelvű iskolában a többségi nyelv és kultúra a norma. Ugyanakkor ahhoz, hogy egy nyelv megfelelően fejlődjön, megfelelő környezeti feltételek is kellenek. Ha a környezetben radikális változás történik olyan értelemben, hogy a változás előtt elsősorban az első nyelv fejlődését serkentette a környezet, azután pedig a második nyelv fejlődéséhez alakulnak ki a megfelelő feltételek (és ez történik, amikor a többségi iskolába irányítja gyerekeit a szülő), az első nyelv fejlődése megtorpan, sorvadni kezd, helyébe egy másik nyelv lép, amely azonban késéssel kezd el (intenzívebben) fejlődni. Az egyéni adottságoktól függ, hogy mikor, vagy egyáltalán felfejlődik-e olyan szintre, mintha születésétől fogva a gyereknél ezt a nyelvet fejlesztették volna. Ez a törés a beszéd fejlődésében (az egyik leépül, a másik késve fejlődik) a gondolkodásra

és annak fejlődésére is kihat annyiban, amennyiben a beszéd a gondolkodás fejlődését egynyelvű helyzetben is befolyásolja. A szülőnek tehát, ha valóban magas fokú kétnyelvűséget szeretne kifejleszteni gyermekénél, döntésével ahhoz kellene hozzájárulnia, hogy hozzáadó kétnyelvűségi körülményeket teremtsen.

Egyes szülők az általános iskola felsőbb osztályaitól (az 5. iskolaévtől) vagy a középiskolától irányítják át a gyereket az anyanyelviből a többségi iskolába. Tudjuk, hogy az átirányító programok hatásai hasonlóak, mint a befulladás programok hatásai, esetleg valamivel enyhébb formában jutnak kifejezésre.

Mai ismereteink tükrében tehát (leszámítva azokat az eseteket, amikor a szülők tudatosan és átgondoltan nyelvcsere-t akarnak elérni a gyerekénél) mindenképpen végig anyanyelvi oktatás ajánlítható a kisebbségi tanulóknak, mert ez teremti meg az additív kétnyelvűségi helyzetet.

3. A másodnyelv intézményes oktatásának optimális kezdési ideje

A kisebbségi (magyar) iskolák mindegyikében a másodnyelv tantárgyként mindig jelen van, ezért a többségi nyelv intézményes oktatásának optimális kezdési ideje általánosan felmerülő kérdés. Arra, hogy melyik lenne a másodnyelv óvodai vagy iskolai oktatásának megkezdésére a legmegfelelőbb életkor, az egyik lehetséges választ neurofiziológusok fogalmazták meg az ún. „agyi plaszticitás” hipotézisében. E nézet hívei hangsúlyozzák, hogy a beszéd megértését és produkcióját irányító agykérgi részek kiépülése – az ún. beszédközpontok, amelyek a halántéklebeny nagy részében és a szomszédos agyterületekben helyezkednek el – a gyerekkorban történik, és az agykérgi lateralizációnak nevezett érési folyamattal hozható kapcsolatba. A lateralizáció eredménye az agykérgi lokalizáció, bizonyos funkcióknak a bal illetve jobb féltekéhez és ezek megfelelő részeihez való kapcsolódása. A beszéddel kapcsolatos funkciók végzésére az emberek többségénél a bal agyfélteke szakosodik, és átveszi a funkciók irányítását. A lateralizáció fogalmához szorosan kapcsolódik a szenzitív vagy kritikus fejlődési szakasz fogalma, a fejlőd-

désnek az a szakasza, amikor egy lelki funkciót megfelelő gyakorlással fel lehet fejleszteni. A beszéd elsajátításában a kritikus periódus alsó határa meghatározott értelmi struktúrák jelentkezéséhez kapcsolódik, amelyek feltételei a beszédfejlődésnek, felső határa pedig a pubertás kezdete előtti időre tehető, amikor is befejeződik a lateralizáció folyamata. (A beszédfejlődés érzékenységi periódusában lehetséges a funkciók transzfere vagy átvitele, vagyis egy funkciót a rá nem „specializálódott” félteke is átvehet, ha az irányítását végző agykérgi részek a másik féltekén sérülnek. Ez is az agykéreg rugalmasságára utal.) A beszédközpontokat illetően régebben az a nézet uralkodott, hogy a bal féltekében elhelyezkedő Broca és Wernicke központok irányítják a beszédprodukción és a beszédmegértés folyamatait. Ma ezt a véleményt a dolgok leegyszerűsítésének tartják és az ún. dinamikus lokalizáció álláspontja az uralkodó. E nézet szerint a beszéd-folyamatokat nem az agykéreg pontosan körülhatárolható részében található egyes idegsejtek vezérlik; a beszédhez több agykérgi zóna és a kéregalatti részek összehangolt működése szükséges, és ennek az együttesnek minden komponense hozzájárul az egész rendszer sikeres működéséhez. Mai vélemények (Péter, 1996: 104) szerint a jobbkezesek 96%-ánál a beszédet irányító agykérgi zónák a bal, a balkezesek 70%-nál szintén a bal, 15%-nál a jobb, 15%-nál mindkét féltekében találhatók. Ezeknek kialakulása, mint említettük, a lateralizáció folyamatához köthető, amelyet az agy plaszticitása jellemez. Ezt a rugalmasságot kell kihasználni a második nyelv tanulásakor is. A másodnyelv tanulását a negyedik és a nyolcadik életév között kell elkezdni, a legjobb eredmény a nyolcadik és a tizedik év között várható. Újabban olyan nézetek is vannak, hogy a második nyelv elsajátításának kritikus periódusát a gondolkodásban megjelenő formális műveletek zárják (11–12 éves kor), mert ekkor olyan gondolkodási stratégiák és személyiségjegyek jelentkeznek, amelyek gátolják a sikeres nyelvtanulást.

Ha elfogadjuk az említett, viszonylag széles életkori határokat a másodnyelv tanulására mint optimális keretet, a kezdés idejének pontosításakor olyan pszicholingvisztikai és szociolingvisztikai tényezőket kell figyelembe venni, amelyek a későbbi

beszédfejlődést mindkét nyelvben erősen befolyásolják. Így a tanuló szempontjából mérlegelni kell, hogy számára felcserélő-e vagy hozzáadó a kétnyelvűségi helyzet, fennáll-e a nyelvcseré valószínűsége, milyen a nyelvek státusza, melyik a környezet domináns nyelve, amely az iskola segítségével nélkül is nagymértékben kifejlődne, milyen intenzitással folyik a tanulás és mennyi a rendelkezésre álló idő. Természetesen figyelembe kell venni azt is, hogy a „nyelvtanulási képesség” az általános tanulási képesség egy külön formája, amely, éppúgy, mint az intelligencia (tanulási képességként is definiálják) bizonyos életkorig növekszik, tehát a korai nyelvtanulás is csak egyes vonatkozásaiban sikeresebb, mint a későbbi. Megfelelő döntés csak alapos mérlegelés után hozható, azt is inkább csoportra vonatkozóan és kevésbé egyénre szabottan lehet meghatározni. Ha pl. kisebbségi szempontból mérlegeljük a kérdést, és a helyzetet erősen felcserélő kétnyelvűségi helyzetnek ítéljük, amelynél a többségi nyelv státusza magas, a kisebbségié alacsony, és emiatt fennáll a nyelvcseré lehetősége, a cél viszont anyanyelvi domináns kétnyelvűség, valószínű helyesebb az olyan döntés, amely azt ajánlja az iskolának, mint intézménynek, hogy a második, többségi nyelv intézményes oktatásának kezdését elodázza. Ha pedig a többségi tanulók kétnyelvűsítéséről vagy elit kétnyelvűség kialakításáról van szó, a mai ismeretek tükrében inkább a második vagy idegen nyelv korai vagy korábbi kezdete tűnik elfogadhatóbbnak.

4. Következtetés helyett

Ha figyelembe vesszük mindazt, amit a két- és többnyelvűség pedagógiai kérdései kapcsán kifejtettünk, elmondhatjuk, hogy a tudományos ismeretek irányelveket nyújthatnak olyan környezeti feltételek megteremtéséhez, amelyek elősegíthetik e jelenségek kívánatosabb formáinak kialakulását. Az ismeretek segíthetnek a szülőnek és a tanulónak fontos döntések meghozatalában, különösen pedig az iskolának, mint legfontosabb kisebbségi intézménynek olyan szervezeti formák beiktatásában, amelyek lehetővé teszik a többkultúrájú és többnyelvű környezet potenciális előnyeinek kihasználását, és a tanulók adottságainak kibontako-

zásához megfelelő feltételeket teremthetnek. Ilyen esetekben a kétnyelvűség, két kultúrával termékenyülő létforma, elfogadható megoldás lehet. Ez azonban csak a többség és a kisebbség nyelvének és kultúrájának szigorú egyenjogúsításával érhető el, alárendelt nyelv és alárendelt kultúra nélkül. Az ilyen (jogilag szavatolt) gyakorlatot eddig nemigen sikerült létrehozni. Pedig e nélkül nincs hozzáadó kétnyelvűségi helyzet, és kevés a pozitív következménye a kétnyelvűségnek.

Összevont jegyzetek

¹ A kárpátaljai helyzetet Cserniczkó (1998), a vajdaságit Göncz (1999), a felvidékit Lanstyák (2000) ismertette.

² E nézet elterjedéséhez nagyban hozzájárult a szociolingvisztika egyik úttörője (Mackey 1967), aki összevetette a világ nyelveinek számát a létező országok számával. A kapott eredmény meggyőzően bizonyította, hogy a kétnyelvűség, kiterjedtsége folytán is, a tudomány külön figyelmét érdemli. Azóta is sokan hivatkoznak arra, hogy a világon beszélt nyelvek száma (a különféle becslések szerint 2800 és 10 000 között van) az országok számának harmincszorosa, esetleg negyvenszerese, ami egyértelműen arra utal, hogy sok két- vagy többnyelvű és kevés egynyelvű államalakulat vagy régió létezik. A többnyelvű országokban azonban nagyon eltér a lakosság által használt nyelvek száma: így Pápua Új-Guineában 850, Indonéziában 670, Nigériában 410 nyelvet beszélnek (hogy csak a nyelvileg legheterogénebb országokat említsük), de pl. az Egyesült Államokban használt nyelvek száma is meghaladja a százat. A világ nyelveiről, földrajzi eloszlásukról, beszélőik számáról Bartha (1999:17–22) ad igen részletes áttekintést.

Magyarországon és a környező országokban magyarul (is) publikált kétnyelvűséggel kapcsolatos könyvekről, tanulmányokról, a magyar nyelv kontaktusainak kutatásairól – amelyek minden tekintetben lépést tartanak a másutt végzett hasonló vizsgálatokkal –, valamint az e területen tevékenykedő kutatókról, Bartha fent említett monográfiájából értesülhetünk. Magyarországon a kétnyelvűség vizsgálata az utóbbi évtizedben a társadalomtudományi kutatások stratégiai fontosságú irányává vált, és egész intézményrendszer épült ki ezt elősegítendő. Számos felsőoktatási intézmény alap- és posztgraduális programjában szerepel a kétnyelvűség mint tantárgy, kutatási intézetek és egyetemi kutatási központok kiemelt vizsgálati kérdésként kezelik, a Magyar Tudományos Akadémia 1998-ban létrehívta a Kisebbségkutató Műhelyt, amely a kétnyelvűséget is tanulmányozó kutatók munkáját hívatott segíteni, programjának része *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című könyvsorozat kiadásában való részvétel is. Az Akadémiának a környező országokban (Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia) is vannak kétnyelvűséggel foglalkozó kutatóállomásai.

Az utóbbi évtizedekben illetve években számos nemzetközi és magyar nyelvű folyóirat is megjelenik, amely kétnyelvűségi kérdésekkel foglalkozik. Ilyenek

pl. a Journal of Multilingual and Multicultural Development, Bilingualism, Bilingualism: Language and Cognition, Japan Journal of Multilingualism and Multiculturalism, International Journal of Bilingual Education and Bilingualism, International Journal of the Sociology of Language, Plurilingua, Multilingua, Irodalmi Szemle (Pozsony), Hungarológiai Közlemények (Újvidék), Kétnyelvűség, Modern Nyelvoktatás, Regio, Fundamentum, Alkalmazott Nyelvtudomány (magyarországi folyóiratok), a sor azonban korán sem teljes.

³ Az utóbbi harminc évben összefoglaló jellegű interdiszciplináris munkákat többek között Baetens Beardsmore (1982), Grosjean (1982), Skutnabb-Kangas (1984), Hamers–Blanc (1989), Hoffmann (1991), Baker (1998), Bartha (1999) jelentetett meg. Már ezt megelőzően, és később is, számos olyan könyv jelent, amely a kétnyelvűség kérdésköréből összefogó jelleggel, a bilingvizmussal kapcsolatos ismereteket egy-egy tudomány perspektívájából (nyelvészet, pszichológia, pedagógia, szociológia) vagy bizonyos tárgykörrel kapcsolatban összegezte. Az utóbbi harminc év néhány ilyen monográfiája, a teljesség igénye nélkül: Lambert–Tucker (1972), Göncz [Genc] (1981), Clyne (1982), Taeschner (1983), Cummins (1984), Göncz (1985), Harding–Riley (1986), De Houwer (1990), Skutnabb-Kangas (1997), Lanstyák–Szabó Mihály (1997), Navracsics (1999a), Deuchar–Quay (2000), Borbély (2001).

⁴ Az e fejezetben tárgyalt kérdésekkel kapcsolatban a szerző egyik tanulmányában (Göncz, 1995) részletesebben is kifejtette nézeteit, de további forrásként szolgálhat Göncz 1985:204–223 és Göncz, 1999:219–236 is.

⁵ A féltekék között a munkamegosztás nemcsak a beszédre érvényes, hanem más funkciókra is, ilyen értelemben beszélnek az *agyféltekék funkcionális aszimmetriájáról*. (A két félteke felépítésében sem azonos, van szerkezeti aszimmetria is: a legtöbb embernél a bal félteke valamivel nagyobb). A beszédén kívül a bal félteke az emberek többségénél kiemelt szerepet játszik a fogalmi gondolkozásban, a tervezésben, a döntések meghozatalában, az ingereket pedig szekvenciálisan és analitikusan dolgozza fel. A zenei és a matematikai képesség jobb féltekei adottság, de a látott dolgok felismerését, a térbeli tájékozódást is szolgálja, segítségével ismerjük fel az arcokat és reagálunk a testünkből érkező érzésekre, irányítja a metakommunikációt, dominál alvásakor az újszülöttnél, a relaxációs gyakorlatoknál, hozzá kapcsolódnak az érzelmi zavarok, az öröklött készségekhez közelebb álló „ösztönösebb” viselkedést képviseli. Működése inkább globális, holisztikus.

⁶ Ezt a rugalmasságot kell egyes vélemények szerint kihasználni, és a második nyelv tanulását intézményesen a negyedik és a nyolcadik életév között kell elkezdeni. Ekkor fogékony a gyerek a nyelvtanulásra, ez pedig a cortex neurofiziológiai érésének folyamatával hozható kapcsolatba.

⁷ A *nominális realizmus* jelenségét mint az óvodáskori gondolkodás sajátosságát, először Piaget tanulmányozta. Az óvodásgyerek gondolkodását (miután túljutott a gondolkodás fejlődésének első, érzékszervi-mozgásos stádiumán és a műveletek előtti – preoperacionális – stádiumba lépett) kétféle énközpontúság (egocentrizmus) jellemzi. A logikai egocentrizmus a perspektíva-váltás hiányára utal, a létre vonatkozó pedig a pszichikai és a fizikai valóság keveredésére

és meghatározza azt, ahogyan a gyermek a világot értelmezi. Az óvodásgyerekek ugyanis nem tud különbséget tenni a csak a fejében létező és a tőle független jelenségek között. Ennek egyik megnyilvánulása a szubjektív dolgok tárgyiasításában kifejezésre jutó realizmus („az álmom ott játszódik le ágya mellett a szobában, és mások is láthatják”), valamint a nominális realizmus is. Piaget megfigyelte, hogy 5–6 éves korban a gyerekek elutasítják azt a lehetőséget, hogy a tárgyak elnevezései változtathatók, és a szót az általa jelölt tárgy láthatatlan tulajdonságának vélik. A szubjektív jellegű, csak az emberek fejében létező megnevezés tárgyiasítása miatt, a gyerekek úgy vélik, hogy annak megváltoztatásával, mivel fontos attribútuma a tárgynak, maga a tárgy is megváltozna. 7–8 éves korban (a konkrét műveletek stádiumának kezdetekor) kezd lazulni a szó és a tárgy kapcsolata, de a szó konvencionális jellegét a gyerekek még nem fogják fel. Elképzelésük az, hogy az elnevezést az első ember vagy Isten adta. 9–10 éves korban szabadulnak meg részben, 11–12 évesen (a formális műveletek szakaszának beindulásával) pedig teljesen a nominális realizmustól, vagyis az elnevezést jelként értelmezik, és megértik konvencionális jellegét. Számos vizsgálat igazolta, hogy a korai kétnyelvű tapasztalat felgyorsítja a nominális realizmus eltűnését, mivel a két nyelv hatásainak kitett gyerekek ugyanarra a tárgyra két különböző elnevezést hall és használnak, ugyanakkor érzékeli, hogy a tárgy mégsem változik. Ma a nominális realizmust a szótudat komponenseként a metanyelvi tudatosság fejlődése kapcsán vizsgálják (l. a 2. tanulmányt).

⁸ Hasonló mechanizmusokra épülnek az idegennyelv oktatásában alkalmazott audiolingvális és audiovizuális módszerek: a tanuló az automatizmusig ismétli a célnyelvet lehetőleg anyanyelvi szinten birtokló oktató valós kommunikációt utánzó közléseit, miközben sikeres viselkedéséért dicséretben részesül, amit az élmények szintjén az elégedettség érzése mint belső pozitív megerősítés, méginkább tetézik. A tanuláspszichológia elvei szerint pedig a viselkedést (esetünkben a sikeres ismétlést) kísérő pozitív következmény az ilyen magatartás erősíti, és szokássá fejleszti.

⁹ A beszéddel és nyelvvel kapcsolatos pszichológiai és nyelvélektani ismeretek a következő források alapján bővíthetők: Bartha, 1999:176–184; Crystal, 1998:29–67, 285–324, 325–324; Göncz, 1999:115–123; Mérei–V. Binét, 1994:4–58; Hebb, 1994:64–70; Bernáth–Révész, 1994; Péter, 1996:92–105, 152–161.

¹⁰ Egyes szerzők (pl. Kontra, 1999:10) kiemelik, hogy a huszadik század második felében – és ekkor vált a kétnyelvűség is a nyelvészetben intenzív kutatások tárgyává – „markánsan elkülönült két nyelvészeti irányzat”: az elméleti és a szekuláris nyelvészet vagy szociolingvisztika. Az utóbbi a nyelvet társadalmi beágyazottságában vizsgálja a valóságos nyelvi viselkedés adatain, ezért óhatatlanul kapcsolatba kerül a kutatott közösségek társadalmi problémáival, így a nyelvi kisebbségek gondjaival, többek között a kétnyelvűséggel is. A szociolingvisztika egyike azoknak a nyelvészeti diszciplínáknak, amelyek ezt a kérdést főtémaként vizsgálják, és a nyelvészeti alapképzéssel rendelkező kétnyelvűség-kutatók közül sokan a szociolingvisztikai szemlélet hívei. A kétnyelvűség lélektana a társadalmi kétnyelvűséggel kapcsolatos ismeretekből nagyon sokat vett át a kétnyelvűség szociolingvisztikájából.

¹¹ A *pszicholingvisztika* a nyelvi valóság lélektani, illetve a pszichikai valóság nyelvi vonatkozásait tanulmányozó diszciplína. Az embert vizsgálja a kommunikáció folyamatában, figyelembe véve a modern nyelvészetnek a nyelvről vallott nézeteit. Érdeklődik a kódolás és dekódolás folyamatai iránt, vagyis aziránt, hogyan alakul a gondolat közléssé, illetve a közlés gondolattá, illetve hogyan aktualizálódik a nyelv mint jelrendszer a beszédben mint viselkedésben. Tanulmányozza a beszéd szerepét is a gondolkodásban, valamint a gondolkodás és egyéb lelki funkciók szerepét a beszédben. Az anyatudományok módszertani és tárgyi szintéziseként jellemezhető.

Ágai közé tartozik az elméleti pszicholingvisztika (tárgya a lingvisztika mint a nyelv általános tudományának lélektani elemzése), a kísérleti pszicholingvisztika (a lelki és a nyelvi jelenségek kapcsolataira utaló feltételezések kísérleti ellenőrzése), fejlődési pszicholingvisztika (a beszéd és a gondolkodás kapcsolata a mentális fejlődés folyamán, a dajkanyelv, nemverbális és preverbális kommunikáció), biológiai pszicholingvisztika (a nyelvi univerzálék és a biológiai alapok kapcsolatai), klinikai pszicholingvisztika (beszérendellenességek, afázia, pszichoitikusok beszéde), antropológiai pszicholingvisztika (a beszéd és nyelv kultúrdeterminánsai, a Sapir-Whorf-féle hipotézis), szociális pszicholingvisztika (a beszéd szociális funkciói, egyéni és csoportkülönbségek a beszédben, a beszéd szerepe a szocializációban), valamint a kétnyelvűség pszicholingvisztikája (a kétnyelvűek nyelvi, nyelvhasználati kérdései). Gósy (1999) meglátásában a pszicholingvisztikának öt *területe* van: beszédprodukción, beszédészlelés és -megértés, az anyanyelv elsajátítása, beszérendellenességek és az olvasás.

¹² A nyelvek fejlettségi szintjére (és a köztük lévő különbségek segítségével a kétnyelvűség fokára és típusára) más mutatókból is következtetni lehet. Ilyen eljárás pl. a becslés vagy önbecslés is. Gyerekek esetében szüleik vagy nevelőik/tanáraik becsülik fel a gyerek mindkét nyelvében a produktív és receptív nyelvi készségeket, többnyire öt vagy hét egységből álló skálákon (l. Göncz, 1985:206, 209), a felnőttektől önbecsléses adatokat kérhetünk.

¹³ A fejezetben ismertetett kutatásokat l. részletesebben: Göncz, 1974, 1975, 1984, 1985:17–81; Göncz–Varga, 1986. A balansz-domináns és koordinált-összetett kétnyelvűség kapcsán felmerülő problémákról Bartha, 1999:184–188 értekezett.

¹⁴ Ezeknek részletes bemutatását l. Göncz, 1982; 1985:110–124.

¹⁵ L. e kötet 2. tanulmányát a metanyelvi képességek fejlődéséről.

¹⁶ L. e kötet 3. fejezetének munkáit.

¹⁷ Így pl. a konzervációs feladatokban sikertelen gyerekek kudarcot vallanak a metanyelvi képességek vizsgálataiban is, mert ugyanazt a stratégiát használják: az óvodáskori gondolkodás egocentrizmusából eredő centrálásra, egyetlen információra összpontosítanak. A sikerhez viszont decentráció szükséges, nézőpontváltás, mert el kell vonatkoztatni a jelentést, vagyis nem a nyelv megszozott használatára, hanem a szerkezetére kell figyelni.

¹⁸ Feltehető a kérdés: hogyan lehetséges ez, amikor már az újszülött is rendelkezik a különböző hangok megkülönböztetésének képességével? Az embe-

ri beszéd észlelésével foglalkozó kutatások kimutatták (Liberman, et al., 1974), hogy az akusztikus jel szegmentációja nem azonos a fonemikus szinten történő szegmentációval. A fonemikus szegmensek akusztikus szinten nagyobb, szótagokat megközelítő egységekbe ágyazódnak. Pl. egy három fonemikus szegmensből álló szóban a kezdő és a szóvégi mássalhangzó összerosódik a köztük elhelyezkedő magánhangzóval, és egy akusztikus jelet képeznek, így nincs pontos akusztikus kritérium (mint a szótagoknál), amely arra utalna, hol végződik az egyik, és hol kezdődik egy másik hang. Úgyszintén egy fonéma hangzása nemcsak egyéni alakjától függ, hanem a szó többi fonémájával való kapcsolatától is. A szótagokra való tagolás ezért természetesebb és korábban jelentkezik; a fonemikus tagolás kevésbé természetes formája a szavak elemzésének, és nagyobb nehézségeket okoz az óvodásgyerekek számára.

¹⁹ L. a 7. jegyzetet a nominális realizmusról. Jelenléte a szótudat e komponensének hiányára utal.

²⁰ Felméréseink folyamán megfigyeltük olyan tényezők hatását is, amelyekre más kutatók hívták fel a figyelmet, de mi rendszeresen nem vizsgáltuk őket. Úgy tűnik, hogy a fonemikus tagolás sikerességét a már említett tényező, vagyis az adott nyelv fonetikai sajátosságai mellett, maga a fonéma típusa és helyzete is befolyásolja. A vizsgálati alanyok a kezdeti pozícióban lévő fonémákat könnyebben azonosítják, mint a középső és szóvégi pozícióban lévőket, a kezdeti mássalhangzót szintén könnyebb azonosítani, ha magánhangzó követi, de az is bebizonyosodott, hogy az iniciális mássalhangzók könnyebben analízálhatók, a szóvégiek pedig sikeresebben szintetizálhatók. [Itt jegyezzük meg, hogy a fonemikus tudatosság meghatározását szolgáló eljárások többsége a hangtagolási képesség vizsgálatát részesíti előnyben, és kevesebbet foglalkozik a szintetizálás képességével. A kutatások azonban azt mutatják, hogy a fonémák szintézise könnyebben elsajátítható, ha a gyerek a fonemikus szegmentálás minimális fejlettségi szintjét már birtokolja (Fox & Routh, 1976). Ezért a fonémátagolási képesség meghatározása fontosabb, és a kutatók is erre összpontosítanak.] Az analízis sikerességét a szegmensek száma is befolyásolja. Így pl. a szótagtagolásnál a legnagyobb gondot a CVC típusú egyszegmensű szavak képezik (pl. kés), mert a gyerekek gyakran, meghosszabítva a magánhangzót, két szótagra bontják a szót: CV–VC, vagyis ké–és. A szó típusa, a gyerek személyes viszonyulása az elemzett szóhoz (pl. a saját neve vagy valamilyen számára semleges tárgy) nincs hatással az eredményre, viszont az alkalmazott technikák, mivel követelményeikben nagyon eltérnek, erősen befolyásolják a vizsgálati alanyok sikerességét.

²¹ Érdekességként megemlíthető, hogy vizsgálati alanyok nem értették az olyan feladatot, amelyben összetett szavakat kellett volna összetevőikre tagolni, és amely szintén mutatója lehetne a kialakult szótudatnak. Így pl. egyik vizsgálati alanya szerint a „hétévesek” kifejezés hat éves gyerekből meg egy évből tevődik össze.

²² Ismeretes, hogy a gyermeknyelv-kutatók régen felhívták a figyelmet arra, hogy a kétnyelvű és egynyelvű gyerekek másként viszonyulnak a nyelvhez (Leopold, 1949; Imedadze, 1967; Ianco–Worrall, 1972; Ben–Zeev 1977; Cum-

mins 1978): a kétnyelvűek korábban felfigyelnek a nyelvi jelenségekre, és fejlettebb a nyelvi analitikus képességük. (Valójában ez a lényege annak, amit ma metanyelvi tudatnak nevezünk.) Szélesebb kontextusban elemezve e kérdést, a fenti megállapítás összecseng a beszéd és a gondolkodás kapcsolatait elemző kutatók véleményével, miszerint a beszéd a környezet fontos aspektusaira irányítja a figyelmet. Ez kétnyelvűségi helyzetben úgy konkretizálódik, hogy a gyerek a két, birtokában lévő nyelv különböző szavaival jelöli ugyanazokat a dolgokat, ez az ismétlődő tapasztalat pedig elősegíti, hogy a kétnyelvű gyerekben korábban tudatosodjon: a szó elválasztható attól, amit jelöl. Ezáltal a gondolkodás is megszabadul a beszéd béklyóitól, és korábban ráirányul a tárgyak igazán eszenciális sajátosságaira, de a nyelvi eszközök is – leválasztva arról, amit jelölnek – szintén korábban a figyelem középpontjába kerülnek, és analízis tárgyává vál(hat)nak. Hogy elkerüljék a nyelvi interferenciát, a kétnyelvű gyerekek különböző stratégiákat építenek ki (pl. komparálják nyelveik nyelvtani struktúráit és szavait), ami szintén a nyelvi tudatosság jellemzője. A kétnyelvű gyerekek ilyen viszonyulására a nyelvhez mi is felfigyeltünk, még mielőtt rendszeresen vizsgálni kezdtük a metanyelvi tudatot. Egyik kutatásunkban (Göncz [Genc], 1973), első osztályosok világképét elemezve megállapítottuk, hogy a 7 éves kétnyelvű gyerekek sikeresebbek a szavak hosszúságának megítélésében, mint az egynyelvűek: elvonatkoztatják a szavak hosszúságát az általuk jelölt tárgytól vagy élőlénytől. Ma ezt a szótudat egyik megnyilvánulásaként tartják számon.

²³ Egy másik kutatásban (Göncz [Genc]–Jovin, 1997) megismételtük vizsgálatunknak ezt a részét 6 éves, szintén szerbajkú, igen jó szociális körülmények között élő óvodásokon, azzal, hogy belemerülési program angol volt, és angolt tanult hagyományos módon a másik kísérleti csoport is. A metanyelvi tudat minden mutatójában, vagyis a szótagtudat, a fonématudat és a szótudat mutatóiban, az eredmények egyértelműen a kétnyelvű tapasztalattal rendelkező csoportok irányába alakultak, azzal, hogy a nehezebb feladatokban – az első hang eltagolása és a megmaradt hangok kiejtése, vagy a névcseré elfogadása, illetve a szópárok hosszúságának értékelése – a belemerülési programba bekapcsolódott óvodások érték el a legjobb eredményeket. A szerzők véleménye: a kétnyelvű tapasztalat hatására felgyorsult metanyelvi fejlődés lehet a legelfogadhatóbb magyarázata annak, hogy a hozzáadó kétnyelvűségi helyzet ösztönző hatásai a kognitív funkcionálás egyes mutatóiban később is megtalálhatók.

²⁴ Itt említjük meg, hogy Hajduk (1997) nem talált jelentős különbségeket olyan óvodások metanyelvi tudatosságában, akik egy, két, illetve három nyelv hatásainak voltak kitéve: az egynyelvű csoport a szerb, az egyik kétnyelvű csoport a ruszin és a szerb nyelvet használta, a másik pedig e két nyelv mellett angolul is tanult hagyományos módon, hetente két órát. A fonéma- és szótudat, valamint általános metanyelvi tudatot regisztráló *Rímelési teszt* eredményeiben hasonlította össze a csoportokat. A *Rímelési teszt*nél a gyerekek meg kell mondania, hogy a felkínált szavak közül melyik rímel egy megadott szóval, miközben a lehetséges válaszok között olyanok is vannak, amelyek jelentésükben megegyeznek vagy hasonlóan a hívószóra, de nem rímelnek vele, és olya-

nok is, amelyek rímelnék, de jelentésükben különböznek tőle. Šimonji (1997) sem talált különbségeket szerb egynyelvű és szlovák-szerb domináns és balansz 6;7 éves nagycsoportos óvodások csoportjai között a nominális realizmus meglétének szintjében, viszont a kétnyelvűek a mondatokat sikeresebben tagolták szavakra, mint az egynyelvűek. A vizsgálati alanyok neme az eredményeket nem befolyásolta, viszont a *Szópárok tesztben*, amellyel a nominális realizmus fokát határozta meg, az eredménnyel az intelligencia szintje szignifikáns kapcsolatban állt. Az utóbbi két vizsgálat tanulsága szerint, ha az első és második nyelv genetikailag és strukturálisan közel áll egymáshoz, a kétnyelvű tapasztalat hatásai a metanyelvi fejlődésre kevésbé jelentősek, mint amikor a nyelvek között nagyobbak a különbségek, de a metanyelvi tudat egyes megnyilvánulásai akkor is kifejezésre jutnak.

²⁵ A vizsgált települések a Vajdaságban: szórványfalvak Tiszaszentmiklós (Ostojićevo), Kisbelgrád (Mali Beograd) és Piros (Rumenka); szórványváros Nagybecskerek (Zrenjanin); tömbfalvak Tóthfalu (Totovo Selo), Oromhegyes (Trešnjevac) és Horgos (Horgoš); tömbvárosok Zenta (Senta) és Topolya (Bačka Topola).

²⁶ A szórványtelepülésnél a magyarok részaránya a lakosságban 10–30%, a tömbtelepülésen több, mint 70%. Falunként az 5000-nél kevesebb lakosú települést, városként a 10 000-nél több lakost számláló helységet definiáltuk. Az egyes régiók településszerkezete és a magyarajkú lakosság eloszlása miatt ezeket a szempontokat kissé rugalmasabban kezeltük.

²⁷ A minták sajátosságai régiók szerint a jelen kötet *Nyelvi és szociológiai változók összefüggése a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél kisebbségi és többségi helyzetben* c. tanulmányban részletesen megtalálhatók.

A mintaválasztás szabályait a kontrollcsoportos felmérések követelményeinek megfelelően határoztuk meg (a csoportok kiegyenlítése a releváns tényezőkben), de az adatfelvételkor felmerült nehézségek miatt a csoportok szociológiai jellemzői mégsem teljesen azonosak. A csoportok nem különböznek végzettségben (alsó+középfok–felsőfok bontásban: $\chi^2=9,39$, $df=6$, $p<0,05$) és foglalkozásban (fizikai munkás–szellemi dolgozó bontásban: $\chi^2=7,65$, $df=7$, $p<0,05$), viszont az életkort illetően a vajdasági csoport fiatalabb a magyarországinál ($\chi^2=6,38$ $df=2$, $p<0,05$) és az összes többi régió adatközlőinél is (a χ^2 -ek: Vajdaság–Felvidék 12,84 $df=2$, $p<0,01$; Vajdaság–Kárpátalja 14,48 $df=2$, $p<0,01$; Vajdaság–Erdély 14,39 $df=2$, $p<0,01$; Vajdaság–Muravidék 7,71 $df=2$, $p<0,05$; Vajdaság–Ausztria 17,33 $df=2$, $p<0,01$). Más csoportok között nincsenek jelentős életkori különbségek. Ugyanakkor megemlítenéd, hogy bár a vajdasági minta ugyan statisztikailag szignifikánsan fiatalabb a többi mintánál, a valóságban azonban ez a különbség nem okvetlenül jelentős, mert elsősorban a 40–50 évesek kategóriáján belül mozog, ami a különbség fontosságát csökkenti. Nem valószínű ugyanis, hogy ebben az életkorban a variációk jelentősebben befolyásolnák a beszédviselkedést. Az egyes régiókban különben az átlagos születési évek a következők: Felvidék 1952,2, Kárpátalja 1952,6, Erdély 1952,3, Vajdaság 1957,8, Muravidék 1951,0, Ausztria 1947,9 és Magyarország 1953,0. Ezenkívül a vajdasági csoportban több a nő és kevesebb a férfi, mint a

felvidékiek, kárpátaljaiak és az erdélyiek csoportjában (a χ^2 -ek: 9,08df=1, $p<0,01$; 6,29df=1, $p<0,01$; 9,71df=1, $p<0,01$), míg más minták között jelentős nembeli különbségek nincsenek. Végzettségben ($\chi^2=9,39df=6$, $p>0,05$) és foglalkozásban ($\chi^2=7,65df=7$, $p>0,05$) a már említett felszínes kettős bontásban az egyes országok csoportjai között nincsenek szignifikáns eltérések. A további elemzések kimutatták, hogy a végzettség és a foglalkozás mint változók (ezekben a csoportok nem különböznek) jelentősebben korrelálnak a válaszadók nyelvi viselkedésével, mint a nembeli és életkori variációk (hatásuk nem egyértelmű és kisebb). Mindezek ismeretében ezért állítható, hogy a csoportok eredményeinek összehasonlítása, a szerényebb kontroll ellenére is, megfelelő óvatossággal, indokolt.

²⁸ Következményeiről lásd Gereben, 1996:91–92.

²⁹ A klasszikus értelemben vett ferguson-i diglossziánál a formális beszédhelyzetekhez kötött, emelkedett (E) és az informális helyzetekhez kapcsolódó közönséges (K) nyelvi változatot állítják szembe egymással, és ezek nyelvileg és a funkciók szempontjából is elhatárolhatók. Az E változat elsősorban az írott szövegekre jellemző, és a szépirodalomhoz, tudományhoz, valláshoz, államigazgatáshoz, oktatáshoz kapcsolódik, a K változat elsősorban a beszélt nyelvhasználati formában szokásos, a magánéletben, a mindennapi társalgásban, a szórakozásban használatos, valamint a népi irodalomban. Az E változatnak nagy a presztízse, tekintélyes irodalmi örökség kapcsolódik hozzá, a beszélők iskolában sajátítják el (senkinek sem az anyanyelve), nagyfokú a standardizáltsága és a kodifikáltsága. A közönséges változatot anyanyelvként, otthon sajátítják el, eltérő mértékben standardizált és nem kodifikált. A standard és a hagyományos nyelvjárások együttélése egy nyelven belül a társadalmi kettősnyelvűség. Fishman értelmezésben az E és a K változat tartozhat különböző nyelvekhez is, így egyesek az E változatot a többség nyelvével, a K-t a kisebbség nyelvével azonosítják, bevezetve a tri- és a poliglosszia fogalmát (L. Lanstyák, 1993, 1994; Ferguson, 1975; Fishman, 1967, 1978, 1980).

³⁰ A jelen tanulmány a kutatásról írt jelentésnek csak a nyelvészeti részét tartalmazza. A szerző ugyanis a jelentés bevezető részében adott történeti szociolingvisztikai elemzést (A Jugoszláv Szövetségi köztársaság földrajzi és népesedési viszonyai, Vajdaság földrajzi és népesedési viszonyai, A vajdasági magyarok helyzete 1918-tól napjainkig, A kontaktushelyzet és az érintkező nyelvek és etnikumok sajátosságai, Az érintkező nyelvek és beszélők szocio- és pszicholingvisztikai státusa, Az érintkező nyelvek és beszélők nyelvpolitikai helyzete) egyrészt már korábban részletesebben elvégezte (Göncz, 1999:33–132), másrészt ezeket a kérdéseket, az utóbbi évek nagy politikai és népesedési változásait is figyelembe véve, számos kutató igen hozzáértően és a frissebb forrásokra támaszkodva vizsgálta. (Példaként említjük, hogy a Magyarságkutató Tudományos Társaság gondozásában megjelentetett kötetek közül *A vajdasági marasztaló* (2000) c. gyűjteményben Hegedűs Vajdaság történetéről 1944-ig, Mirmics K. a vajdasági magyarság 1918 és 1991 közötti népesedési és társadalmi helyzetéről, Gábrity-Molnár a gazdasági és a szellemi élet kérdéseiről, valamint a vallási életéről ad részletes ismertetést, Bori a vajdasági magyar irodalom

rövid történetét, Csáky-Sörös a vajdasági könyvtárak helyzetét, Gerold és Franyó a vajdasági magyar színjátszást, Beszédes a bácskai és a bánsági magyarság népeletének néhány vonatkozását ismerteti. Ugyanitt Mirnics Zs. A vajdasági magyar sajtó helyzetét, ifj. Korhecz a joggyakorlatot, Mirnics K. a politikai szerveződést, Bosnyák pedig a délvidéki magyar tanügyi, művelődési, tudományos és művészeti civil szervezetek múltját és jelenét mutatja be. A *Fészek-hagyó vajdaságiak* (2001) c. tanulmánykötetben demográfiai és migrációs kérdésekkel többek között Mirnics K., Kicošev, Szalma, Gábrity-Molnár, T. Mirnics és mások foglalkoznak, míg a *Kisebbségi létjelenségek* (2003) c. kötet szórvány- és szociolingvisztikai kutatások vajdasági magyarságra vonatkozó tanulmányainak szerzői Mirnics K., Hajnal V., Bagi, Tóth-Glemba, Mikes, Szőke, Andrić, Rajsli és Papp. E kötetben Losonc, Vajda és Gábrity-Molnár a vajdasági magyar értelmiség helyzetét is elemzi). Az érdeklődő olvasó ezekből részletes információkhoz juthat. E fejezetek beiktatását a jelen tanulmányba nem tartottuk célszerűnek azért sem, mert rövidített változata angol nyelven is megjelenik az amszterdami John Benjamins kiadó IMPACT szociolingvisztikai sorozatában a *Hungarian language contact outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language* c. tanulmánykötetben a *Hungarian in the former Yugoslavia (Vojvodina and Prekmurje)* c. tanulmányban (társszerző Vörös Ottó). A kötet szerkesztője Fenyvesi Anna.

³¹ Az újabb szociolingvisztikai kutatásokban Lanstyák–Szabó Mihály (1997: 75–80) a magyar-szlovák kétnyelvűséget kutatva a következő változatok használatának gyakoriságát vizsgálták: jelöletlen birtokos jelzős szóösszetétel: birtokos jelzős szó szerkezet (pl.: *nőnap/nők napja*); jelentéssűrítő összetétel: minőségjelzős szókapcsolat (pl.: *tagdíj/tagsági díj*); fosztóképzővel és esszivi-modalisi képzővel ellátott főnév/névetű szerkezet (pl.: *maradékalanul/maradék nélkül*); -z(ik) vagy -l igeképzővel ellátott főnév-határozós szó szerkezet (pl.: *buszozás/utazás busszal*). Ők említik, hogy a szétagoló tendencia megnyilvánulásaként fogható fel a redundáns névmások használata (1997:90, pl.: *látlak/látlak téged*) és a hasonlítóval kapcsolatos esetek is (1997:96, pl.: *magasabb nála/magasabb, mint ő*). A redundáns névmások preferenciája érdekes módon az elvárással ellentétben kifejezettebbnek bizonyult az egynyelvű magyarországi magyaroknál, mint a kétnyelvű környezetben élő vajdasági magyarok esetében (Göncz, 1998:129–130).

³² A feladatokat elsősorban a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) 3. változatából vettük át, esetenként módosítva rajtuk (Kontra, 1990).

³³ L. a 26. jegyzetet.

³⁴ Az összes többi feladatnál a különbség szignifikánsan a tömörítő tendencia irányában hat. Még a *ne türelmetlenkedj/ne légy türelmetlen* változónál is, ahol mindössze 8,6%-kal gyakoribb a szintetikus megoldás preferálása, a különbség statisztikailag jelentős ($\chi^2=6,08$, $df=1$, $p<0,05$).

³⁵ A szintetizáló tendencia előnyben részesítése az egynyelvűeknél, a kétnyelvűekhez viszonyítva, feladatonként változik: a legkifejezettebb a *tagdíj/tagsági díj* esetében (40,3%) és a legkevésbé kifejezett a *kinyithatom/ki tudom nyitni* esetében (1,2%). A különbséghez statisztikailag jelentősen a 9. feladat (szépítke-

zik/szépítgeti *magát*) 20,9%-os különbséggel ($\chi^2=18,87$, $df=1$, $p<0,00$), a 2. feladat (buszozás/utazás *busszal*) 23,3%-os különbséggel ($\chi^2=21,06$, $df=1$, $p<0,00$), és leginkább az 1. feladat (tagdíj/tagsági *díj*) 40,3%-os különbséggel ($\chi^2=64,51$, $df=1$, $p<0,00$) járul hozzá. A többi változónál, bár az egynyelvűek előnyben részesítik a tömörítő megoldást, az eltérések statisztikailag nem szignifikánsak.

³⁶ A régiók összehasonlítását a kutatócsoport közös *tot99.sys* (SPSS) adatfájllal is elvégeztük, diszkriminancia analízist alkalmazva. Ezzel az eljárással megállapítható azoknak a funkcióknak (kanonikus változóknak) a száma és összetétele, amelyek szerint az összehasonlított csoportok leginkább különböznek egymástól. Bár nincs szándékunkban itt részletesen elemezni az így kapott eredményeket, mégis megjegyezzük, hogy nagyon összecsengenek azokkal az egyszerűbb statisztikai eljárások folyamán nyert eredményekkel, amelyekre e tanulmányban hivatkozunk. A diszkriminancia analízis három olyan jelentős, jól értelmezhető funkciót választott ki, amelyek a hét összehasonlított régiót egymástól megkülönböztetik. Az I. funkcióval két változó – *szépítette magát/szépítkezett* és az *utazás busszal/buszozás* van jelentős korrelációban ($R=0,841$ és $R=0,544$), de negatívan határozza meg a *banki számla/bankszámla* változó is ($R=-0,323$). A II. funkciót a *tagsági díj/tagdíj* változó ($R=0,784$) és a *légi tér/légtér* változó ($R=0,604$) definiálják leginkább. A III. funkcióval ($R=0,670$ -el) a *banki számla/bankszámla* változó van legnagyobb korrelációban, de a *légi tér/légtér* ($R=-0,393$) és a *ne légy türelmetlen/ne türelmetlenkedj* ($R=-0,377$) is jelentős korrelációt mutat vele. A csoportcentroidok alapján az I. funkció leginkább a Vajdaságot (0,559), a Felvidéket (0,503) és Magyarországot (0,445) választja el Erdélytől (-0,643) és a Muravidéktől (-0,592). Ez annyit jelent, hogy a Vajdaságban, a Felvidéken és Magyarországon a *szépítkezik* és a *buszozás* norma szerinti változatok, míg Erdélyben és a Muravidéken a *szépítgeti magát* és az *utazás busszal* analitikus formák a használatosabbak, de egyben a Vajdaságban és a Felvidéken gyakrabban részesítik előnyben a *bankszámlát* is, mint a Muravidéken és Erdélyben. Más szavakkal, a Vajdaság, a Felvidék és Magyarország standardabb a *szépítkezés* és a *buszozás*, valamint a *bankszámla* változat gyakoribb használatában, mint Erdély és a Muravidék. A II. funkció szerint a csoportcentroidok Magyarországot különböztetik meg az összes többi régiótól (különösen Ausztriától és a Kárpátaljától, legkevésbé Erdélytől). Magyarországra a *tagdíj* és a *légtér* használata jellemzőbb, a többieknél ehhez viszonyítva inkább a *tagsági díj* és a *légi tér*. A III. funkció Kárpátalját és Vajdaságot diszkriminálja, azzal, hogy az elsőhöz a Muravidék és részben Magyarország és Ausztria, a másodikhoz a Felvidék és Erdély hasonlít. Kárpátalján a *banki számla*, a Vajdaságban a *bankszámla* változat a gyakoribb. Az elmondottakból következik, hogy az első három jelentős funkció szerint a csoportokat leginkább a *szépítgeti magát/szépítkeznek*, *tagsági díj/tagdíj*, *légi tér/légtér* és a *banki számla/bankszámla* változók különítik el, azzal, hogy az analitikus változatok közül a *szépítgeti magát* és az *utazás busszal* különösen Erdélyben és a Muravidéken, a *tagsági díj* és a *légi tér* Kárpátalján, a *banki számla* pedig leginkább a Kárpátalján és a Muravidéken használatos.

³⁷ Magyarország–Felvidék: $\chi^2=36,55$, $df=1$, $p<0,00$; Magyarország–Kárpátalja: $\chi^2=45,03$, $df=1$, $p<0,00$; Magyarország–Erdély: $\chi^2=34,93$, $df=1$, $p<0,00$;

Összevont jegyzetek

Magyarország–Vajdaság: $\chi^2=45,78$, $df=1$, $p<0,00$; Magyarország–Muravidék: $\chi^2=35,37$, $df=1$, $p<0,00$; Magyarország–Ausztria: $\chi^2=19,15$, $df=1$, $p<0,00$; Erdély–Muravidék: $\chi^2=3,04$, $df=1$, $p<0,10$; Erdély–Vajdaság: $\chi^2=2,72$, $df=1$, $p<0,10$

³⁸ Vajdaság–Felvidék: $\chi^2=0,43$, $df=1$, n. sz.; Magyarország–Vajdaság: $\chi^2=2,14$, $df=1$, n. sz.; Magyarország–Felvidék: $\chi^2=23,97$, $df=1$, $p<0,05$; Magyarország–Kárpátalja: $\chi^2=9,59$, $df=1$, $p<0,00$; Magyarország–Erdély: $\chi^2=31,50$, $df=1$, $p<0,00$; Magyarország–Muravidék: $\chi^2=39,74$, $df=1$, $p<0,00$; Magyarország–Ausztria: $\chi^2=17,42$, $df=1$, $p<0,00$.

³⁹ Erdély–Felvidék: $\chi^2=6,66$, $df=1$, $p<0,01$; Erdély–Vajdaság: $\chi^2=5,36$, $df=1$, $p<0,05$; Erdély–Muravidék: $\chi^2=3,37$, $df=1$, $p<0,10$; Erdély–Magyarország: $\chi^2=3,19$, $df=1$, $p<0,10$; Kárpátalja–Felvidék: $\chi^2=3,84$, $df=1$, $p<0,05$

⁴⁰ Vajdaság–Felvidék: $\chi^2=0,42$, $df=1$, n. sz.; Kárpátalja–Felvidék: $\chi^2=33,24$, $df=1$, $p<0,00$; Erdély–Felvidék: $\chi^2=19,65$, $df=1$, $p<0,00$; Muravidék–Felvidék: $\chi^2=19,37$, $df=1$, $p<0,00$; Ausztria–Felvidék: $\chi^2=13,07$, $df=1$, $p<0,00$; Magyarország–Felvidék: $\chi^2=14,20$, $df=1$, $p<0,00$; Kárpátalja–Vajdaság: $\chi^2=28,49$, $df=1$, $p<0,00$; Erdély–Vajdaság: $\chi^2=15,39$, $df=1$, $p<0,00$; Muravidék–Vajdaság: $\chi^2=15,56$, $df=1$, $p<0,00$; Vajdaság–Vajdaság: $\chi^2=10,12$, $df=1$, $p<0,00$; Vajdaság–Magyarország: $\chi^2=10,75$, $df=1$, $p<0,00$; Kárpátalja–Erdély: $\chi^2=4,04$, $df=1$, $p<0,05$; Kárpátalja–Magyarország: $\chi^2=3,23$, $df=1$, $p<0,10$

⁴¹ Erdély–Felvidék: $\chi^2=9,94$, $df=1$, $p<0,00$; Erdély–Kárpátalja: $\chi^2=9,33$, $df=1$, $p<0,00$; Erdély–Ausztria: $\chi^2=3,17$, $df=1$, $p<0,10$; Erdély–Muravidék: $\chi^2=3,04$, $df=1$, $p<0,10$

⁴² Kárpátalja–Magyarország: $\chi^2=47,42$, $df=1$, $p<0,00$; Kárpátalja–Felvidék: $\chi^2=19,70$, $df=1$, $p<0,00$; Kárpátalja–Vajdaság: $\chi^2=19,56$, $df=1$, $p<0,00$; Kárpátalja–Erdély: $\chi^2=18,10$, $df=1$, $p<0,00$; Kárpátalja–Ausztria: $\chi^2=8,25$, $df=1$, $p<0,00$; Kárpátalja–Muravidék: $\chi^2=8,12$, $df=1$, $p<0,00$; Magyarország–Felvidék: $\chi^2=7,51$, $df=1$, $p<0,01$; Magyarország–Vajdaság: $\chi^2=9,90$, $df=1$, $p<0,00$; Magyarország–Erdély: $\chi^2=15,20$, $df=1$, $p<0,00$; Magyarország–Ausztria: $\chi^2=11,01$, $df=1$, $p<0,00$; Magyarország–Murántúl: $\chi^2=10,58$, $df=1$, $p<0,00$

⁴³ Kárpátalja–Magyarország: $\chi^2=7,18$, $df=1$, $p<0,01$; Kárpátalja–Erdély: $\chi^2=10,39$, $df=1$, $p<0,00$; Kárpátalja–Vajdaság: $\chi^2=7,15$, $df=1$, $p<0,01$; Kárpátalja–Ausztria: $\chi^2=3,21$, $df=1$, $p<0,10$; Felvidék–Erdély: $\chi^2=5,15$, $df=1$, $p<0,05$; Felvidék–Magyarország: $\chi^2=3,84$, $df=1$, $p<0,05$

⁴⁴ Muravidék–Vajdaság: $\chi^2=10,55$, $df=1$, $p<0,01$; Muravidék–Erdély: $\chi^2=6,25$, $df=1$, $p<0,05$; Muravidék–Magyarország: $\chi^2=4,13$, $df=1$, $p<0,05$; Ausztria–Vajdaság: $\chi^2=8,62$, $df=1$, $p<0,00$; Ausztria–Erdély: $\chi^2=4,75$, $df=1$, $p<0,05$; Ausztria–Magyarország: $\chi^2=3,10$, $df=1$, $p<0,10$; Kárpátalja–Vajdaság: $\chi^2=11,21$, $df=1$, $p<0,01$; Kárpátalja–Magyarország: $\chi^2=3,35$, $df=1$, $p<0,10$; Felvidék–Vajdaság: $\chi^2=4,66$, $df=1$, $p<0,05$

⁴⁵ Erdély–Muravidék: $\chi^2=0,19$, $df=1$, n. sz.; Erdély–Ausztria: $\chi^2=6,07$, $df=1$, $p<0,05$; Erdély–Kárpátalja: $\chi^2=23,11$, $df=1$, $p<0,00$; Erdély–Magyarország: $\chi^2=51,34$, $df=1$, $p<0,00$; Erdély–Felvidék: $\chi^2=52,92$, $df=1$, $p<0,00$; Erdély–Vajdaság: $\chi^2=68,75$, $df=1$, $p<0,00$; Muravidék–Ausztria: $\chi^2=2,63$, $df=1$, n. sz.; Muravidék–Kárpátalja: $\chi^2=9,22$, $df=1$, $p<0,00$; Muravidék–Magyarország: $\chi^2=27,07$, $df=1$, $p<0,00$; Muravidék–Felvidék: $\chi^2=27,93$, $df=1$, $p<0,00$; Muravidék–Vaj-

daság: $\chi^2=35,69$, $df=1$, $p<0,00$; Kárpátalja–Magyarország: $\chi^2=8,21$, $df=1$, $p<0,00$; Kárpátalja–Felvidék: $\chi^2=8,71$, $df=1$, $P<0,00$; Kárpátalja–Vajdaság: $\chi^2=13,13$, $df=1$, $p<0,00$

⁴⁶ Elemzésükhöz az akadémiai nyelvtant és néhány reprezentatív nyelvvel kiadványt használtak: Tompa szerk. 1961, 1970; Grétsy–Kovalkovszky szerk. 1983, 1985; Grétsy–Kemény szerk. 1996.

⁴⁷ Ellenpéldaként a szerzők a normatúlteljesítés (túlzott normakövetés) eseteit ismertetik, pl. amikor többes számú előzmény után (fogai) a változó többes számú, tehát nem standard változatát (lábai) többen preferálják az egynyelvűek, mint a kétnyelvűek körében, vagyis a kétnyelvűek standardabbak. Mivel a főnevek egyes illetve többes számának használata klasszikus nyelvhelyességi kérdés, és a kétnyelvű, de magyar tagozatra járó középiskolások közül is sokan hallottak a normáról, amelyhez igazodni szeretnének (mármint, hogy az egyes számú változat a „magyarosabb”), hogy magyarságukat – amit mások sokszor megkérdőjeleznek – bizonyítsák, jobban követik a normát. Az egynyelvűek nincsenek ilyen kényszerhelyzetben, mert nemzeti hovatartozásuk magától értetődő.

⁴⁸ Mint említettük, a feladatokat elsősorban a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) 3. változatából vettük át (Kontra, 1990), esetenként módosítva rajtuk, de ezeket alkalmazta Lanstyák–Szabó Mihály (1997) is. A kérdőívben még egy mondat szerepelt a többes szám használatával kapcsolatban. (JÓNAK TARTJA-E A KÖVETKEZŐ MONDATOT? *Az ilyen dolgokat mindig a barátokkal beszélem meg, felnőtt emberekkel soha*; a. jónak tartom, b. rossznak tartom, jobb így..., standard válasz: *barátaimmal*, nem standard: *barátokkal*). Ám a kapott eredményeket – mivel más jelenséget vizsgál, mint a többi mondat, és a feladat-típus is eltér a többitől – ebben a munkában nem elemezzük.

⁴⁹ A további elemzés azt mutatja, hogy a kétnyelvűségi állapot önmagában nem eredményezi ezt a szabályosságot, mivel pl. a vajdaságiak esetében nem érvényes ($\chi^2=1,70$, n.sz.), de az ausztriaiaknál is alig jut kifejezésre ($\chi^2=2,77$, $p<0,10$). A többi régióknál, a χ^2 -ek a következők: Muravidék 4,38, $p<0,05$; Kárpátalja 7,87, $p<0,01$; Felvidék 14,93, $p<0,01$; Erdély 37,95, $p<0,01$. Úgy tűnik, hogy a szabályosság inkább kapcsolatban van egy régió normatívabb vagy kevésbé normatív nyelvhasználatával, mint a kétnyelvűséggel, mivel a „normatívabb” régióknál (Ausztria, Magyarország, Muravidék, Vajdaság) nem, vagy kevésbé érvényes, az ingadozóbb nyelvhasználatú régióknál (Kárpátalja, Erdély, Felvidék) viszont kifejezettebb.

⁵⁰ Utólag elvégeztük az egyes és többes szám használata és a végzettség kapcsolatának részletesebb elemzését az egész Kárpát-medencére vonatkozóan és régióként is. A Kárpát-medence szintjén, függetlenül attól, két vagy hat kategóriára bontjuk-e a végzettséget, a legmagasabb végzettségűek mutatják a legstandardabb viselkedést. A régiókénti elemzés szerint, az alsó+középfok-felsőfok bontású végzettségnél a felsőfokú végzettségűek a standardabbak, ha pedig az elemzésnél a végzettséget árnyaljuk, különösen a Felvidéken, Kárpátalján, a Muravidéken, Ausztriában és Magyarországon átlag nő ugyan a végzettség szintjével a standard megoldások száma, de a részletesebb elemzés

azt mutatja, hogy a főiskolai végzettségűek kevésbé standardak, mint a középiskolások, bár standardabbak, mint az általános iskolai végzettségűek. (Más szavakkal, a sorrend: legstandardabbak a közép- vagy szakközépiskolai végzettségűek, majd a főiskolai végzettségűek, és végül az általános iskolát befejezettek, a szakiskolával rendelkezők pedig gyakran mindezen csoportoktól gyengébbek.) Ez a szabályosság egyes változók esetében a Vajdaságban is tapasztalható, Erdélyben azonban kevésbé: ott ez esetben is a főiskolával rendelkezők preferálják leginkább az egyes szám használatát.

Az, hogy a középiskolával rendelkezők a régiók többségében standardabbak, mint a főiskolai végzettségűek (vagy legalábbis kerülik a nem standard változatok használatát), valószínűleg azzal magyarázható, hogy a „szép” beszéd számukra hangsúlyosabban presztízskérdés, mint a felsőfokú végzettségűeknél, akik lezserebben viszonyulnak a nyelvi normához, ha a tőle való eltérés nem megbélyegzett változat. Esetünkben a második, többes számú változat nem stigmatizált, sőt az értelmi egyeztetés gyakran logikusabbnak és pontosabbnak tűnik, mint az alaki, ezért a legiskolázottabbak ezt használják. Emiatt mint csoport heterogénebb nyelvi viselkedést mutatnak. Az első vizsgálatnál valószínűleg az általános iskolával rendelkezők kevésbé standard eredményei annyira elfedték a középiskolai végzettségűek igyekezetét a nem standard formák kerülésére, hogy e két csoport együttes eredménye majdnem mindig kevésbé standardnak bizonyult, mint a legmagasabb végzettségűek válaszai.

⁵¹ Az adatfelvételért, a kérdőívben elvégzett modifikációkért és az eredmények statisztikai (számítógépes) feldolgozásáért Rózsa Nóra okleveles pszichológusnak (a vizsgálat lefolytatása idején pszichológushallgató) tartozunk köszönettel.

⁵² A vizsgált nyelvi változók Lanstyák–Szabó Mihály klasszifikációja szerint (1997:148–150) az EK változókhoz tartoznak. Az EK (egyetemes vagy univerzális, de egyben kontaktusváltozók) az egész magyar nyelvterületen változók, de a változó egyik formájának a többségi nyelvben olyan párhuzama van, amely a kétnyelvűeknél módosíthatja a változatok használati arányát anyanyelvükben. Pl. a szerb nyelvben a halmazott alany és az álltmány egyeztetésénél kötelezően a többes számú álltmány használatos (nem váltakozhat az egyes számmal, tehát a szerbben ez nem is változó), így a vajdasági magyarok esetében feltételezhetően erősíti a többes számú változat használati gyakoriságát. Ami a *generikus/feminizált foglalkozásnév* változót illeti, a szerbben is cserélődhet a két forma, de jelentősen gyakrabban fordul elő a feminizált forma a magyar nyelvhez viszonyítva, és ez kedvez az ilyen megoldás terjedésének a vajdasági magyarok körében.

⁵³ Akkor, 14 nyelvi jelenségre összevont eredmények alapján, a vajdaságiaknál a kevésbé standard megoldások a válaszok 24,1%-át, a magyarországiaknál 21,3%-át adták, ami szignifikáns különbségre utal.

⁵⁴ Thomason és Kaufmann (1988:35) véleménye szerint, amit Kontra (2001:698) idéz, ahhoz, hogy az átvevő nyelvben kontaktushatás jöjjön létre (vagyis jelentős strukturális változások), több száz éves intenzív nyelvi kontaktus és az átvevő nyelv beszélőinek széleskörű kétnyelvűsége szükséges. Ese-

tünkben, ha van is így értelmezett kontaktushatás, a kapott eredményben más tényezők hatása is érvényesülhet. Ugyanis a standard megismerésének és használatának korlátozott mértéke miatt, a kétnyelvű adatközlők a feladatokat problémahelyzetnek értelmezve, inkább a közlés tartalmára, mint a nyelvi formákra támaszkodnak. Ilyen hozzáállással pedig, pl. a többes szám esetében, az értelmi és nem az alaki egyeztetés tűnik logikusabbnak, vagyis a halmozott alanyhoz többes számú állítmányt is rendelnek hozzá. Ugyanez a logika a feminizálás esetében is: ha már a mondat nőre vonatkozik, a határozónak is a nőnemű alakját használják. Itt tehát nem annyira másodnyelv hatása érvényesül (bár ez sem kizárt, legalábbis azoknál, akik másodnyelvdominánsak, vagy másodnyelvi ismereteik magas szintűek), hanem inkább az anyanyelv szabályainak nem ismerése miatti, az egynyelvűektől eltérő megoldási stratégiája a feladatoknak: nem grammatikalitási ítéletek megtételéről, hanem a közlés tartalmára támaszkodó problémamegoldási módról van szó. Bármilyen legyen azonban a magyarázat, mit sem változtat azon az empirikus tényen, hogy az egynyelvűek és a kétnyelvűek válaszaiban bizonyos különbségek jelentkeznek.

⁵⁵ A χ^2 (khi-négyzet)-próbával azt vizsgáltuk, eltérnek-e a csoportok közötti sajátosságok, illetve nyelvhasználati adatok statisztikailag jelentősen egymástól. A korrelációs együtthatók két jelenség együttes változásaira utalnak (nem feltétlenül kauzális kapcsolatra). Ha a változás mindkét jelenségnél egyirányban történik (emelkedik vagy csökken), pozitív, ha ellentétes irányú a változás, negatív korrelációról beszélünk. Hogy a kapott értékek jelentősek-e vagy sem, az ún. szabadságfok (df) segítségével olvasható le a statisztikai táblázatokból. Korrelációs együtthatóknál nagy minták esetében a $0+/-0,20$ -as korreláció elhanyagolható vagy igen alacsony összefüggésre utal, a $+/-0,20+/-0,40$ -es alacsony, a $+/-0,40+/-0,70$ -es közepes és a $+/-0,70$ feletti együttható jelentős vagy nagyon jelentős összefüggést jelent.

⁵⁶ A nemzet pszichológiai vonatkozásairól, a csoportviselkedésről és az attitűdökről I. részletesen Aronson, 1994, Csepeli, 1993, Forgács, 1994, Rot, 1972.

⁵⁷ A nemzet szociálpszichológiai vonatkozásairól I. részletesebben Hódi, 1992.

Kutatásunk szempontjából különösen tanulságosak Hódi azon észrevételei (1990:6;30) hogy a vajdasági magyarság körében problémák vannak a csoport-hovatartozás vállalásával, illetve a nemzettudattal és a nemzeti érzésvilággal, magyarságukat sokan terhes örökségként kezelik, s büntudatot és félelmet vált ki bennük, ha nemzeti hovatartozásuk szóba kerül. A kisebbségi komplexusok hátterét a nemzetiségi kultúra beszűkülése és elsorvadása által előidézett nemzettudati elbizonytalanodásra vezeti vissza.

⁵⁸ Itt jegyezzük meg, hogy Vargha a vajdasági magyarok területi kötődésére vonatkozó adatokat érzékenyebb eljárásokkal is elemezte (t-teszt és alternatívái, illetőleg több összetartozó minta átlagainak összehasonlítása a MiniStat segítségével). Az elemzések kimutatták, hogy a vajdaságiak területi kötődésének átlaga Magyarországhoz (2,7) szignifikánsan nagyobb, mint a mai Jugoszláviához való kötődés átlaga (2,2), valamint hogy a régi Jugoszláviához való kötődés erőssége még a tendencia szintjén sem tér el a Vajdasághoz való kötődés erősségétől (Vargha, 2000:226–228 és 380–381).

⁵⁹ A kisebbség Capatorti (1979) definíciója szerint egy nem domináns pozícióban lévő, számbelileg alárendelt csoport az állam lakosságának többi részéhez viszonyítva, amelynek tagjai az állam állampolgárai lévén, a lakosság többi részétől eltérő etnikai, vallási vagy nyelvi sajátosságokkal rendelkeznek, és – ha csak hallgatólagosan is – az összetartozásnak olyan szellemét mutatják, mely kultúrájuk, vallásuk vagy nyelvük megőrzésére irányul. A vajdasági magyarságra akkor is érvényes a fenti meghatározás, ha a csoporthoz való tartozást nem objektív mutatók alapján határozzuk meg, hanem megvallás (tehát szubjektív kritérium) kérdéseként értelmezzük, mert erősen kapcsolódik saját kisebbségéhez (Göncz, 2000:85).

⁶⁰ A nyelvi jogokhoz tartozik az anyanyelv megszerzésének és használatának joga, az állam hivatalos nyelve elsajátításának joga, az idegen nyelvek szabad választásának és tanulásának joga, a kommunikációs hátrányok leküzdésének joga, annak a joga, hogy bárki azonosíthassa magát bármelyik nyelvvél és ezen a nyelven kaphasson oktatást, mindezek pedig a szólásszabadsággal, a törvény előtti egyenlőséggel, a közügyekben való részvétel jogával, az oktatáshoz való joggal, a személynévhasználat jogával, a gyermekjoggal, a vallásszabadsággal, a szabad mozgás és tartózkodási hely megválasztásának jogával vannak kapcsolatban (Szépe, 2000b:120–121).

⁶¹ A megkülönböztetést kanadai szociálpszichológusok vezették be (Lambert, 1972; 1975; 1977), és rendkívül termékeny magyarázó elvnek bizonyult, amikor értelmezni kellett az empirikus kutatások gyakran ellentmondó eredményeit a különböző típusú kétnyelvűségi helyzetek lehetséges hatásairól.

⁶² Az 1991. évi népszámlálás adatai az elkövetkező évek nagy politikai változásai és háborús eseményei folytán (kivándorlás, menekültek betelepítése stb.) jelentősen módosultak. A 2002. évi népszámlási adatok nem vethetők pontosan össze vele, mert Montenegróban és Koszovóban nem volt népszámlálás, ahol pedig megtartották, más módszertan szerint történt. Tanulmányunkban emiatt – szükség szerint – mindkét népszámlálás adatai előfordulnak. (A népszámlálási adatok frissítését e tanulmány nyomdába adása idején végezték.)

⁶³ A község vagy kommuna olyan társadalmi-államigazgatási önkormányzattal felruházott területi egység, amelyet a névadó város vagy nagyobb falu és a jogilag odasorolt települések képeznek.

⁶⁴ A Saint Germain-en Laye-i szerződés.

⁶⁵ Pl. teljes politikai jogfosztottság 1919–1922 között, földosztás csak telepeseknek, állami alkalmazottak elbocsátása, diszkriminációs adópolitika, a magyar iskolahálózat leépítése (Domonkos, 1992:55–57). 1929-ben a Vajdaságot a Dunai Bánsághoz, az ország kilenc új közigazgatási egységéhez csatolták, amelyben erősen csökkent a magyar népesség aránya az összlakossághoz viszonyítva. A hatalomváltás után igencsak gyengült a magyarság egyházainak befolyása is: az egyházi birtokokat elvették, hittudományi képzésre nem volt lehetőség, a felekezeti iskolák megszűntek.

⁶⁶ A Milošević-korszak befejeztével.

⁶⁷ A Szerb Köztársaság Alkotmánya (*Službeni glasnik Republike Srbije*, 1/90.)

⁶⁸ A hivatalos nyelv- és íráshasználatról szóló törvény (Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 1991/45, 1802).

⁶⁹ Az általános iskolai törvény (Zakon o osnovnoj školi, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 1992/50, 1726).

⁷⁰ A középiskolai törvény (Zakon o srednjoj školi, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 1992/50, 1716).

⁷¹ Ha a heterogén közösségekre kidolgozott oktatási tipológiák (pl. Skutnabb-Kangas, 1984) segítségével elemezzük a III. Jugoszlávia vajdasági magyar oktatási rendszerét, megállapítható, hogy nem támaszkodik kellő mértékben a kétnyelvűségi kutatások eredményeire, és bőven akadnak olyan megoldások, amelyek nem a kisebbségi tanulók javát szolgálják. Így pl. általános iskolai szinten a tanulók 20%-a, középiskolai szinten 35–40%-a nyelvi befullasztási program hatásainak van kitéve (anyanyelvét még tantárgyként sem tanulja), elszaporodtak az átírányítási (tranzitív) oktatási programok (sok tárgyat a magyar tagozatokon is szerbül tanulnak), a humán tárgyak programjaiból hiányoznak a magyar vonatkozású kulturális elemek, a tankönyvek nagy része pedig rossz minőségű fordítás szerbből.

⁷² Határozat az anyakönyvi kivonatok többnyelvű űrlapmintáiról és a bejegyzések módjáról, *VAT Hivatalos Lapja*, 2001/1.

⁷³ Határozat a nemzetiségek nyelvén történő főiskolai és egyetemi beiratkozásra feljogosító minősítő, felvételi illetve képességvizsgáról (Odluka o polaganju klasifikacionog ispita, prijemnog ispita, odnosno ispita za proveru sklonosti i sposobnosti za upis na višu školu i fakultet na jezicima narodnosti, *Službeni list APV*, 2001/1).

⁷⁴ Törvény a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságjogainak védelméről (Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, *Službeni list SRJ*, 2002/11).

⁷⁵ A törvény pl. nem tartalmaz szankciókat, és olyan feltételekhez (lojalitás) köti az alanyi jogon járó jogosultságokat, amelyek az alkotmány szerint egyébként is magától értetődőek. Így egy olyan szemléletet tükröz, hogy a kisebbségi jogokat az állam és a többség adományozza akkor, ha a kisebbség nem él velük vissza.

Összevont bibliográfia

- Ágoston Mihály (1990a) Rendszerbomlás? (Nyelvhasználatunk zavarai) Újvidék: Forum.
- Ágoston Mihály (1990b) A jugoszláviai magyarság anyanyelvéről. *Magyarok Vajdaságban. A Magyar Szó tematikai külöнкиadása*. Írta Burányi Nándor. Újvidék: Forum, 18–19.
- Ágoston Mihály (1994) Hogyan hová? Kiépíteni magunkba életképes anyanyelvet, hogy anyanyelvünkben (is) megmaradhassunk. *Híd*, LVIII, 1–4: 202–215.
- Andrić Edit (1992) Hivatalos helynévhasználat a két háború között és a mai Vajdaságban. *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II*. Budapest: Pszicholingva Nyelviskola – Széchenyi Társaság, 103–108.
- Andrić Edit (1995) A szerb nyelvnek a vajdasági magyar nyelvre gyakorolt hatása. In: Kassai Ilona, szerk. *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 235–243.
- Andrić Edit (2003) A szerb nyelv hatása a magyar általános iskolás tanulók nyelvére a Vajdaságban. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mircics Zsuzsa (szerk.), *Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 7., 193–214.
- Aronson, Elliott (1994) *A társas lény*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Baetens Beardsmore, Hugo (1982) *Bilingualism: Its Basic Principles*. Clevedon, Avon: Tieto Ltd.
- Bagi Ferenc (2003) Sremska Kamenica, a valamikori Camancz. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mircics Zsuzsa (szerk.), *Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 7., 119–142.
- Baker, Colin (1998) Key Issues in Bilingualism and Bilingual Education. Clevedon, Avon: Multilingual Issues.
- Bartha Csilla (1997) Helységneveink ragozása határainkon innen és túl. *Hungarológia*, 9: 179–193.
- Bartha Csilla (1999) *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bencédy József (1994) A beszélt nyelv és a norma. In: Kemény Gábor–Kardos Tamás (szerk.), *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 17–21.

Összevont bibliográfia

- Ben-Zeev, Sandra (1977) The Influence of Bilingualism on Cognitive Strategy and Cognitive Development. *Child Development* 48:1009–1018.
- Bernáth László–Révész György (szerk.) (1994) *A pszichológia alapjai*. Budapest: Tertia Kiadó.
- Bernstein, Basil (1974) *Class, Codes and Control*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Beszédes Valéria (2000) A bácskai és bánsági magyarság népeletének néhány vonatkozása. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Vajdasági marasztaló. Tanulmányok, kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 3., 145–157.
- Biacsi Antal (1994): *Kis délvidéki demográfia*. Életjel könyvek 57. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság.
- Bíró Andrea (1998) Razvoj i determinante svesti o rečima kao vidu metalingvističkih sposobosti. Diplomski rad. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Borbély Anna (1995) Attitűd és nyelvváltás egy magyarországi román nyelvközösségben. In: Kassai Ilona (szerk.), *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai, Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Borbély Anna (szerk.) (2000) *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Borbély Anna (2001) *Nyelvcseré*. Budapest: Az MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Bori Imre (2000) A vajdasági magyar irodalom. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Vajdasági marasztaló. Tanulmányok, kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 3., 91–120.
- Bowey, Judith. A–Tunmer, William. E. (1984) Word Awareness in Children. In: Tunmer, William.E.–Pratt, Christopher–Herriman, M. L. (eds.), *Metalinguistic Awareness in Children. Theory, Research and Implication*. Berlin: Springer-Verlag, 73–91.
- Bozóki Antal (1995) *Kisebbségi jogok. Dokumentumok és jogrendszer*. Újvidék: Forum-Dolgozók Kft.
- Capatorti, Francesco (1979): *Study of the Rights of the Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. New York: United Nations.
- Clyne, Michael (1982) *Multilingual Australia*. Melbourne: River Seine Publications.
- Crystal, David (1998). *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris.
- Csáky S. Piroska (2000) A kutatás színtere a könyvtár (Vajdasági hagyományos – nem digitális könyvtárak). In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Vajdasági marasztaló. Tanulmányok, kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 3., 121–128.
- Csepeli György (1993) *Bevezetés a szociálpszichológiába*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Csernicskó István (1997) A kárpátaljai magyarok kétnyelvűsége. Chicago–Budapest: *Szivárvány*, XVIII évf., 2: 117–124.
- Csernicskó István (1998) *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.

Összevont bibliográfia

- Csernicskó István–Váradi Tamás (szerk.) (1991) *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Budapest: Tinta Kiadó, 91–97.
- Cummins, Jim (1976) The Influence of Bilingualism on Cognitive Growth: a Synthesis of Research Findings and Explanatory Hypothesis. *Working Papers of Bilingualism*, Toronto: OISE, 9: 1–43.
- Cummins, Jim (1978) Bilingualism and the Development of Metalinguistic Awareness. *Journal of Cross-cultural Psychology* 9: 131–149.
- Cummins, Jim (1984) *Bilingualism and Special Education: Issues in Assessment and Pedagogy*. Clevedon, Avon: Multilingual Matters.
- Cummins, Jim (1993) Bilingualism and Second Language Learning. *Annual Review of Applied Linguistics*, 13: 51–70.
- De Houwer, Annick (1990) *The Acquisition of Two Languages from Birth: a Case Study*. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Houwer, Annick (2002) Comparing Monolingual and Bilingual Acquisition. *Alkalmazott Nyelvtudomány*, 1: 5–18.
- Deuchar, Margaret–Quay, Suzanne (2000) *Bilingual Acquisition: Theoretical Implications of a Case Study*. Oxford: Oxford University Press.
- Domonkos László (1992) *Magyarok a Délvidéken*. Budapest: Zrínyi Kiadó.
- Downing, John (1971–1972) Children's Developing Concepts of Spoken and Written Language. *Journal of Reading Behavior* 4: 1–19.
- Downing, John–Valtin Renate (eds.) (1984) *Language Awareness and Learning to Read*. New York: Springer-Verlag.
- Fabjan, Aleksandra (1999) Manifestacije metalingvističke svesti u komunikaciji – pragmatička svest. Diplomski rad. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Fenyvesi Anna (szerk.), megjelenőben. *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a Minority Language*. Amsterdam: John Benjamins.
- Ferguson, Charles A. (1975) Diglossia. In: Pap Mária–Szépe György (vál.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat, Budapest, 291–317. [Eredeti forrás: Ferguson, C. A. (1959) Diglossia. *Word*, 15: 325–340; újraközölve: Giglioli, P. P. (szerk.): *Language and Social Context*, 232–251].
- Fishman, Joshua A. (1967) Bilingualism with and without Diglossia. Diglossia with and without Bilingualism. *Journal of Social Issues*, 23, 2: 28–38.
- Fishman, Joshua A. (1972) *Language in Sociocultural Change*, Stanford: Stanford University Press.
- Fishman, Joshua A. (1980) Bilingualism and Biculturalism as individual and Societal Phenomena. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 1,1: 3–15.
- Forgács József (Joseph P. Forgas) (1994) *A társas érintkezés pszichológiája*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Foss, D. J.–Hakes, David (1978) *Psycholinguistics: an Introduction to the Psychology of Language*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
- Fox, B.–Routh, D. K. (1976) Phonemic Analysis and Synthesis as Word-attack Skills. *Journal of Educational Psychology* 68: 70–74.

Összevont bibliográfia

- Franyó Zsuzsanna (2000) Az Újvidéki Színház rövid története. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Vajdasági marasztaló. Tanulmányok, kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 3., 139–144.
- Gábrity-Molnár Irén (2000a) Gazdasági életünk útvesztői. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Vajdasági marasztaló. Tanulmányok, kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 3., 53–67.
- Gábrity-Molnár Irén (2000b) Szellemi élet: elszigeteltség vagy nyitottság? In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Vajdasági marasztaló. Tanulmányok, kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 3., 69–88.
- Gábrity-Molnár Irén (2000c) Vallási életünk. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Vajdasági marasztaló. Tanulmányok, kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 3., 159–171.
- Gábrityné dr. Molnár Irén (2001) A jugoszláviai magyarok vándormozgalmának okai és méretei. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Fé-szekhagyó vajdaságiak. Tanulmányok, kutatások, statisztikák*. Szabadka: MTT Könyvtár 4., 115–161.
- Gábrityné dr. Molnár Irén (2003) Az értelmiségpótlás körülményei. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Kisebbségi létjelenségek. Szórvány-és szociolingvisztikai kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 7., 287–329.
- Gereben Ferenc (1995) Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben. *Protestáns Szemle*, 3: 197–217.
- Gereben Ferenc (1996) Nyelvhasználati szokások kisebbségi helyzetben. In: Csernicskó István és Várad Tamás (szerk.), *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat. A 8. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 91–97.
- Gereben Ferenc (1998) Az anyanyelv az identitástudat szerkezetében. *Regio*, 2: 95–112.
- Gerold László (2000) A vajdasági (szabadkai) színjátszás története és jelene. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Vajdasági marasztaló. Tanulmányok, kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 3., 129–137.
- Göncz Lajos [Genc, Lajoš] (1973) Dvojezičnost kao faktor u objektivizaciji nekih aspekata mišljenja kod dece. Beograd: *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 6: 201–205.
- Göncz Lajos [Genc, Lajoš] (1974) Prilog neobiheviorističkih teorija značenja teoriji dvojezičnosti. *Pedagoška stvarnost*, 8: 425–429.
- Göncz Lajos [Genc, Lajoš] (1975) Jedna provera teorije dvojezičnosti o koordiniranosti i složenosti jezičkih sistemima kod dvojezičnih osoba. Skopje: *Zbornik radova sa V. Kongresa psihologa Jugoslavije*, 192–197.
- Göncz Lajos [Genc, Lajoš] (1981) *Rana dvojezičnost i kognitivni razvoj*. Novi Sad: Filozofski fakultet – Zavod za izdavanje udžbenika.
- Göncz Lajos (1982) A korai kétnyelvűség hatása a beszédfejlődésre. *Hungarológiai Közlemények*, 2: 141–174.
- Göncz Lajos (1984) Egy új kétnyelvűségi tipológia felállításának kísérlete. *Hungarológiai Közlemények* 1: 729–756.

Összevont bibliográfia

- Göncz Lajos (1985) *A kétnyelvűség pszichológiája. A magyar-szerb-horvát kétnyelvűség lélektani kutatásai*. Újvidék: Forum.
- Göncz Lajos (1988) A Research Study on the Relation Between Early Bilingualism and Cognitive Development. *Psychologische Beiträge*, 30, 1–2: 75–91.
- Göncz Lajos (1989) Psychological Studies of Bilingualism in Vojvodina. In: Radovanović, Milorad (ed.): *Yugoslav General Linguistics*, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 73–89.
- Göncz Lajos (1990) Syllabic and Phonemic Segmentation in Preschool Children: the Effect of Training. Paper Presented at the Fifth International Congress for the Study of Child Language. Budapest: Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. 89.
- Göncz Lajos (1990) Die Persönlichkeitsentwicklung in der mehrsprachigen und multikulturellen Umgebung. *Bericht über den 37. Kongress der Deutschen Gesellschaft für Psychologie in Kiel 1990, Band 1: Kurzfassungen*. Göttingen, Toronto, Zürich: Hogrefe, 41–42.
- Göncz Lajos (1991) Modeli obrazovanja u višejezičnim sredinama i razvoj ličnosti učenika. *Zbornik 13. Instituta za strane jezike i književnosti, Filozofski fakultet, Novi Sad*, 203–210.
- Göncz Lajos (1995) A tannyelv hatása a tanulók személyiségfejlődésére többnyelvű környezetben. In: Kassai Ilona (szerk.), *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 65–81.
- Göncz Lajos (1995a) A kétnyelvűség pszichológiája mint tudományos diszciplína: tárgya, feladata, felépítése, sajátosságai. *Kétnyelvűség*, III. 4: 1–10.
- Göncz Lajos (1998) A magyar nyelv használati színtereiről és néhány sajátosságáról a Vajdaságban. In: Lengyel Zsolt–Navracsics Judit (szerk.) *Alkalmazott Nyelvészeti Tanulmányok. Közép-Európa. II. Veszprémi Egyetem. Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék*, 121–136.
- Göncz Lajos (1999) *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó, Forum Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Göncz Lajos (2000) A vajdasági magyarság területi és nemzeti kötődése. In: Borbély Anna (szerk.), *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 79–87.
- Göncz Lajos (2000a) Analitizáló és szintetizáló nyelvi megoldások Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek nyelvhasználatában. Bratislava, *Fórum* 3: 3–18.
- Göncz Lajos (2001a) Az egyes és többes szám használata Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél. *Budapest: Pszichológia*, 4: 371–391.
- Göncz Lajos (2001b) Nyelvi és szociológiai változók összefüggése a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél kisebbségi és többségi helyzetben. Budapest, *Magyar Nyelv* 2: 152–171.
- Göncz Lajos (2003) A metanyelvi képességek fejlődése egynyelvű és kétnyelvű gyerekeknél. Lengyel Zsolt–Navracsics Judit (szerk.) V. Pszicholingvisztikai Nyári Egyetem. Jubileumi kötet. Veszprém: Veszprémi Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. CD-kiadvány.

Összevont bibliográfia

- Göncz Lajos (2003) Kisebbségi nyelvi jogok a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban a pszichológus szemével. A szerbiai (vajdasági) magyarság nyelvhasználati jogai. In: Nádor Orsolya–Szarka László (szerk.), *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Közép-Kelet Európában*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 161–175.
- Göncz Lajos [Genc, Lajoš]–Jovin, Maja (1997) Učenje stranog jezika u dečjem vrtiću prema programu uranjanja i prema tradicionalnom programu i razvoj nekih vidova sposobnosti jezičke analize. *Materijali X Kongresa psihologa Jugoslavije. Knjiga rezimea*. Beograd: Savez društava psihologa Jugoslavije. 83.
- Göncz Lajos [Genc, Lajoš]–Kodžopeljić, Jasmina–Majstorović, Nebojša (1989) Učenje stranog jezika na predškolskom uzrastu i sposobnost jezičke analize. *Novi Sad: Psihologija* 1–2: 5–15.
- Göncz Lajos [Genc, Lajoš]–Kodžopeljić, Jasmina (1991) Neke determinante sposobnosti fonemske segmentacije reči. *Pedagoška stvarnost* 1–2: 90–105.
- Göncz Lajos–Kodžopeljić, Jasmina (1991) Exposure to Two Languages in the Preschool Period, Metalinguistic Development and the Acquisition of Reading. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 12, 13: 137–163.
- Göncz Lajos–Kontra Miklós (2000) „Feminizálás” a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek nyelvhasználatában. *Modern Filológiai Közlemények*, 2: 83–96.
- Göncz Lajos [Genc, Lajoš]–Otoranov, Bojana (2001) Jedna provera efekata subtraktivne dvojezične situacije na obrazovnu efikasnost učenika. *Novi Sad: Pedagoška stvarnost*, 7–8: 571–583.
- Göncz Lajos–Varga Éva (1986) A két nyelv közötti kölcsönhatások színmegnevezési (Stroop) helyzetben magyar–szerbhorvát kétnyelvűeknél. *Budapest: Magyar Pszichológiai Szemle*, 2: 45–55.
- Göncz Lajos–Vörös Ottó. *Hungarian in the Former Yugoslavia (Vojvodina and Prekmurje)*. In: Fenyvesi Anna (szerk.), *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a Minority Language*. Amsterdam: John Benjamins (megjelenőben).
- Göncz Lajos–Zeković, Nada–Kelemen Ildikó (1988) Some Effects of Short Lasting Systematic Training on Syllabic Segmentation in Preschool Children. *Kétnyelvűség*. V. 2–3. 45–54.
- Gósy Mária (1999) *Pszicholingvisztika*. Budapest: Corvina.
- Grétsy László (szerk.) (1976) *Mai magyar nyelvünk*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.) (1996) *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Budapest: Auktor Könyvkiadó.
- Grétsy László–Kovalkovszky Miklós (szerk.) I. (1983), II. (1985). *Nyelvművelő kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Grétsy László–Kovalkovszky Miklós (szerk.), *Nyelvművelő kézikönyv* I. (1982), II. (1985). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Grosjean, François (1982) *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Összevont bibliográfia

- Hacker, J. H.–Dunlosky, J.–Graesse, A. C. (eds.) (1998) *Metacognition in Educational Theory and Practice*. Mahwah, New Jersey: Erlbaum.
- Hajduk, Mihajlo (1997) Efekat različitosti jezičke stimulacije na razvoj meta-lingvističkih sposobnosti. *Materijali X Kongresa psihologa Jugoslavije. Knjiga rezimea*. Beograd: Savez društava psihologa Jugoslavije. 81.
- Hajnal Virág (2003) Nyelv és kultúra egy szerémségi magyar szórványközösség életében. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 7., 85–117.
- Hakes, David, T. (1980) *The Development of Metalinguistic Abilities in Children*. New York: Springer-Verlag.
- Hamers, Josiane F.–Blanc, Michael (1989) *Bilinguality and Bilingualism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harding, Edith–Riley, Philip (1986) *The Bilingual Family: A Handbook of Parents*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hebb, Donald, O. (1994) *A pszichológia alapkérdései*. Budapest: Gondolat.
- Hegedűs Antal (2000) Vajdaság története 1944-ig. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Vajdasági marasztaló. Tanulmányok, kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 3., 11–21.
- Hódi Sándor (1990a) A VMDK és a „Hétfejű sárkány”. *Magyarok Jugoszláviában 90. Újvidék: A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének Évkönyve*, 25–31.
- Hódi Sándor (1990b) Nemzeti identitásunk zavarairól. *Magyarok Vajdaságban. A Magyar Szó tematikai különkiadása*. Írta Burány Nándor. Újvidék: Forum. 6.
- Hódi Sándor (1992) A nemzeti identitás zavarai. Újvidék: Forum.
- Hoffmann, Charlotte (1991) An Introduction to Bilingualism. London, Longman.
- Horváth Veronika (1994) A -ba(n) nyelvi változóról. In: *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. In: Kemény Gábor–Kardos Tamás (szerk.). MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 131–137.
- Ianco-Worrall, Anita (1972) Bilingualism and Cognitive Development. *Child Development* 43. pp. 1390–1400.
- lfj. Korhecz Tamás (2000) Jog és joggyakorlat. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Vajdasági marasztaló. Tanulmányok, kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 3., 213–248.
- Imedadze, Natale, V. (1967) On the Psychological Nature of Child Speech Formation Under Conditions of Exposure to Two Languages. *International Journal of Psychology* 2: pp. 129–132.
- Ivić, Ivan (1978) Čovek kao animal symbolicum. Razvoj simboličkih sposobnosti. Beograd: Nolit.
- Kicošev, Saša (2001) Népszámlálási statisztikai mutatók. A vajdasági magyarság területi megoszlása és létszámának változása a XX. század folyamán. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Fészekhagyó vajdaságiak. Tanulmányok, kutatások, statisztikák*. Szabadka: MTT Könyvtár 4., 89–112.

Összevont bibliográfia

- Kloss, Heinz (1967) Types of Multilingual Communities: A Discussion of Ten Variables. Stanley Lieberman (ed.), *Explorations in Sociolinguistics*. Indiana University, Bloomington, 7–17.
- Kontra Miklós (1990) A budapesti köznyelvi vizsgálatokról. In: Balogh Lajos–Kontra Miklós (szerk.) (1991) *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 3–8.
- Kontra Miklós (1994) Szubjektív megjegyzések a magyar nyelvi tervezésről. *Irodalmi Szemle*, 12: 72–81.
- Kontra Miklós (1994) Milyen hatása van a mai magyar nyelvművelésnek? *Budapest, Magyar Nyelv*, 90: 333–345.
- Kontra Miklós (1996) Magyar nyelvhasználat határainkon túl. In: *Magyarságkutatás 1995–96*, szerk. Diószegi László. Teleki László Alapítvány, Budapest, 113–123.
- Kontra Miklós (1997a) Lehet-e tisztán beszélni magyarul? *Újvidék: Híd*, június: 435–439.
- Kontra Miklós (1997b) Tudnak-e a chicagói magyarok magyarul? Chicago–Budapest: Szivárvány, XVIII. évf., 2: 113–116.
- Kontra Miklós (1998a) Gondolatok a (bVn) és a (bV) nyelvi változókról. In: Sándor Klára (szerk.), *Nyelvi változó–nyelvi változás*. Szeged: JGYF Kiadó, 9–22.
- Kontra Miklós (1998b) Jog, oktatás, nyelvhasználat és nyelvművelés. *Kritika*: 1: 20–22.
- Kontra Miklós (1999) *Közérdekű nyelvészet*. Budapest: Osiris.
- Kontra Miklós–Váradi Tamás (1991) Suksükölő értelmiség. Nyelvhasználatunk néhány kérdése az iskolázottság tükrében. *Budapest: Valóság*, 2: 61–70.
- Kontra Miklós (2000) Koszovóban és Craiován: Trianon hatása a magyar mentális grammatikára. Borbély Anna (szerk.), *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest: Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, 135–145.
- Kontra Miklós (2001) A nyelvi kontaktus intenzitása vagy új divergens változás? Mi okozza a felvidéki és délvidéki kontaktusváltozások egyes különbségeit? In: Andor József, Szűcs Tibor és Terts István (szerk.), *Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára I*, Pécs: Lingua Franca Csoport. 698–705.
- Kossa János (1978) *A mi nyelvünk*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Kovalkovszky Miklós (1977) *Nyelvfejlődés – Nyelvhelyesség*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lambert, Wallace E.–Tucker, G. Richard (1972) Bilingual Education of Children: The St. Lambert Experiment. Rowley, Mass.: Newbury House.
- Lambert, Wallace, E.–Hodgson, R. C.–Gardner, Robert. C.–Fillenbaum, C. (1960) Evaluational Reactions to Spoken Languages. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 60: 44–51.
- Lambert, Wallace, E. (1972) *Language, Psychology and Culture*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Lambert, Wallace, E. (1975) Culture and Language as Factors in Learning and Education. In: Wolfgang, A. (ed.), *Education of Immigrant Students*. Toronto: OISE.

Összevont bibliográfia

- Lambert, Wallace, E. (1977) The Effects of Bilingualism on Individual: Cognitive and Sociocultural Consequences. In: Hornby, P. A. (ed.), *Bilingualism: Psychological, Social and Educational Implication*. New York: Academic Press, 15–28.
- Lanstyák István (1991a) Töprengések a szlovákiai magyarok kétnyelvűségéről. *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I*, Budapest: Pszicholingva Nyelviskola – Széchenyi Társaság, 20–29.
- Lanstyák István (1991b) A szlovák nyelv árnyékában. A magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918–1991. In: Kontra Miklós (szerk.), *Tanulmányok a határon túli kétnyelvűségről*. Budapest: Magyarságkutató Intézet, 11–72.
- Lanstyák István (1992) A magyar–szlovák kétnyelvűség kutatásának néhány módszertani kérdéséről. *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II*. Budapest: Pszicholingva Nyelviskola – Széchenyi Társaság, 35–48.
- Lanstyák István (1993) Diglossia és kettősnyelvűség. *Kétnyelvűség I*, 1:5–21.
- Lanstyák István (1993a) Kétnyelvűség és nyelvművelés. *Magyar Nyelvőr*, 117: 4: 475–479.
- Lanstyák István (1993b) A magyar–szlovák kétnyelvű diákok magyar szókincsének néhány sajátosságáról. *Hungarológia*, Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 3: 59–72.
- Lanstyák István (1994) A magyar–magyar diglossia néhány kérdéséről. *Kétnyelvűség II*, 1: 17–28.
- Lanstyák István (1994a) Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi kétnyelvűség körülményei között. Budapest, *Regio*, 4: 90–116.
- Lanstyák István (1995a) A szlovákiai magyar argó néhány kérdéséről. In: *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat* (szerk.: Kassai Ilona), MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 189–201.
- Lanstyák István (1995b) Kétnyelvű egyén – kétnyelvű közösség – kétnyelvű iskola. In: Lanstyák István–Szigeti László: *Identitásunk alapja az anyanyelvű oktatás. Érveink az alternatív – kétnyelvű oktatással szemben*. Pozsony: Mécs László Alapítvány Kiskönyvtára, 7–20.
- Lanstyák István (1995c) Többközpontú nyelv-e a magyar? *Irodalmi Szemle*, 1: 72–83.
- Lanstyák István (1995d) A magyar nyelv központjai. *Magyar Tudomány*, 10: 1170–1185.
- Lanstyák István (1996) Anyanyelvi nevelés a határon innen és túl. In: *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Szerk. Csernicskó István és Váradi Tamás, A MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 11–15.
- Lanstyák István (2000) *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony: Osiris–Kalligram–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella (1994) Anyanyelvi nevelés kétnyelvű környezetben. *Folia Practico Linguistica*, XXIV. évf., I: 782–787. IV. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Többsnyelvűség az oktatásban és a kutatásban. Budapesti Műszaki Egyetem, TTK, Nyelvi Intézet.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella (1995) Contact Varieties of Hungarian in Slovakia: a Contribution to Their Description. *International Journal of the Sociology of Language*, Mouton de Gruyter, Berlin–New York: 112: 111–130.

Összevont bibliográfia

- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella (1997) *Magyar nyelvhasználat – Iskola – Kétnyelvűség. Nyelvi változók a szlovákiai és magyarországi középiskolások néhány csoportjának magyar nyelvhasználatában*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Lengyel Zsolt–Navracsics Judit (szerk.), V. *Pszicholingvisztikai Nyári Egyetem. Jubileumi kötet*. Veszprém: Veszprémi Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. CD-kiadvány.
- Losonc Alpár (2003) A vajdasági magyar értelmiségi szerepkörrel kapcsolatos dilemmák. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 7., 239–262.
- Mackey, William F. 1967. *Bilingualism as a World Problem/ Le bilinguisme: Phénomène Mondial*. Montreal: Harvest Hoose.
- Macnamara, John (1966) The Linguistic Independence of Bilinguals. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 5: 729–736.
- Mikes Melánia (2003) A kétnyelvűség fejlesztése a vajdasági óvodákban. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 7., 159–185.
- Kassai Ilona–Leslie Barratt (1994) Találkozás az idegen nyelvvel iskoláskor előtt: elsajátítás vagy tanulás. In: Annus Gábor–Bárdos Jenő–Lengyel Zsolt (szerk.), *II. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia 1992*, Veszprémi Egyetem, Veszprém, 119–123.
- Kassai Ilona (1983). A fonéma realitása a korai gyermeknyelvben. *Magyar Nyelvőr*. 107. 467–468.
- Kassai Ilona (1999) Szótagtudat és olvasástanulás. In: Kassai I. (szerk.), *Szótagfogalom – Szótagrealizációk*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 153–166.
- Katona Edit (1995) Interferencia-jelenségek mérése a vajdasági magyar nyelvhasználatban. In: *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat* (szerk. Kassai Ilona). MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 225–233. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kemény Gábor–Kardos Tamás (1994) *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Előszó. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Kiss Jenő (1994) *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kodžopeljić, Jasmina (1991) Neke determinante slogovne segmentacije reči. *Zbornik insituta za Pedagogiju*. Filozofski fakultet. Novi Sad. 9: 27–36.
- Kodžopeljić, Jasmina (1995) Metalingvističke sposobnosti dece i usvajanje čitanja. Magistarska teza. Beograd: Filozofski fakultet.
- Kodžopeljić, Jasmina–Göncz Lajos [Genc Lajoš]–Jevremović, Vesna (1998) Faktori razvoja sposobnosti fonemske segmentacije reči na predškolskom uzrastu. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. XXVI: 189–199.
- Leopold, W. F. (1949) *Speech Development of a Bilingual Child*. Evanston. Illinois: Northwestern University Press.

Összevont bibliográfia

- Liberman, I. Y.–Shankweiler, D.–Fisher, W. F.–Carter, B. (1974) Explicit Syllable and Phoneme Segmentation in the Young Child. *Journal of Experimental Child Psychology* 18: 201–212.
- Mérei Ferenc–Binét Ágnes (1994) *Gyermekelektan*. Budapest: Gondolat.
- Mirnic Károly (2000) Demográfiai jellemzők, társadalmi mutatók. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnic Zsuzsa (szerk.), *Vajdasági marasztaló. Tanulmányok, kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 3., 23–52.
- Mirnic Károly (2001a) Betelepítések, kitelepítések és vándormozgalmak. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnic Zsuzsa (szerk.), *Fészekhagyó vajdaságiak. Tanulmányok, kutatások, statisztikák*. Szabadka: MTT Könyvtár 4., 9–75.
- Mirnic Károly (2001b.) Politikai önszerveződés. (Magyar pártharc a VMDK megalakulásától napjainkig). In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnic Zsuzsa (szerk.), *Fészekhagyó vajdaságiak. Tanulmányok, kutatások, statisztikák*. Szabadka: MTT Könyvtár 4., 9–112.
- Mirnic Károly (2003) Nemzeti kisebbségből szórványnépeség. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnic Zsuzsa (szerk.), *Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 7., 25–84.
- Mirnic Zsuzsa (2000) Koldusbotra jutott kisebbségi média. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnic Zsuzsa (szerk.), *Vajdasági marasztaló. Tanulmányok, kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 3., 175–212.
- Molnár Csikós László (1989) A magyar nyelv helyzete Jugoszláviában. *Budapest: Magyar Nyelvőr*, 2: 162–175.
- Molnár Csikós László (1993) A délszláv országokban élő magyarok nyelvi és nyelvhasználati problémái. *Budapest: Magyar Nyelvőr*, 4: 479–482.
- Navracscs Judit (1999a) A kétnyelvű gyermek. Budapest: Corvina.
- Navracscs Judit (1999b) The Acquisition of Hungarian by Trilinguals. Ph.D. Dissertation. Pécs: Janus Pannonius University.
- Nesdale, Andrew, R.–Harriman, Michael, L.–Tunmer, William, E. (1984) Phonological Awareness in Children. In: Tunmer, William, E., Pratt, Christopher and Harriman, Michael, L. (eds.), *Metalinguistic Awareness in Children. Theory, Research and Implication*. Berlin: Springer-Verlag.
- Ognjenović, Vesna–Morača-Stojnov, Jelena (1983) Fonemska segmentacija na predškolskom uzrastu. *Psihologija* 4: 48–54.
- P. Lakatos Ilona (1994) Az iskolai végzettség mint nyelvészeti tényező. In: Annus Gábor–Bárdos Jenő–Lengyel Zsolt (szerk.), *II. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia (1992)*. Veszprém: Veszprémi Egyetem. 195–196.
- Papp György (1992) A vajdasági magyar hivatalos és közéleti nyelvhasználat a nyelvtörvény után. *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II*, Budapest: Pszicholingva nyelviskola – Széchenyi Társaság, 96–102.
- Papp György (1995) Beszédhelyzeti kötődésű kölcsönzavak és közlési információk a jugoszláviai magyarság nyelvén. In: Kassai Ilona (szerk.) *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 215–223.
- Papp György (2003) A nyelvi korpuszpépítéssel kapcsolatos tevékenység és hasznosulási beszámoló. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnic Zsuzsa

Összevont bibliográfia

- (szerk.), *Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 7., 229–235.
- Peal, Elizabeth–Lambert, Wallace, E. (1962): Relation of Bilingualism to Intelligence. *Psychological Monographs* 76: 1–23.
- Penfield, Wilder–Roberts, Lamar (1959) *Speech and Brain Mechanism*. Princeton: Princeton University Press.
- Pete István (1988) A magyar nyelv állami változatai. In: *A magyar nyelv rétegződése II*. Kiss Jenő és Szűts László (szerk.), Budapest, 779–789.
- Péter Ágnes (1996) *Neurológia. Neuropszichológia*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Petković, Jelena (1997) Uticaj sistematskog intenzivnog treninga na razvoj sposobnosti slogovne i fonemske segmentacije kod dece na predškolskom uzrastu. *Materijali X Kongresa psihologa Jugoslavije. Knjiga rezimea*. Beograd: Savez društava psihologa Jugoslavije. 83.
- Phillipson, Robert–Tove Skutnabb-Kangas (1997) Nyelvi jogok és jogsértések. *Budapest: Valóság*, 1: 12–30.
- Piaget, Jean (1964) *Le langage et la pensée du point de vue génétique*. Piaget, Jean: Six études de psychologie. Genove: Editions Gonthier, S. A.: 100–113.
- Piaget, Jean 1964. Le langage et la pensée du point de vue génétique. In: Piaget, Jean: Six études de psychologie, Genove: Editions Gonthier, S. A., 100–113.
- Pijaže, Žan (Piaget, Jean) (1978) Odnos jezika i mišljenja s genetičkog stanovišta (A beszéd és a gondolkodás kapcsolata genetikai szempontból). In: Pijaže, Žan (Piaget, Jean) – Inhelder, Berbel (Inhelder, Bärbel): *Intelektualni razvoj deteta (A gyermek értelmi fejlődése). Izabrani radovi (Válogatott munkák)*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 183–190.
- Pléh Csaba (1990) A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról. In: Balogh Lajos–Kontra Miklós (szerk.), *Élőnyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 55–75.
- Pléh Csaba (1996) On the Dynamics of Stigmatization and Hipercorrection in a Normatively Oriented Language Community. *International Journal of the Sociology of Language*, 111: 31–45.
- Pléh Csaba–Kovács Gyula–Gulyás Balázs (szerk.) (2003), *Kognitív idegtudomány*. Budapest: Osiris.
- Popović, S. (2001) Neke manifestacije metalingvističke svesti u situaciji komunikacije kod dece uzrasta od 7;11 do 10;10 godina. Diplomski rad. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Posgay Ildikó (1991) Van-e a magyarban -ban/-ben? In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.), *Emlékkönyv Benkő Lóránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE, 531–533.
- Pratt, Christopher–Nesdale, Andrew, R. (1984) Pragmatic Awareness in Children. In: Tunmer, William, E., Pratt, Christopher C. & Herriman, Michael, L. (eds.), *Metalinguistic Awareness in Children. Theory, Research and Implication*. Berlin: Springer-Verlag, 105–125.

Összevont bibliográfia

- Prebeg-Vilke, Mirjana (1977) *Uvod u glotodidaktiku. Teorija nastave stranih jezika s posebnim obzirom na engleski jezik*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rajslí Ilona (2003) Nyelvi attitűdvizsgálatok a vajdasági fiatalok körében. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 7., 215–228.
- Rot, Nikola (1972) *Osnovi socijalne psihologije. Socijalizacija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Sapir, E. (1921) *Language: an Introduction to the Study of Speech*. Harcourt Brace, New York.
- Šimonji, Ružena (1997) Uticaj ranog slovačko-srpskog bilingvizma na razvoj nekih aspekata metalingvističke svesti. *Materijali X Kongresa psihologa Jugoslavije. Knjiga rezimea*. Beograd: Savez društava psihologa Jugoslavije. 81.
- Sinclair, Anne–Jarvella, R. J. & Levelt, Willem. J. M. (eds.) (1978), *The Child's Conception of Language*. Berlin: Springer-Verlag.
- Skutnabb-Kangas, Tove (1984) *Bilingualism or Not–the Education of Minorities*, Clevedon: Multilingual Matters 7.
- Skutnabb-Kangas, Tove (1990) *Language, Literacy and Minorities*. London: Minority Rights Group Report.
- Skutnabb-Kangas, Tove (1997) *Nyelv, oktatás, kisebbségek*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Skutnabb-Kangas, Tove (1998) Nyelvi sokféleség, emberi jogok és a „szabad piac”. *Fundamentum*, 1–2: 7–25.
- Szalma József (2001) Migráció, kisebbségi jogok, nemzetközi jogszabályok. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Fészekhagyó vajdaságiak. Tanulmányok, kutatások, statisztikák*. Szabadka: MTT Könyvtár 4., 77–88.
- Szépe György (2000a) Az anyanyelvhasználat mint emberi jog. In: Csernusné Ortutay Katalin–Forintos Éva (szerk.), *Nyelvi jogok*. Veszprém: Veszprémi Egyetemi Kiadó, 132–150.
- Szépe György (2000b) A nyelvi jogokról a nyelvész szemével. In: Csernusné Ortutay Katalin–Forintos Éva (szerk.), *Nyelvi jogok*. Veszprém: Veszprémi Egyetemi Kiadó, 118–131.
- Szöke Anna (2003) A magyar óvodahálózatról (2001/02-ben végzett felmérés). In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*, Szabadka: MTT Könyvtár 7., 187–191.
- T. Károlyi Margit (1994) Adalékok a nemek szerinti nyelvhasználati kérdéshez. In: Annus Gábor–Bárdos Jenő–Lengyel Zsolt (szerk.), *II. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia 1992*, Veszprémi Egyetem, Veszprém, 95–96.
- T. Mirnics Zsuzsanna (2001) Hazától hazáig. In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.), *Fészekhagyó vajdaságiak. Tanulmányok, kutatások, statisztikák*. Szabadka: MTT Könyvtár 4., 163–204.
- Taeschner, Traute (1983) *The Sun is Feminine: A Study of Language Acquisition in Bilingual Children*. Berlin: Springer.

Összevont bibliográfia

- Tolcsvai Nagy Gábor (1994) A nyelvi norma bölcseleti alapjairól. In: Kemény Gábor – Kardos Tamás (szerk.), 51–54.
- Tolcsvai Nagy Gábor (1996) A Nyelvművelő Kézikönyv nyelvi rétegződésmo-
dellje. In: Csernicskó István–Várad Tamás (szerk.), 85–90.
- Tompa József (szerk.), *A mai magyar nyelv rendszere*. I. (1961), II. (1970). Bu-
dapest: Akadémiai Kiadó.
- Tompa József (szerk.), I – II. *A mai magyar nyelv rendszere*. I. (1961), II. (1970).
Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth Erika (1995) Kétszeres félnyelvűek (Interjú Szabó Mihály Gizellával és
Lanstyák Istvánnal). *Katedra*, II. évf., 6: 4–5.
- Tóth Lajos (1994) *Magyar nyelvű oktatás a Vajdaságban 1944-től napjainkig*.
Életjel könyvek 56. Szabadka: Szabadegyetem.
- Tóth-Glemba Klára (2003) Az identitás-megőrzés esélyei a szórványban (Kö-
zép-Bánát falvaiban). In: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirmics Zsuzsa (szerk.),
Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások. Sza-
badka: MTT Könyvtár 7., 143–156.
- Trudgill, Peter (1992) *Introducing Language and Society*. London: Penguin
Books.
- Tunmer, William, E.–Bowey, Judith (1984) Metalinguistic Awareness and Reading
Acquisition. In: Tunmer, William. E., Pratt, Christopher–Herriman, Michael.
L. (eds.), *Metalinguistic Awareness in Children. Theory, Research and Impli-
cation*. Berlin: Springer-Verlag, 144–166.
- Tunmer, William. E.–Grieve, Robert (1984) Syntactic Awareness in Children. In:
Tunmer, William. E.– Pratt, Christopher & Herriman, Michael, L. (eds.), *Me-
talinguistic Awareness in Children. Theory, Research and Implication*. Ber-
lin: Springer-Verlag. 92–104.
- Tunmer, William.E. – Pratt, Christopher. – Herriman, Michael, L. (eds.) (1984)
Metalinguistic Awareness in Children. Theory, Research and Implication.
Berlin: Springer-Verlag.
- Vajda Gábor (2003) A mai vajdasági magyar értelmiség magatartása. In: Gábrity-
né dr. Molnár Irén–Mirmics Zsuzsa (szerk.), *Kisebbségi létjelenségek. Szór-
vány- és szociolingvisztikai kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 7., 263–285.
- Várad Tamás (1990) *–ba* vagy *–ban*? Problémavázlat. II. *Dialektológiai Szim-
pozion*, VEAB, Veszprém, 143–155.
- Várad Tamás (1995/96) Stylistic Variation and the (-bⁿ) Variable in the Buda-
pest Sociolinguistic Interview. *Acta Linguistica Hungarica*, 43: 295–309.
- Várad Tamás–Kontra Miklós (1994) A stigmatizált magyar kijelentő mód társa-
dalmi disztribúciójáról. In: Kemény Gábor–Kardos Tamás (szerk.), *A magyar
nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Budapest: MTA
Nyelvtudományi Intézete, 115–124.
- Varga László (1995) Előszó. In: Bozóki Antal: *Kisebbségi jogok. Dokumentumok
és jogrendszer*. Újvidék: Forum–Dolgozók Kft.
- Vargha András (1997) *MiniStat. 2.4 verzió*. Felhasználói füzet. Budapest: ELTE.
- Vargha András (1999) *MiniStat. 3.1 verzió*. Felhasználói füzet. Budapest: Pólya
Kiadó.

Összevont bibliográfia

- Vargha András (2000) *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal*, Budapest: Pólya Kiadó.
- Vasić, Mirjana (1998) Razvojni tok i neke determinante sintaksičke svesti kod dece uzrasta 5–9 godina. Diplomski rad. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Velišek, Gabriela (1997) Promena nastavnog jezika i školsko postignuće. *Deseti Kongres psihologa Jugoslavije. Knjiga Rezimea*. Savez Društava psihologa Jugoslavije, Petrovac na moru, 82.
- Vigotszkij, Lev, Sz. (1967) *Gondolkodás és beszéd*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Volterra, Theodor W.–Taeschner, Traute (1978) The Acquisition and Development of Language by Bilingual Children. *Journal of Child Language*, 5: 311–26.
- Warren-Luebecker, A.–Carter, B. (1988) Reading and Growth in Metalinguistic Awareness: Relations to Socioeconomic Status and Reading Readiness Skills. *Child Development* 59. 728–742.
- Weinreich, Uriel (1974). *Languages in Contact. Findings and Problems*. Mouton, The Hague/Paris (8th Printing).
- Whorf, Benjamin, Lee (1956) *Language, Thought and Reality*. Cambridge: Technology Press-New York: Wiley.

A szerző szakmai életrajza

Göncz Lajos

Zentán született, az ottani magyar tannyelvű gimnázium befejezése után a Zágrábi Egyetemen szerzett pszichológusi oklevelet. A magiszteri stúdiumokat a Belgrádi Egyetem Pszichológia Tanszékén végezte, és ugyanott 1980-ban megszerezte a pszichológiai tudományok doktora fokozatot. 1973 óta az Újvidéki Egyetemen dolgozik, 1992-től egyetemi rendes tanárként. Ugyanott a Pszichológia Tanszék alapító tagja. Hosszabb, külföldi tanulmányúton volt a kanadai Mc Gill Egyetemen, a torontói The Ontario Institute for Studies in Education kutatói intézetében, a Quebeci Laval Egyetemen, valamint az Esseni Egyetem Kétnyelvűségkutató Intézetében és a MTA Nyelvtudományi Intézetében. Vendégtanárként dolgozott a Szegedi Tudományegyetemen 1993–1995 között. Jelenleg a Zombori Tanítóképző Kar szabadkai tagozatán, valamint a Pécsi és Veszprémi Tudományegyetemek Doktori Iskoláiban is oktat. Főbb kutatási területei a kétnyelvűség pszichológiája, nevelés- és oktatáslélektan, fejlődéslélektan, pszicholingvisztika, kisebbségkutatás. Számos egyetemen, pszichológiai és nyelvészeti társaságok összejövetelein tartott előadást, 40 nemzetközi pszichológiai és nyelvészeti kongresszuson számolt be kutatási eredményeiről. Három monográfiát, 120 tudományos és szakdolgozatot jelentetett meg magyar, szerb, angol és német nyelven.

Az utóbbi tíz évben megjelent **fontosabb publikációi:**

1995. A tannyelv szerepe a tanulók személyiségfejlődésében, többnyelvű környezetben. In: Kassai Ilona (szerk.): **Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat**. Budapest: Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, 65–81.

1996. Porodično vaspitanje i dimenzije ličnosti. In: Đurić, Đorđe (ur.). **Ličnost u višekulturnom društvu, Vol 2**, Novi Sad, 70–81. (Társszerző: Kodžopeljić, Jasmina)

1996. (szerk.): **Ličnost u višekulturnom društvu, Vol 3**, Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju, Novi Sad. (Társ-szerkesztő: Ignjatović, Ignjat)

1998. A magyar nyelv használati színtereiről és néhány sajátosságáról a Vajdaságban. In: Lengyel Zsolt–Navracsics Judit (szerk.): **Alkalmazott Nyelvészeti Tanulmányok. Közép-Európa, II. kötet**, Veszprém: Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Veszprémi Egyetem, 121–136.

1998. Some effects of short lasting systematic training on syllabic and phonemic segmentation in preschool children. **Kétnyelvűség**, V, 2–3, 45–54. (Társszerzők: Zeković, Nada–Kelemen Ildikó).

1999. **A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)**. Budapest–Újvidék: Osiris-Forum-MTA Kisebbségkutató Műhely, 288 o.

2000. Hol beszélnek legszebben magyarul. A Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek anyanyelvi sztereotípiái. **Hungarológiai Közlemények**, Újvidék: BTK 1: 147–154.

2000. A vajdasági magyarság területi és nemzeti kötődése. In: Borbély Anna (szerk.): **Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében**, Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 79–87.

2000. „Feminizálás” a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek nyelvhasználatában. **Modern Filológiai Közlemények**, Miskolc: Miskolci Egyetem, Modern Filológiai Intézet, 2: 83–96. (Társszerző: Kontra Miklós)

2000. Analitizáló és szintetizáló nyelvi megoldások Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek nyelvhasználatában. Bratislava: **Fórum**, 3: 3–18.

2001. Nyelvi és szociológiai változók összefüggése a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél kisebbségi és többségi helyzetben. Budapest: **Magyar Nyelv**, 2: 152–171.

2001. Jedna provera efekata subtraktivne i aditivne dvojezične situacije na obrazovnu efikasnost učenika. Novi Sad: **Pedagoška stvarnost**, 7–8: 571–583. (Társszerző: Otoranov, Biljana)

2001. Az egyes és többes szám használata Kárpát-medencei magyar beszélőközönségeknél. Budapest: **Pszichológia**, 4: 371–398.

2002. Konstrukcija, merne karakteristike i faktorska struktura jedne skale za utvrđivanje vrednosne orijentacije konzervativizam-radikalizam. In: Čukić, Branislav–Franceško, Mirjana (szerk.): **Ličnost u višekulturnom društvu, Vol 4**, Novi Sad: Odsek za psihologiju, 4: 124–133. (Társszerzők: Janičić, Bojan és Majstorović, Nebojša).

2003. A metanyelvi képességek fejlődése egynyelvű és kétynyelvű gyerekeknél. In: Lengyel Zsolt–Navracsics Judit (ed.): **V. Summer School in Psycholinguistics**. Special Edition, Veszprém: Veszprémi Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. CD-kiadvány.

2003. Kisebbségi nyelvi jogok a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban a pszichológus szemével. A szerbiai (vajdasági) magyarság nyelvhasználati jogai. In: Nádor Orsolya–Szarka László (szerk.): **Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Közép-Kelet Európában**. Budapest: Akadémiai Kiadó, 161–175.

SADRŽAJ

Uvodne misli

Preporuka	7
Predgovor	9

Teorijski okvir

Psihologija dvojezičnosti	15
---------------------------------	----

Metajezički razvoj

Razvoj metajezičkih sposobnosti kod jednojezične i dvojezične dece	65
---	----

Terenska istraživanja

Jezičke varijable u upotrebi jezika kod Mađara u Vojvodini (Odstupanja u učestalosti upotrebe varijanti jezičkih varijabli kod govornih zajednica Mađara u Karpatskom basenu)	85
Analitička i sintetička jezička rešenja	145
Upotreba jednine i množine	165
Novi prilozi istraživanju jezičkih navika kod govornika mađarskog jezika u Vojvodini	197
Povezanost jezičkih i socioloških varijabli u manjinskoj i većinskoj jezičkoj situaciji	211
Teritorijalna i nacionalna vezanost Mađara u Vojvodini	235
Manjinska jezička prava u Saveznoj Republici Jugoslaviji očima psihologa. Prava na upotrebu jezika kod Mađara u Srbiji (Vojvodini)	245

Pedagoška pitanja

O nekim pitanjima obrazovanja manjina u svetlu nastavnog jezika	263
---	-----

Sažete beleške	279
----------------------	-----

Sažeta bibliografija	295
----------------------------	-----

Stručna biografija autora	310
Sadržaj	313
Contenst	315

CONTENTS

Thoughts of Introduction

Recommendatory	7
Foreword	9

Theoretical Framework

The Psychology of Bilingualism	15
--------------------------------------	----

Metalingual Development

The Development of the Metalingual Skills Among Monolingual and Bilingual Children	65
---	----

Terrain Researches

The Lingual Varying in the Usage of the Hungarian Nation in Vojvodina (Frequencical Differences in the Use of Lingual Varyings' Versions Among the Carpathian Hungarian Nation's Speaking Communities)	85
The Analysing and Synthesizing Lingual Solutions	145
The Use of Singular and Plural	165
Recent Data to the Hungarian Speakers' Usage Customs in Vojvodina	197
The Connection of the Lingual and Sociological Varyings in Minority and Majority Status	211
The Local and National Affection of the Hungarian Nation in Vojvodina	235
The Minority's Lingual Rights in the Yugoslav Federal Republic with a Psychologist's Eyes. The Hungarian Nation's Usage Rights in Serbia (Vojvodina)	245

Pedagogical Questions

About a Few Questions of the Minority Education in the Mirror of the School Language	263
---	-----

Contracted Notes	279
Contracted Bibliography	295
The Author's Professional Biography	310

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

szám ide
GÖNCZ, Lajos
A vajdasági magyarság kétnyelvűsége. Nyelvpszichológiai
vonatkozások. – MTT Könyvtár 8. Magyarságkutató Tudományos
Társaság, Szabadka, 2004
Verzal Nyomda, Újvidék
316 p. 23 cm. (MTT Könyvtár 8.)

Példányszám: 800
ISBN 86-85221-01-3